

Українська Повстанська Армія інакше (в літературі, мистецтві, культурі)

Ukrajinská povstalecká armáda jinak
(v literatuře, umění a kultuře)

Національна бібліотека Чеської Республіки – Слов'янська бібліотека
Národní knihovna České republiky – Slovanská knihovna

РУТА – громадське об'єднання
RUTA – občanské sdružení

Українська Повстанська Армія інакше

(в літературі, мистецтві, культурі)

Ukrajinská povstalecká armáda jinak

(v literatuře, umění a kultuře)

Упорядкувала Анастасія Лукачова
Sestavila Anastázia Lukáčová

Прага / Praha 2011

KATALOGIZACE V KNIZE - NÁRODNÍ KNIHOVNA ČR

Ukrajins'ka Povstans'ka Armija iнакše - v literatuři, mystectví, kul'turi (2010 : Praha, Česko)
Ukrajins'ka Povstans'ka Armija inakše : (v literatuři, mystectví, kul'turi) / uporjadkvala Anastasija Lukáčova = Ukrainská povstalecká armáda jinak : (v literatuře, umění a kultuře) / sestavila Anastázia Lukáčová. -- Vyd. perše. -- Praha : Nacional'ná biblioteka ČR - Slovjan'ska biblioteka, 2011. -- (Publikace Slovanské knihovny ; 69)
Mezinárodní vědecká konference se konala v Praze 21.-22. října 2010
ISBN 978-80-7050-602-8

355.425 * 329.733 * 323.172 * 7.04 * 316.776.3 * 72/76:355.01 * 355.316.3 * (477)

- Ukrajins'ka povstans'ka armija
- Organizacija ukrajins'kych nacionalistiv
- polovojenské organizace -- Ukrajina -- 20. stol.
- hnutí za nezávislost -- Ukrajina -- 20. stol.
- náměty, téma a motivy
- mediální obraz
- válka v umění -- Ukrajina
- válka a společnost -- Ukrajina
- sborníky konferencí

355/359 - Vojenství. Obrana země. Ozbrojené sily [15]

Книга видана у співпраці з громадським об'єднанням РУТА

Видання книги фінансово підтримали:

Фундація УВУ

Товариство вояків УПА

ім. ген.-хор. Романа Шухевича-Тараса Чупринки в ЗСА

1. vydání

Видання перше

© Národní knihovna České republiky, 2011

ISBN: 978-80-7050-602-8

Зміст / Obsah

Оксана Пеленська	
Вступне слово (УПА інакше: штрихи до біографії в літературі, мистецтві, культурі)	5
Микола Шафовал	
Перша еспаномовна історія УПА	9
Дагмаря Турчин-Дувірак	
Про поетично-музичний світ пісень УПА	17
Микола Мушинка	
Де і як було вбито і поховано командира УПА Степана Стебельського – „Хріна“?	27
Микола Чабан	
Поети-самостійники про ідею національної незалежності України: вірш і доля (на основі архівних розшуків)	43
Наталія Пушкар	
Образ Ніла Хасевича в романі Бориса Харчука Волинь	71
Дарія Даревич	
Графіка Ніла Хасевича як образ боротьби УПА	75
Олександра Стасюк	
Митці у лавах ОУН-УПА	83
Володимир Бойко	
Портрети українських вояків у творчому доробку Михайла Мороза	95
Георгій Папакін	
Джерела з історії українських визвольних змагань 1939–1956 років в архівах України: специфіка, стан і перспективи дослідження	107
Сергій Пахоменко	
Українська Повстанська Армія в сучасному інформаційному просторі Донеччини	127

Тереза Хланьова УПА в різних соціально-філософських вимірах (на основі творів М. Матіос Солодка <i>Даруся</i> та О. Забужко <i>Музей покинутих секретів</i>)	145
Олександр Лужницький УПА та українська преса в Америці (1942–1947): коротка аналіза	159
Галина Стародубець; Христина Стародубець Соціально-психологічний портрет селянина запілля УПА	167
Віталій Манзуренко Нагороди УПА – унікальне явище у світовій фалеристиці	177
Леся Онишко Жінки в Українській повстанській армії	189
Микола Посівнич Архітектура українського резистансу: криївки та бункера в контексті підпільної діяльності ОУН і УПА в 1940–1950 роках	197
Автори доповідей / Autoři příspěvků	201
Іменний покажчик / Jmenný rejstřík	203

Вступне слово

(УПА інакше: штрихи до біографії в літературі, мистецтві, культурі)

Оксана Пеленська

Не так давно український історик і політик В'ячеслав Липинський у праці *Листи до братів-хліборобі*, що побачила світ у Відні у 1926 році, зауважив, що „досліджувати Україну можна з точки погляду легенди або дійсності: так, як хочеться, щоб було, або так, як в дійсності єсть.“ Ці два погляди на предмет нашого нинішнього дослідження – історію Української Повстанської Армії – віддзеркалюють мистецтво, культура і література як форми суспільної свідомості.

Літературознавство, наукова історична література, дослідження вчених особливо останніх десятиліть, але також художня література в Україні й низці держав поза нею про історію Української Повстанської Армії вже вибудували міцний міст для того, щоб можна говорити про відродження пам'яті генерацій, про продовження традиції, яка збагачується й далі.

Активність, з якою вивчається тема творчості поетів і письменників у лавах УПА, і з другого боку – сучасна художня література, звернена до її історії та героїв, свідчить не тільки про інтерес учених і письменників до теми, але щонайменше про два інших фактори. Перший: що тема УПА, незважаючи чи скоріше – всупереч заборонам, пережила найтяжчі часи і в ХХІ столітті становить значний науковий і суспільний інтерес. Другий: літературна творчість вояків УПА і ширше – роль творчості включно з образотворчим мистецтвом і піснею за походу становлять духовний феномен, непідвладний часові й заслуговують особливої уваги. Кількість наукових публікацій, так само як і їх широкий авторський спектр, який географічно покриває Україну зі Сходу на Захід і з Півдня на Північ, але також вже активно вийшов за її кордони, свідчить, що літературна тема належить ймовірно до найбільше опрацьованих, через те і нині найбільше досяжних для усіх зацікавлених.

Досліджуючи історію УПА, крім літературної творчості її вояків, легенду чи дійсність, за В'ячеславом Липинським, слід шукати і в подальших похідних – у фольклорі, музиці, пісні, в образотворчому мистецтві, в архітектурі, побутовій культурі, а також у соціології, видавничій справі. Творча праця вояків УПА в найширшому розумінні цього слова витворила свою спеціальну знакову систему, яка з часом набрала сили потужного комунікаційного джерела, відкритого для спілкування і сьогодні.

Власне тут, серед графічних аркушів і листівок, поезії й приказок, на високій пісенній струні слід шукати, як зауважив Липинський – „легенду і дійсність“ про УПА, саме в цих ділянках творчості, духовного спілкування натхненно, часом спонтанно, але завжди відкрито і чесно проступають важливі факти історії Української Повстанської Армії. Назначу тут лише найважливіші теми, які становлять великий науковий інтерес і на які на конференції, враховуючи запропоновані теми, ми прагнемо звернути увагу.

Пісенне мистецтво УПА розкриває не тільки одну з творчих характеристик вояків УПА. В пісні віддзеркалилась напруга миті, відбиток долі, величезна духовна сила, але передусім, і це особливо проявилось із плином часу – потреба бути почутими, заклик до діалогу. Те, що пісня не померла і нині живе, означає, що автори слів і музики, вояки, які її співали, таки були почутими і знайшли слухачів і в ХХІ столітті.

Художники в рядах УПА – одна з найбільш яскравих і водночас – ще мало вивчених тем. За багатьох назву тут ім'я одного митця – Ніла Хасевича, про життя і героїчну творчість якого до нині, завдяки зацікавленню й праці істориків мистецтва, вдалось дослідити багато, однак ще далеко не все. Ніла Хасевича часто називають головним художником УПА, його гравюри, плакати відбивають унікальні сторінки з історії УПА.

Надзвичайно цікавою є мало дослідженою є тема листівок УПА. Десятки цих оригінальних творів, на щастя, збереглись, та про їхніх авторів досі ми знаємо мало або ж не раз взагалі нічого, оскільки вояки-митці найчастіше не підписували своїх творів або ж залишали лише свої ініціали чи прізвиська. А саме у творчій праці повною мірою розкривається інтимний зв'язок між автором – у цьому випадку бійцем УПА та його духовним світом. Дотичною до цієї теми є також тема бофонів – грошових документів УПА. У зв'язку з цим тут варто зазначити, що публікація на цю тему вийшла в Україні у 2008 році.¹

Видавнича робота – ще одна важлива і мало досліджена галузь діяльності Української Повстанської Армії. Видавнича праця, з одного боку розкриває творчість митців – ілюстраторів, авторів летючок, бофонів, книжок, з другого – ентузіазм видавців – друкарів і розповсюджувачів, тих переважно анонімних осіб, які під загрозою смерті видавали, в цьому випадку – поширювали освітню, агітаційну, навчальну і творчу продукцію. У видавничій роботі повною мірою відбувається висока свідомість, духовне єднання і моральний рівень членів цього своєрідного кола – авторів, видавців і читачів. Враховуючи те, що наклад видань був обмежений, а також усю подальшу драматичну історію УПА, вартий уваги факт, що бофони, листівки, книжечки, інші друковані матеріал все ж до

1 О. КЛІМЕНКО (сост.), Бофони: грошові документи ОУН і УПА, Київ, 2008.

нас, хоча й з великими втратами, дійшли. Крім іншого це свідчить про те, що власники видань знали ціну творів і наперекір обставинам зуміли їх зберегти.

Ше одна креативна галузь – архітектура криївки – унікальної споруди, яка розкриває одну з найцікавіших сторінок історії УПА. Дослідження, над якими тільки розпочата робота, стосуються типів криївок та їхнього призначення, місцевостей – на пагорбах чи в долинах, де їх зводили, пошуку і вибору при цьому того чи іншого типу криївки. Подальшого дослідження потребують і такі питання, як зони побуту в криївці, наприклад, де знаходився і для чого був запроваджений так званий канцелярський куток (місце для друкарської машинки), або яке місце в криївці називалось читальнюю, або „бантами“ – це місцем для спання і т. д. Заслуговує особливої уваги і вивчення таких аспектів, як елементи архітектури криївки, які гарантували непорушність споруди, її функціональність, або яка система забезпечувала циркуляцію повітря і врешті – хто були вояки-архітектори, вояки-інженери, яким шляхом передавалась таємниця креслень чи устаткування самої криївки. Крім окремих публікацій досі ґрунтовної наукової праці на цю тему виявити не вдалось, хоча інтерес до теми в наукових колах, у тому числі й за кордонами України, значний.

Соціальний портрет вояки УПА, так само, як етимологія прізвиськ – ще одна тема, за якою криється одна з важливих сторінок історії УПА. Генерал-хорунжий Роман Шухевич знаний також як „Тарас Чупринка“, „Чернець“ і „Туча“, стрілець Василь Кузів – псевдо „Базь“, генерал-хорунжий Василь Кук – псевдо „Леміш“ чи зв’язковий Василя Кука Лев Чепіль – псевдо „Орест“, або заступник головнокомандуючого УПА полковник Василь Сидор – псевдо „Шелест“. Чи прізвиська призначались або ж вони виникали стихійно, чи слід шукати зв’язок між псевдо і зовнішнім виглядом особи, освітою, характером, місцем народження – які фактори переважали? Всі ці питання становлять проблему, которую ще потрібно вивчати. Досі не вдалось знайти серед наукової літератури праці на цю тему. Будемо вдячні, якщо наша конференція відкриє чи доповнить цю творчу сторінку з історії Української Повстанської Армії.

Однострій вояків УПА – тема, якою займаються українські дослідники, зокрема, львів’янин Богуслав Любів, який, на жаль, з об’єктивних причин не зумів до Праги приїхати. Який однострій УПА був покладений за основу формального щоденного одягу, звідки однострої бралися і як використовувались трофеїні здобутки, хто і яким чином допомагав пристосувати однострій до потреб вояки УПА – частково відповіді можуть „підказати“ збережені світилини і спогади тих, хто в них ішов до бою. Глибокого і всестороннього дослідження на цю тему бракує. Дотичною те теми однострой є тема військових відзнак і нагород УПА, ще одна, в якій відбились творчість українських митців.

Суттєво можуть поглибити знання про історію УПА також дослідження на такі теми, як система свят і традицій в Армії та їх відзначення, зокрема, відзна-

чення релігійних свят – цикл від Різдва до Покрови і „задушок“. Також як побутувала релігійна традиція в такому важливому, мабуть найважливішому закритому циклі, який для вояків УПА був знаковим, і який УПА особливо шанувала: це цикл від складання присяги до похорону. Як виглядали переносні вітари, хто і де відправляв Богослужбу, чи УПА мала своїх стаїх капланів, чи священики долучались до Армії – ці проблеми потребують подальшого глибокого дослідження. Адже релігійний світогляд у доступних за походу формах зовнішнього прояву належить до найважливіших сторінок життя УПА.

До тем, які досі мало вивчені, належать також такі, як побутова культура і фольклор в УПА. Маю на увазі спосіб і форми спілкування між вояками: звертались за військовим званням, іменем чи псевдо, чи мали і якими були побутові привілеї жінки-воячки, яким був і як побутував серед вояків витворений в Армії фольклор, приказки чи приповідки. Якими вони були і чого найчастіше стосувались – зброї, військових дій чи побуту, наприклад, приготування їжі або рідких хвилин відпочинку. Не можна обійтися тут і долі жіноцтва в Українській Повстанській Армії: якою була етика стосунків, якого здебільшого віку вони були і звідки походили, яке коло завдань насамперед лягло на жіночі плечі, і в цілому ширше – яким було жіноче обличчя УПА.

До не менші важливих з історичного кута зору тем, але й як свідоцтво тісної міжетнічної співпраці потрібно розглядати такі аспекти, як медична поміч, лікарі й підпільні шпиталі, а також народна медицина як фактор реставрації сил вояків. За приклад назву тут доктора – легенду, одного з найбільше шанованих між вояками лікаря – єvreя на прізвиськ „Кум“. Так звана медична тема як система знань про УПА ще чекає своїх дослідників.

І врешті аспект, який також не можна обійти. Ним є архіви, архівні матеріали і спогади, вагу яких для вивчення історії УПА тяжко переоцінити. Інформація про те, де сьогодні зберігаються архівні матеріали про історію УПА, що вдалось зберегти і в якому вони стані зберігаються нині, а також які державні чи приватні збірки володіють художніми творами митців-вояків, які бібліотеки зберігають видання УПА – ця інформація належить до фундаментальної, оскільки витворює ґрунт для подальших наукових досліджень.

Згадані тут теми взаємно пов'язані й стосуються головної теми нашої конференції „Українська Повстанська Армія інакше: в літературі, мистецтві, культурі“. Низку тем ми обговоримо на конференції й сподіваємося, допоможемо визначити не тільки здобутки, але передусім – головні проблеми в дослідженні й напрямки майбутньої роботи.

Будемо вдячні за додаткові інформації й доповнення до зазначених у програмі виступів, просимо всіх долучатися до обговорення, щоб збагатити сучасні знання про Українську Повстанську Армію в літературі, пісні, мистецтві, культурі.

Перша еспаномовна історія УПА

Микола Шафовал

Тема моого виступу – *Перша еспаномовна історія УПА*, а точніше книжка аргентинського публіциста і журналіста Енріке Мартінес Кодо *Партизанки за залізною завісою*.¹

Представлення цієї праці, котра поза вузькими колами спеціалістів є своєрідним *topos ignoto*, проходитиме через висвітлення наступних питань:

1. Україністика в еспаномовному світі
2. Література про УПА у різних мовах
3. Література про УПА в еспанській мові
4. Монографія Енріке Мартінеса Кодо

Україністика в еспаномовному світі

У рамках цієї розвідки під поняттям україністики в еспаномовному світі розглядається лише книжкова продукція еспанською мовою на українську тематику.

Україністика в еспаномовну світі є поза ініціативами української еміграції неіснуючою. Відмінними є положення і значення еспаністики в Україні, але це тема, котра виходить поза межі цього виступу.

Українські поселення в еспаномовних країнах зрушили цю негативну ситуацію, але коли брати до уваги висліди – вони є поки що мінімальними і незадовільняючими.

У самім материкову, початок україністичної тематики припадає на приїзд 68 українських студентів до Єспанії після Другої світової війни. Вони зорганізувалися у товариство „Українська громада в Єспанії“ та їхніми стараннями створено 1952 року український відділ при Центрі східних студій з осідком у Мадриді. Журнал *Oriente* (значить Схід) був переіменований 1956 році на *Oriente Europeo* (значить Європейський схід). У багатьох числах цього престижного журналу поміщено статті на українську тематику. Цьому сприяв не лише профіль

1 E. MARTÍNEZ CODÓ, *Guerrillas tras la Cortina de Hierro*, Buenos Aires, 1966.

ураїнської громади, що складалася без виїмків з людей із університетською освітою, здобутою вже в Еспанії, але також, політична кон'юктура в ході антикомуністичного напрямку еспанської політики тих років. Далі згадаємо, що в 1980-их роках з'явилася в Барселоні збірка перекладів українських поезій на еспанську мову авторства Юрія Леха-Полянського, однак ці переклади сумнівної літературної вартості і сам переклад часто невірний. Під сучасну пору дуже активною серед еспанців є перекладачка Маргарита Жердинівська, яка, однак, мешкає в Мюнхені, але часто виступає з курсами української мови, літератури і культури в еспанських Університетах, зокрема в Гранаді. Зараз друкується її еспансько-український і українсько-єспанський словник.

З усіх двадцяти еспаномовних країн, лише в чотирьох створилися більш чисельні українські поселення, а саме: в Аргентині, Венесуелі, Парагваю та Уругваю.

В інших країнах, як наприклад Чіле і Перу, нечисленні українські поселенці, фактично одиниці, жили і живуть ізольовано, обмежені до однієї-двох родин.

Із згаданих чотирьох країн, лише в Аргентині створено сприятливі обставини для розвитку україністики.

Українська еміграція в Уругваю, що почала прибувати до столичного міста Монтевідео з кінцем 1920-их років, була згуртована навколо Товариства „Пропсвіта“ і припинила своє організоване життя з початком 1970-их років. Вона не мала ніколи пресових органів, ані власних публікацій і послуговувалася пресою та книжковою продукцією українців в Аргентині.

До Венесуелі українці почали прибувати після Другої світової війни. Вони скупчилися в містах Каракас і Валенсія. Серед емігрантів було значне число колишніх українських пражан, між ними світової слави мисткиня Галина Мазепа-Коваль. Громада фактично завмерла з початком 1980-их років.

До Парагваю українська еміграція почала прибувати в 1920-их роках. Масові, компактні поселення в околицях міста Енкарнасьйон згуртовані біля двох українських історичних Церков, але соціологічний профіль цієї еміграції не сприяв і не сприяє імпульсам в напрямі розвитку україністики.

Ситуація в Аргентині, куди перший задокументований приїзд емігрантів з Західної України датований 27 серпня 1897 році – відмінна. Ще в 1930-х роках з'явилися перші, кишенькового формату і далекі від лексикологічних стандартів еспансько-українські словнички авторства Івана Мандзія та Івана Чорненького-Чарнецького. З приїздом еміграції після Другої світової війни, книжкова продукція еспанською мовою на українську тематику зазнала основного імпульсу.

Серед багатьох ініціатив варто згадати переклади на еспанську мову і видання *Історії України* Дмитра Дорошенка,² *Тигровів* Івана Багряного³ чи українсько-

2 D. DOROSHENKO, *Historia de Ucrania*, Buenos Aires, 1962.

3 I. BAHRIANY, *Los cazadores de tigres*, Buenos Aires, 2007.

еспанський словник Олександра Бунія, опублікований 1984 році тощо. Останньою новинкою на обрії еспаномовної україністики була збірка перекладів студій філософа культури Івана Мірчука на еспанську мову авторства Івана Шафовала, що з'явилася зі вступним словом доповідача в Буенос-Айресі 2006 року.⁴ На жаль, час не дозволяє представити відповідно цю тему, а лише накреслити її у найзагальніших обрисах.

Література про УПА в різних мовах

Боротьба Української Повстанської Армії є, правдоподібно, одним із найдоделаніші розглянутих в неукраїномовній літературі українських політичних рухів ХХ століття.

На противагу до тенденційного розгляду питання боротьби УПА мовами, котрими користуються тодішні політичні системи, з якими боролася УПА, постала доволі численна продукція статей і книжок що розглядають УПА з перспективи історичної, представляючи її дії та ідейне озброєння на базі, виключно, документів і фактів.

До перших треба віднести, наприклад, відому книжку Щесняка і Шоти *Droga do níqad*, котру можна назвати, без перебільшення, класикою літератури ворожої по відношенню до УПА.

Праці джерельного значення українською мовою з'явилися ще за часів збройно-політичної боротьби УПА. Першою була монографія Миколи Лебедя *Українська Повстанська Армія* (1946 рік). У короткому часі після того почали друкуватися праці про УПА неукраїнською мовою. Після моїх даних, першою є англомовна праця *UPA in Western Europe*, видання Української Пресової Служби в Нью-Йорку-Паризі-Лондоні, що з'явилася 1948 році.

Найбільшу частку чужомовної літератури про УПА становлять англомовні книжки, такі як, наприклад, видання Злученого Комітету Українсько-Американських Організацій в Нью-Йорку,⁵ Юрія Тиса-Крохмалюка,⁶ Євгена Штендери і Петра Потічного⁷ та Петра Содоля.⁸

На окрему згадку заслуговує факт, що більшість цих видань була зініційована або здійснена зусиллями кількох до ідей Організації Українських Націоналістів, УПА та Української Головної Визвольної Ради.

4 I. MIRCHUK, *Direcciones de la cultura ucrania y otros ensayos*, Prólogo de Nicolás Szałowa, Buenos Aires, 2006.

5 *The Ukrainian Insurgent Army in fight for freedom*, New York, 1954.

6 Y. TYS-KROKHMALIUK, *UPA Warfare in Ukraine. Strategical, Tactical, and Organizational Problems of Ukrainian Resistance in World War II*, New York, 1972.

7 P. POTICHNYJ – Y. SHTENDER (edd.), *Political Thought of the Ukrainian Underground 1943–1951*, Edmonton, 1986.

8 P. SODOL, *They fought Hitler and Stalin*, New York, 1987.

Література про УПА в еспанській мові

Еспаномовну літературу про УПА започаткував приїзд так зв. тоді „нової еміграції” в 1947–1949 роках в Аргентину, власне у Буенос-Айрес. Тоді постала низка нових організацій та органів преси, що свідчить про збагачення українського поселення у тій країні новими інтелектуальними силами.

Політично, одна з двох масових організацій – „Простіві”, котра була заснована в 1924 році, стала на позиціях ОУНр, популярнозваних „бандерівцями”. При цій установі діяло, і частинно діють по сьогодні, ряд організацій, котрі світоглядно близькі позиціям загаданого політичного напрямку. Видавничо-інформативну діяльність виконував Український Інформативно-Видавничий Інститут, що був заснований в 1950 році і перестав існувати в 1980-их роках. З рамен цього Інституту видавався квартальник, а пізніше піврічник під назвою *Ucrania Libre* (значить „Вільна Україна”). Журнал книжкового формату – вісімкою, містив статті з української історії, культури, релігії, політики і економіки, в основному переклади, та видавався під редакцією Юрія Тиса-Крохмалюка. Усіх чисел було випущено 19.

Саме в цьому журналі треба шукати за першими еспаномовними статтями про УПА. Так, наприклад, в числі 2 за 1953 рік поміщена стаття д-ра Миколи Малецького *Територіальна війна в Україні* з описом зон дій УПА в тих роках. У числі 3 за 1954 рік поміщена розвідка проф. Льва Шанковського *Видання українського підпілля в СРСР в 1945–1951 pp.*, у числі 4 того ж року стаття Зиновія Семеніва (псевдо проф. д-ра Зиновія Соколюка, хоч і Соколюк також було псевдом) на тему криївок і бункрів УПА. У сьомому числі поміщена стаття про ген. Тараса Чупринку у п’ятиліття загибелі, розвідка Івана Бутковського про структуру УПА під час німецької окупації та спогад командира Хріна про битву в Горішній Лішаві.

З рамен цього Інституту з’явилось у Буенос-Айресі 1963 року надзвичайне і останнє число журналу *Ucrania Libre*, під заголовком *La resistencia en Ucrania* (значить „Спротив в Україні”). Це число на 143 стор. є предвісником першої і досі єдиної монографії про УПА в еспанській мові. У ньому розглядалися наступні теми: Період 1941–1944 років: проти німців і росіян; Період 1944–1950 років: проти росіян, поляків, мадярів і чехів; та Період 1950–1963 років: підпілля. У виданні поміщено кілька фотографій ген. Романа Шухевича – Тараса Чупринки, з подій пов’язаних з буднями УПА та репродукції плакатів Клім Савура. Автором був аргентинський журналіст Енріке Мартінес Кодо. Його перу належить левова частка всіх еспаномовних статей про УПА, і саме він є автором першої і досі єдиної повної монографії на цю тему.

Монографія Енріке Мартінеса Кодо

Фундаментальна праця Мартінеса Кордо під заголовком *Guerrillas tras la Cortina de Hierro* (значить „Партизанки за Залізною завісою”) з’явилаася в Буенос-Айресі

у 1966 році з передмовою Луїса Гарсія Волян, професора Вищої школи Еспанського війська.

Як постало зацікавлення автора цією тематикою?

Про це пише сам автор у вступі: „на початку квітня 1959 р. з'явилися в аргентинській пресі короткі повідомлення про арешти в Україні п'яти осіб оскаржених у приналежності до УПА,” з ціллю написати статтю на цю тему до тижневика, в якому він провадив колонку міжнародної політики, Мартінес Кодо завітав до Українського Інформативно-Видавничого Інституту, де в ході розмов почала відкриватися перед ним епопея УПА про яку він згодом напише „події були захоплюючі, близькі до божевільного патріотизму, але повні щирості і трагедії”⁹.

Це був початок певної метаморфози. Мартінес Кодо наче неофіт, захопився темою. Опрацювання української проблематики, зокрема тематики УПА і визвольного руху, супроводжуватиме його усе подальше життя і не залишатиме його навіть сьогодні, коли він у глибокій старості доживає віку в передмісті Буенос-Айреса.

Беззаперечним вершком є згадана праця *Партизанки за Залізною Завісою*, котра є першою і єдиною фундаментальною монографією про УПА еспанською мовою. Не буде надто сміливо стверджувати, що вона є унікальним підручником, що немає аналогів у інших мовах.

Яка структура і зміст цієї монографії? Праця складається з дванадцятьох розділів, має передмову згаданого еспанського професора, вступ самого автора, вияснення використаних скорочень українського, німецького, радянського, польського та інших походжень, а також топонімні уточнення.

Тематична побудова розділів наступна:

Перший розділ присвячений арені розгортання подій. У ньому описується топографічні характеристики території, де проходили воєнні операції УПА, населення і побутові обставини на початку дій, настанова населення, злочини супроти нього, в тому числі – перепоселення, а також, підтримка повстанського руху з боку цивільного населення.

Другий розділ розглядає період 1941–1944 років, котрий автор називає „Проти німців і росіян”. У цьому розділі, автор розглядає початки і причини постання спротиву і самої УПА, зокрема: відношення між ОУН і УПА, позицію німців, початок двофронтової боротьби, головні битви, домовленість з мадярськими військовими частинами, УГВР. Розділ містить багатий документальний додаток із церковними даними, німецькими і мадярськими свідченнями.

Період 1944–1950 років, котрий окреслено як: „Боротьба проти росіян, поляків, мадярів і чехів”, ілюструє читачеві події, пов’язані з повторною радянською

9 „Los hechos eran apasionantes, razanos en la locura patriótica; pero llenos de sinceridad y tragedia.”, Guerrillas tras la Cortina de Hierro, op. cit., c. 16.

окупацією, психологічний вимір боротьби УПА, повстанські рейди на Захід та смерть ген. Тараса Чупринки. Інформація доповнена польськими і чеськими документами, як також описом битв у Грубешові.

Четвертий розділ охоплює період підпільної дії в роках 1950 до 1963 з новими формами боротьби та пасивним і активним спротивами.

Організаційні структури УПА присвячений п'ятій розділ. Автор повертає до міжвоєнного періоду та підготовки до війни, питання самооборони, вишколу кадрів. Органіграма організаційної структури УПА, детальний розгляд окремих аспектів, структура бойовки та присяга вояка УПА доповнюють документально цей тематичний розділ.

Питанням служби безпеки, контррозвідки та психологічної боротьби з репродукціями пропагандивних плакатів і листівок розглядає автор в шостому розділі.

Розділ сьомий присвячений власне військовим операціям у контексті воєнних тактик часу; а розділ восьмий висвітлює питання логістики в специфічній ситуації підпілля і партизанки з наголосом на ролю Українського Червоного Хреста – УЧХ.

Своєрідним завершенням цих тем є дев'ятий розділ із представленням питання про озброєння, та розділ десятий – про воєнні укріплення, а саме бункри, техніки їх розшуку ворогами тощо.

Останні два розділи є тематично унікальними, бо вони розглядають питання юридичного статусу боротьби УПА, поняття окупованої території у світлі природного права, Женевської конвенції 1949 року, а також, перспективи на майбутнє і лекції, котрі випливають з боротьби УПА.

Як окрім вітанування визначних постатей УПА, додані біографічні нотатки про Романа Шухевича (Тараса Чупринку), Дмитра Грицая (Перебийноса), Олексу Гасина (Лицаря), Романа Клячківського (Клим Савура), Омеляна Грабця (Батька) та Василя Сидора (Шелеста).

Праця *Guerrillas tras la Cortina de Hierro* є класичним твором в еспаномовній літературі. На жаль, вона в українському світі фактично невідома. Це – приємний віймок серед пустиря еспаномовної україністики.

Людина, яка свого часу написала у передмові: „ціль цієї скромної праці, позбавленої всякої літературної вимоги, є служити документом; документом, котрий би прояснював і складав свідчення про організовану збройну боротьбу великого народу проти тоталітарних імперіалізмів, що пригноблювали його,”¹⁰ тепер доживає віку без окремого відзначення чи признання з-боку українського народу. Того народу, якому Енріке Мартінес Кодо став приятелем в часах най-піршого національного поневолення і політичної безвиглядності.

10 „El objeto de esta modesta obra, carente desde ya de toda pretensiГn literaria, es el de servir de documento; de documento esclarecedor y testimonial de la lucha organizada de un gran pueblo en contra de los imperialismos totalitarios quer lo oprimieron.” *Tam samo*, с. 17.

The First History of the Ukrainian Insurgent Army (UPA) in Spanish

The article deals with the first history of the UPA in Spanish, namely the publication entitled *Guerrillas tras la Cortina de Hierro* [Partisans behind the Iron Curtain] by the Argentinean journalist Enrique Martinez Codo. It has four parts:

1. Ukrainian studies in the Spanish speaking world;
2. Publications about the UPA in foreign languages;
3. Publications about the UPA in Spanish;
4. Works of Enrique Martinez Codo.

The author provides bibliographical information about Ukrainian and Spanish works on the Ukraine, which were published in Spain, Argentina and Uruguay. He also mentions works on the UPA in Polish and English.

The impetus for works on the UPA in Spanish was provided by newly arrived WW II refugees in Argentina. Their first attempt was a quarterly entitled *Ukrainia Libre*. In the 30 years of its existence, this journal published numerous articles about the UPA. Many of them were written by the above mentioned journalist. He provided an in depth analysis of the UPA in his book entitled *Guerillas tras la Cortina de Hierro*. Codo got interested in the UPA after reading reports on an arrest of five partisans in 1959 in the Soviet Ukraine, members of the UPA.

První dějiny Ukrajinské povstalecké armády (UPA) ve španělštině

Autor se zabývá prvními dějinami UPA ve španělštině, zejména dílem argentinského novináře Enriqua Martineze Coda *Guerrillas tras la Cortina de Hierro* [Partyzáni za železnou oponou]. Práce má čtyři části:

1. Ukrajinské studie ve španělsky mluvícím světě;
2. Publikace o UPA v cizích jazycích;
3. Publikace o UPA ve španělštině;
4. Práce Enriqua Martineze Coda.

Autor uvádí bibliografické podrobnosti o ukrajinských a španělských publikacích o Ukrajině vydaných ve Španělsku, Argentině a Uruguayi. Zmiňuje též práce o UPA v polštině a angličtině. Španělské publikace o UPA vděčí za svůj vznik nově příchozím uprchlíkům z druhé světové války. Ti začali okamžitě vydávat čtvrtletník *Ukrainia Libre*. Za třicet let existence tohoto časopisu v něm vyšla řada článků o Ukrajinské povstalecké armádě, z nichž mnoho napsal právě Martinez Codo, který se začal zajímat o UPA poté, co si přečetl zprávy o zatčení pěti partyzánů v roce 1959 na sovětské Ukrajině.

Про поетично-музичний світ пісень УПА

Дагмарा Турчин-Дувірак

Якщо вважати пісні документом епохи, то пісні УПА є вражуючою і хвилюючою історією України 1940 – поч. 1950-х років. Вони відобразили світогляд та побут українських повстанців, їх прагнення до волі та власної державності, їх молодечі мрії і сподівання, розповіли про найдраматичніші події сутичок з ворогами, оспівали героїв і провідників нації. Незважаючи на те, що і в еміграції і від початку незалежності в Україні вдалося зібрати і опублікувати величезну кількість – більше тисячі повстанських пісень, – їх ґрунтovne вивчення та осмислення тільки починається.¹ Найменшої уваги до цього часу приділяли дослідники власне мистецькому, а особливо музичному аспектові пісень УПА. Дано розвідка має на меті бодай частково заповнити цю прогалину і робить спробу проаналізувати повстанські пісні в єдності їх поетичної та музичної образності.

На відміну від стрілецьких пісень першої світової війни та визвольних змагань 1917–1920 років, що творилися талановитим гроном українських поетів та музикантів – Р. Купчинським, О. Бабієм, Л. Лепким, М. Гайворонським, та ін., – величезний масив повстанських пісень було створено аматорами – вояками УПА, та їх численними симпатиками серед українського населення. Переважна більшість пісень анонімна, хоча деякі з них зберегли імена аматорів-творців поетичних текстів, а ще менше – мелодій. Для процесу аматорської творчості ключовим моментом є опора на традиції, закорінені в культурі народу, оперу-

1 Серед важливіших публікацій назву працю: Г. ДЕМ'ЯН, Українські повстанські пісні 1940–2000 років, Львів, 2003; кандидатську дисертацію: Р. КРАМАР, Фольклор національно-визвольної боротьби українського народу 1940–1950 рр. (за матеріалами Західного Поділля), Київ, 1996; ТОЙ САМІЙ, Козацькі мотиви в українських повстанських піснях // Регіональне і загальне в історії. Тези міжнародної наукової конференції, Дніпропетровськ, 1996; ТОЙ САМІЙ, Повстанські колядки Тернопільщини // Проблеми успадкування зимових народних звичаїв та обрядів. Збірник матеріалів і тез Другої науково-практичної конференції 19–21 січня 1996 року, Рівне, 1996.

вання образно-інтонаційними елементами, що в процесі багатовікової історичної практики увійшли в колективну свідомість як питомо-національні. Навіть перший найбільш побіжний огляд пісень УПА яскраво засвідчує їх глибоку вросливість в українську національну традицію, яку можемо прослідкувати на різних рівнях поетично-музичної структури пісень.

Тематика пісень УПА є надзвичайно широкою і охоплює практично всі аспекти життя повстанців та їх родин у 1940-х – поч. 1950-х років. Однак, при детальнішому ознайомленні стає очевидним, що серцевиною всього пісенного масиву УПА є сюжети, пов’язані з долею повстанця: вступ до війська (Зголосився до повстанців, Сумливу тишу, пітьму ночі), прощання з матір’ю (Зірвалася хуртовина, Виряджала мати сина), коханою (Подай дівчино, ручку, на прощання, Рушив кінь мій в далеку дорогу), ріднею (Я сьогодні від вас від’їжджаю, Розпрощається стрілець із ріднею своєю), тута за рідними та коханою (Я під небом чужим, Будь здорована, моя мила), віданість боротьбі за рідний край (Крізь ліси дорога, В славних горах, у Карпатах), геройчна смерть в бою (Шумує Корсів річка, Всю ніч не вгавала страшна завірюха), оплакування товаришами та рідними (Ой там у Чорнім лісі, По бою було, крик за них), лицарська клятва продовжувати святу боротьбу за свободу (Там, за зрубом, На зеленій траві).² Неважко побачити пряму спадкоємність цих сюжетів та їх ключових образів від козацьких пісень XVI–XVIII століть. Козак в національній українській традиції – це оборонець України. В піснях УПА повстанці виступають як безпосередні спадкоємці давніх козаків, продовжувачі їх святої боротьби за волю України. У деяких піснях повстанці прямо ідентифікують себе з козаками, наприклад, у пісні Збирався козак, або навіть „пояснюють“ свою спадкоємність, як у пісні Ми українські партізани: „Ми – українські партізани / нащадки славних козаків.“ Або у пісні Збудись, могутня Україно: „Готуйся у бойові лави / козацьке плем’я молоде.“

Інша спадкоємна, і більш близька традиція – це січові стрільці, що, в свою чергу, також широко використовували тематику та образність козацького фольклору. Повстанці не лише прямо запозичували січові пісні, які трактували як свої, а й у ряді власних пісень називали себе стрільцями, як у пісні Розпрощається стрілець зі своєю ріднею (звідси певне непорозуміння з боку деяких упорядників пісенних збірок, що відносять цю пісню до стрілецьких), та багато інших. Як у випадку з козаками, деякі пісні прямо декларують ідею продовження повстанцями святої стрілецької справи: „Машерують вже повстанці / як колись ішли стрільці.“ або „Ми українські революціонери / ми рідні друзі січових стрільців.“ У багатьох піснях слова „козак“, „стрілець“ взаємозамінні з словами „вояк“ та

2 На більшість згаданих сюжетних ліній звернув увагу у своїй збірці З. Лавришин, та навіть обрав ці сюжети як принцип угрупування пісень. (Див. З. ЛАВРИШИН, Пісні УПА, Торонто–Львів, 1997.)

„герой”, так само як „січовик” з „партизан”. (Наприклад, пісня *Ой, чути, чути гарматні стріли* існує у варіантах, де в одному співається „молодий стрілець-партизан”, а в іншому „молодий хлопець-партизан”. У пісні *Зайшло за гори сонце* означення „повстанець” та „козак” пов’язуються в єдине поняття: „В ту ніч мандрували у похід юнаки, / веселі та бадьорі повстанці-козаки”). У такий спосіб автори пісень УПА послідовно вибудовують історично-культурну парадигму „козак – стрілець – повстанець”, в якій повстанці УПА фігурують як її логічна і невід’ємна ланка.

Образна символіка пісень УПА також глибоко закорінена у традиції українського пісенного фольклору. Центральні образи-персонажі повстанських пісень – хлопець-повстанець, хоробрий отаман-провідник, мати, кохана дівчина, вороги – супроводжуються епітетами – характеристиками та поетичними символами, прямо запозиченими від давніх фольклорних джерел. Так, в одних піснях хлопець-повстанець порівнюється з соколом (*Я сьогодні щось дуже сумую*), та орлом (*Вже час, вже час, народе повстань*), що в народних піснях символізує чоловічу відвагу та вільноюлюбність; в інших повстанець – це молодий дуб (*Розпрощався стрілець*) – символ сили та непохитності, або зелений явір – втілення молодості і краси (*Ой там піді Львовом*). Дівчина традиційно порівнюється до рожі (*Ой там на горі, там на високій*), та калини (*Цвила, цвила калинонька*) – уособлень дівочої краси, чи голубки (*Дівчино голубко, В саду, де розкішная груша*) – символу подружньої вірності. Так, як і в українських народних піснях попередніх століть, образ зозулі тут провіщає долю, часто нещасливу (*Чи чуєш мій друже юначе, Тихий ліс*), чорний ворон або крук символізують смерть (*Розпрощався стрілець, За лісом, за гаем, Ой надлетів той крук чорний*); чорні хмари уособлюють ворожу силу (*Чорні хмари наступають, І знову хмари почорніли*). Як і у козацьких піснях XVII ст., вірними побратимами героя повстанця є вороний кінь (*Вие буря*) і гостра шабля (*Черемоше, брате*).

У текстах повстанських пісень часто використовується такий фольклорний художній засіб як паралелізм образів природи, часто алегоричних, та конкретних подій. Наприклад: „Не одна вже хмора – і синя, і чорна – сонце заступала, / Не одна навала – жорстока та хижка – Україну вкривала.“ „Ой там піді Львовом явір зелененький, / ой там лежить стрілець, стрілець молоденький.“ „Ой, на горі на високій два дуби тоненські, / там Бандера вибирає хлопців молоденьких.“ „Зрубав ти калину – зрадив ти дівчину.“ Таких прикладів можна б навести набагато більше.

Щодо мелодики пісень, то тут опора на народні українські пісні чи не найбільш очевидна. Чимало пісень просто запозичують мотив народної пісні до новоствореного тексту: наприклад, *Чи то в хмарах где* на мелодію козацької похідної *Ой, у полі верба, У Саджівці, в Бережівці* на мелодію ліричної пісні *Ой, у саду криниченька, Україна – степ і море* на мотив побутової пісні-романсу *За горою світ біленький, Iz московського болота* на мелодію козацької *Розпрягайте, хлопці, коні*. Багато більше пісень мають оригінальні мелодії, однак у мелодичній будові

чітко простежується орієнтація іх авторів на народні музичні прообрази. Серед улюблених жанрових прообразів-моделей – вже згадані козацькі похідні пісні, з їх пружним маршовим ритмом, регулярною акцентністю фраз та широкими вользовими та закличними мелодичними ходами (типові приклади – *Засвистали козаченъки*, *Ой на горѣ та женци жнутъ, Гей, не дивуйте, добрий люди*). (Саме в такому дусі створені пісні *Віють вітри, віють, повівають, До бою правого* (ця пісня зберегла ім'я автора – В. Юркевича), *Там, за лісом, сонце сходить, Набирали добровольців* з типовим козацьким приспівом „Гей, гей!”, *Зголосився до повстанців, та Соловію, рідний брате* (інший варіант цієї ж пісні – *Іхав козак через місто*)). Ми послухаємо одну з таких пісень в дусі козацької маршової *Марширують вже повстанці* (виконує хор Боян).

Інша улюблена жанрова модель – побутова лірична пісня-романс, що розцвів в Україні у XIX столітті. Класичні зразки побутової лірики – *Дивлюсь я на небо, Взяв би я бандуру, Реве та стогне, Повій, віltre, на Вкраїну*, та багато інших. Спільними рисами пісень-романсів є елегійний, сумовитий настрій, погойдуючий тридольний метр (3/4 або 6/8), плавний, широкий рух мелодії, та закруглена врівноваженість мелодичних фраз. Серед повстанських пісень знайдемо багато, створених в дусі ліричних пісень-романсів: (*За лісом, за гаєм, Я бурлака, бурлакую, Там у безмежному полі, Будь здоровा, моя мила, На купині, під осокою*,³ У осінню нічку, У лісі темному, Як мені прийдеться вмерти, та інші). Послухаймо пісню *Ой у лісі на полянці Алла Олейда і Вячеслав Сулима*.

Таким чином, безпосередній зв'язок багатьох повстанських пісень з образно-тематичною системою української народної творчості, її традиційними жанровими формами та мелодичними ідіомами є безсумнівним. Однак, поетично-музичний світ повстанської творчості далеко не обмежується лише народними прообразами. Вояки УПА були освіченими синами нової української епохи, вони виховувались у лавах „Рідної Школи“ на творах провідних українських інтелектуалів.⁴ Зі шкільних, гімназійних та університетських стін вони приносять у свою пісенну творчість нові ідеї, образність, символіку, нові мотиви та ритми, суголосні добі та світогляду тогочасного українського суспільства.

Як у випадку народної образно-музичної сфери, виділимо деякі ключові елементи, що характеризують це нове коло тем та образів.

В образній системі пісень УПА одне з центральних місць займає модерна візя нової „соборної України“, як головної мети боротьби повстанців. „Соборна

3 Цю пісню, до речі А. Іваницький подає у своїй книзі *Українська народна музична творчість* (Київ, 1990) як пісню КПЗУ.

4 Деякі дослідники, серед них Г. Дем'ян, вже звернули увагу на правильну літературну мову переважної більшості повстанських пісень, відсутність у них (за невеликими винятками) говіркової діалектної мови.

Українська держава – вільна, міцна, від Тиси по Кавказ”, безперечно, прийшла від ідей інтегрального націоналізму та безпосередньо від гімнів та маршів ОУН, створених у 1930-х роках, на яких виховувалися воїни УПА. У багатьох повстанських піснях, що являють собою гімни та марші армії та її окремих бойових одиниць, а, отже, були створені з відверто пропагандистською, ідеологічною метою, ця конкретна топоніміка у втіленні ідеї соборності значно розширюється: „від тихого Дону до верхів Карпат / одна нероздільна родина” (Від Тихого Дону); або „за нашу державу від Сяну до Дону, Тиси по Кавказ” (Ми партизани); чи „хай лине наш марш цей упівський / з-над Буга аж ген по Кубань” (Упівська маршова).

В інших піснях (*Даремно пробують*) послідовно перелічуються святі місця української історичної пам'яті: „Зірветься народ і повстане Вкраїна, / воскресне наш Київ, Львів, Крути, Базар.” В низці пісень так само послідовно вибудовується історичний пантеон національних героїв Української держави, де сучасні повстанцям національні провідники Коновалець, Бандера, Чупринка стають в один ряд з Мазепою („а нас у бій благословить могучий дух Мазепи” – Ми йдемо у бій), Хмельницьким (Край дороги), Нечаем (В бій за славу), Кармелюком (За Сибіром сонце сходить), Довбушем (Ой, попід гай зелененський), Шевченком (Сего року сумні свята, Триста літ), Петлюрою (А в неділю рано).

Лексика цієї групи пісень з відвертою програмно-пропагандистською тематикою наповнена поетичними образами, що прийшли від революційно-політичних пісень ХХ століття, та політично заангажованої поезії 1900-х–1930-х років. Грізна тюрма, бій кривавий, грізні месники (Ми зродились із крові народу); сірі казарми (Сміло, друзі); червоний терор, кривавий танець (Марш сотні „Орлів”); визвольний буревій (Із гір Карпат лунає пісня волі); могутній удар, (Чужинче, йди, скажи Вкраїні); заліznі лави (Пісня-Марш „Месників”) – знову ж таки, подібних „сильних” образів, принесених з літературної творчості нової доби можна навести багато більше.

Літературні впливи яскраво виявляються і в піснях іншої тематики, наприклад, у любовній ліриці. Часто автори повстанських пісень позичають тексти популярних поетів стрілецького кола (Р. Купчинського, О. Бобинського), творячи до них власну мелодію (Лети, моя думо, в вечірню годину на вірші Купчинського, Оксано, Оксано на слова Бобинського). Нерідко, стрічаються парафрази, що прямо відсилають до творчості того чи іншого поета. Так, наприклад, у пісні-романсі *Посиплеться листя з берези* знаходимо досить близький перестів поезії О. Олеся Одну я любив за веселість. Порівняймо: у Олеся – „Одну я любив за веселість, / другу я за вроду кохав, / а третій за сонячний усміх / квітками дорогу встилав. // Ти зовсім була не вродлива / і завжди, як вечір, сумна... / Чого ж ти з усіх моїх милих / у серці осталась одна?!” У пісні – „Одну я любив за веселість, / другу я за вроду кохав, / а третю сумну й невеселу / – без неї спокою не мав. // Ти зовсім була некрасива, / на вроду ти була сумна. / Чого ж ти з усіх моїх милих / осталась у серці одна?” Літературну парафразу-відповідь на Шевченкове Чи ми ще зійдемося знову? знайдемо у пісні Ми не зійдемось вже ніколи. Прикметно,

що автор останньої натякнув на те, що він таки мав на думці Шевченкового вірша тим, що за мелодію обрав наспів знаменитої *Реве та стогне*. Так само, на асоціацію з відомим віршем І. Франка *Безмежнє поле* натякає текст пісні *Там, у безмежному полі*. Навіть переспів маловідомого перекладу М. Славінським поезії Г. Гайне *Із сліз моїх несподівано знаходимо у пісні Із сліз моїх „Люблю“*: „Із сліз моїх „Люблю“ зродилось багато пахучих квіток / Зітхання мої обернулись у хори співучих пташок.“

Модерна лексика та нова образність не лише існують в повстанських піснях паралельно до народної, а в багатьох зразках активно взаємодіють з останньою, доповнюючи, оновлюючи та модифікуючи традиційну поетичну образну систему. Так, поряд з типовими вірними супутниками козака – стрільця – повстанця „вороним конем“ та „гострою шаблею“ з'являються нова зброя – „на плечас кріс, граната у руках“ (*Із гір Карпат несеться гомін волі*), „скоростріли, танки і гармати“ (*Там, за лісом, сонечко заходить*); „Наган – брат мій, а кріс – батько, а граната – мати“ (*Я бурлака, бурлакую*); та нова транспортація – „А в неділю рано, в четвертій годині, приїхав Петлюра на новій машині“ (*А в неділю рано, Рушив поїзд в далеку дорогу*).⁵ Чи не найбільшої трансформації зазнав у повстанських піснях образ дівчини. Тут вона не лише традиційно любить, чекає на партизана, чи оплакує його смерть – вона стає до бойових лав поряд зі своїм коханим. Дівчина йде до війська санітаркою – „До нього санітарка поспішно іде, в обличчя вдивляєсь, його впізнає“ (*Вже вечір надворі*); виносить пораненого з бою – „Там під горою, понад потоком, повстанці бій ведуть / – Зоряна, Леся і Орися побратима несуть“ (*Там під горою*); стає поряд з милим до бою – „Ти будеш носити патрони, щоб легше було воюват... / Ворожая куля наскочить – ти будеш мене заступатъ“ (*Послухай дівчино красуне*), і мстить за його смерть. Також, нова доба і нові ідеї суттєво вплинули на модифікацію центрального образу українського воїнства: до вже згаданої синонімічної трійці „козак – стрілець – повстанець“ часто додається і четверта „лицар“: „Ми лицарі без жаху і без смерти“ (одноіменна пісня), „лицарі завзяті і грізні“ (*О чарівні ночі майові*), „Ми партизани, лицарі Вкраїни / з ворогом лютим в бій кровавий йдем“ (одноіменна пісня), „...шлях до держави, давньої слави лицарі горді проклали“ (*Слава Вітчизні*); „упав як лицар України“ (*Гей на півночі, на Волині*), „Вертають з побідою лицарі славні“ (*Збирався козак*), та інші. Таким чином, свідомо наголошується шляхетність українців – захисників України: концепція явно нова, літературна, що обстоювалась особливо послідовно у творах Лесі Українки та Євгена Маланюка.

Як позначилися нові впливи на мелодії повстанських пісень? У гімнах і маршах відверто ідеологічного спрямування автори часто звертаються до відомих

5 В останньому випадку традиційний кінь тут все ж таки бере гору: інший варіант цієї ж пісні таки тримається коня (*Рушив кінь мій в далеку дорогу*).

революційно-політичних пісень, що у першій половині ХХ століття широко побутували в різних країнах Європи, та навіть безпосередньо вдаються до цитування їх мелодій. Так, пісня *Український народе, вставай зо сну* співається на мелодію *Марсельєзи*, пісня *Сміло, другі* – це явний переспів пісні *Сміло у ногу рушайте*, пісні *Через гори і долини*, *В Чорнім лісі*, та *Ой, у лісі, в темнім гаю* співаються на мелодію популярної російської *Приамурської партизанської*, *Гей, повстанці українські* вживає мелодію російської пісні *Про Стеніку Разина*, а пісня *Зродились ми не з крові* – мотив радянського *Маршу летунів*. У інших патріотичних гімнах і маршах, де немає прямого запозичення відомих мелодій, також відчутина орієнтація на виразові засоби, характерні для згаданих політичних чи революційних пісень. Що є прикметно, що типові звороти т. зв. „інтернаціональних“ революційних пісень у багатьох піснях цілком природно зливаються з інтонаціями українського народного мелосу, особливо козацьких похідних пісень, як, наприклад, у піснях *Ой там на півночі Волині*, *Що то за прapor лопотить, Ллється пісня буревісна, Гей, готовіте, хлопці, зброю, Гей, хлопці, в коло*.⁶ Ми послухаємо пісню *Гей там на півночі Волині* (Сулима і Олейда).

Інший пласт модернізмів – це *популярна музика* 1930-х–1940-х років. Вояки УПА були молодими хлопцями, що кохалися в ритмах свого часу і любили танцювати. І хоча хвилини дозвілля випадали не часто, все ж у деяких піснях зустрічаємо типові інтонаційно-ритмічні формули популярних вальсу та танго. (В ритмі танго створені пісні *Серед плют старих*, *Поглянь, за вікном сніг*, *Минули вже літа*. Вальсовий ритм пронизує ліричні пісні *Націо, дівчино, айстри сієм*, *Рожі і терен*, *Оксано, Оксано*, *Під небом чужим я скитаюсь*, *Дівчино голубко*, *Тужно грава чарівная скрипка*). Пропоную послухати ліричну пісню-вальс *Послухай, кохана дівчино* у виконанні Львівських музик.

І все ж найприкметнішим у мелодії повстанських пісень є не введення нових елементів, а переосмислення, трансформація добре відомих, часто за рахунок їх активної взаємодії, що привело до модифікації традиційних жанрів. Чи не найважливішим в цьому відношенні є ліризація маршових пісень. Так, зустрічаємо багато повільних маршів, які завдяки сповільненню темпові набувають розповідного, а у випадку більш розгорнутого, послідовного сюжету, і баладного характеру. Яскравим прикладом такого повільного ліризованого маршу-балади є популярна *Я сьогодні від вас від'їжджаю*. Дуже цікаво прослідкувати процес ліризації маршової пісні на кількох варіантах тієї ж пісенної мелодії. Напри-

6 Така природність, знову ж таки, не випадкова. В історичному формуванні багатьох революційних пісень у російському середовищі великий вплив мали українські пісні. Хрестоматійний приклад – пісня *Шалійте, шалійте*, також відома з російським текстом *Беснуйтесь, тирани*. Першоджерело цієї пісні – Хор Норманів *По морю, по морю* українського композитора Наталія Вахнянина. Інший приклад – популярна моряцька російська пісня *Яблочко*, прообразом якої була українська жартівлива пісня *Ой, що ж то за шум*.

клад, З. Лавришин подає у збірці *Пісні Упа* чотири варіанти мелодії пісні *Завтра в далеку дорогу*. Так, один варіант має маршовий дводольний метр; два інші варіанти – при збереженні маршового пунктирного ритму мають вже мішаний дводольний та тридольний метр; нарешті, варіант останній і найпопулярніший вже цілковито вирішений у плавному вальсовому тридольному ритмі. Такий самий процес ліризації знайдемо і різних варіантах пісні, що у одному варіанті починається словами *Там, під львівським замком*, в іншому *Там, на краю ліса*, ще в іншому *Ой, там під лісочком*. Інший приклад ліризації похідної пісні знайдемо у пісні *Прощайте, ви, рідні села* (вар. 1 у виданні З. Лавришина). Тут вольовий чотиридольний метр першого такту гальмується, затримується у другому такті на закінченні музичної фрази у розмірі 5/4, а рішучі закличні інтонаційні ходи пом'якшуються типово романсовими оспіуваннями опорних тонів. Прикметно, що власне такі пісні, де вольові маршові риси поєднуються з ліричними романсовими та вальсовими, здобули найбільшу популярність та передавались з покоління в покоління: чи не найкращий приклад є пісня *Прощається стрілець* (*Розпрощався стрілець*), що не лише існує у багатьох варіантах, а також її найвдаліший варіант мелодії було переспівано з іншими текстами (Збирався козак, *Прощаї, я іду вже в далеку дорогу*, *Дівчино, голубко*), та навіть „позичено“ для російської *Там вдали за рекой*. Послухаймо пісню *Розпрощався стрілець*.

На закінчення дяжкі висновки. Величезна популярність пісень УПА була за свідчена їх дбайливим збереженням кількома поколіннями українців у різних середовищах, особливо ж у під-радянській Україні, де ці пісні засобами суверої заборони та жорстокого переслідування влада намагалася стерти з пам'яті людей. Величезну популярність, живучість пісень УПА, з одного боку, можна цілком справедливо пояснити тим, що у своїх ідеях пісні УПА відбивали праґнення мільйонів українців до свободи та незалежності держави, а герої повстанських пісень як справжні лицарі тогочасної України. З другого боку, популярність пісням УПА здобула їх глибока закоріненість у багатовікових народних традиціях та творче переосмислення і збагачення цих традицій згідно світогляду та історичних обставин нової епохи. Варто зазначити, що коли в кінці 1950-х та 1960-х років під час „Хрущовської відліги“ з’явилися десятки українських популярних пісень, то їх творці, професійні композитори Платон Майборода, Ігор Шамо, Олександр Білаш, Ігор Поклад, та інші, пішли слідами своїх попередників – аматорів вояків УПА, звернувшись, як і вони, до скарбниці традиційних фольклорних образів-символів та інтонаційної сфери української народної пісенності (*Рідна мати моя*, *Пісня про Рушник*, *Білі каштани* П. Майбороди; *Не шуми, калинонько*, *Ой, вербиченько* І. Шамо; *Два кольори*, *Ой висока та гора*, Ясени

7 Щоправда, у творчості композиторів 1950–1960-х років ця сфера була значно звужена, обмежуючись лише образністю та мелодикою української побутової ліричної пісні-романсу.

О. Білаша; Чарівна скрипка, Дики гуси, Два крила І. Поклада)? Тим самим шляхом пішли і ок-фолк-гурти 1970-х та 1980-х років – чернівецька „Смерічка”, київська „Кобза”, львівська „Батра”, не лише пропонуючи нові обробки відомих або ж маловідомих народних пісень, а й пишучи власні композиції з широким залученням традиційної фольклорної образно-інтонаційної сфери. Таким чином, у загальній перспективі розвитку української пісенної традиції пісні УПА виступають як надзвичайно важлива ланка цієї традиції: на переломному історичному етапі вони забезпечили її тягливість і спадкоємність.

Lyrics and Music of the Ukrainian Insurgent Army (UPA) Songs

The songs of the UPA convey ideas, thoughts and feelings of thousands young Ukrainian patriots who, from 1942 to 1949, fought against German and Soviet occupants. The songs revealed their love for their unfortunate country. They are also battle cries expressing heroic deeds and war dramas. There is longing for their families and belief in their just cause and necessary sacrifice. The songwriters were amateurs – UPA soldiers and their numerous supporters amongst civilians of the North western part of the Ukraine. They based their lyrics and melodies on the rich tradition of Ukrainian folklore. The themes, expressions and typical musical idioms of most songs originate from both Cossacks' folk songs of the 17th and 18th century and from lyrical song-romances of the 19th century. The traditional folk characteristics were interwoven with the new ideas, symbols and musical motifs from literature and music of that time. As a result, the old folk songs have been transformed and filled with new content and have become a fundamental part of the Ukrainian patriotic musical tradition.

Písně Ukrajinské povstalecké armády (UPA); texty a hudba

Písně UPA vyjadřují ideje, myšlenky a pocity tisíců mladých ukrajinských vlastenců, kteří mezi roky 1942 a 1949 bojovali proti německým a sovětským okupantům. V písničkách nalézáme lásku k jejich nešťastné zemi. Jsou také výzvou k boji a opěvují hrdinské činy a válečná dramata. Jsou plné touhy po blízkých a víry ve spravedlnost jejich boje i o nevyhnutelných obětech. Autory písní byli amatéři, vojáci UPA i jejich příznivci z řad civilistů severozápadní Ukrajiny. Písně vycházejí z textů a melodií bohatého ukrajinského folkloru. Náměty, výrazy i typické muzikální idiomu navazují na kozácké písničky ze 17. a 18. století a na lyrické romance 19. století. Tradiční charakteristika lidové písničky se v nich pojí s novými ideami, symboly a hudebními motivy z dobové hudby a literatury. Výsledkem jsou transformované lidové písničky naplněné novým obsahem. Stala se z nich fundamentální složka hudební ukrajinské vlastenecké tradice.

Де і як було вбито і поховано командира УПА Степана Стебельського – „Хріна“?

Микола Мушинка

В доповіді я на основі власних досліджень спробую з'ясувати місце поховання одного з найвизначніших командирів УПА майора Степана Стебельського – „Хріна“ та спростувати безпідставні звинувачення моєї особи учасником його останнього рейду – Василем Гудзиком – „Оріхом“.

Спочатку кілька слів про Степана Стебельського.

Він народився 19 жовтня 1914 року в селі Голинь Калуського повіту в багатодітній (три брати і три сестри) сім'ї сільськогочителя. Під час навчання у Самбірській учительській семінарії (1931–1935) він примкнув до Пластву, а згодом став референтом пропаганди в Районовій та Повітовій Екзекутивах ОУН. У вересні 1939 року його було арештовано, однак через пару тижнів звільнено з тюрми і дозволено продовжувати педагогічну діяльність в селі Кузьмина Бірманського району, де він одружився з місцевою дівчиною Марією Тиш. 7 січня 1941 року в них народилася дочка Елеонора (Ліля), яка нині живе в Чикаго.

На початку війни С. Стебельський став війтом с. Кузьмина і надалі тісно співпрацював з українським підпіллям. У березні 1942 року Гестапо його арештувало і протримало в тюрмі майже цілий рік. Наперекір жорстоким тортурам він ні до чого не признався і в грудні 1942 року його було звільнено з тюрми з підірваним здоров'ям. Вилікувавшись, він в червні 1944 року вступив в УПА. На добре знайомій йому території С. Стебельський зорганізував 75-членний загін повстанців, що оперував на Посянні та Лемківщині, обороняючи місцеве населення перед польськими терористами, а пізніше – радянськими загонами, які змушували українців покинути свої споконвічні землі на території Польщі і переселитися в Україну. Протягом двох років (1946–1947) його сотня (понад 200 чоловік) звела майже сто боїв.

Навесні 1947 року сотня „Хріна“ розгромила польсько-радянський інспекційний відділ і вбila заступника міністра оборони Польщі генерала Карла

Сверчевського. Переправившись до околиці Сянока С. Стебельський там в короткому часі зорганізував відділ УПА з місцевих людей, який нараховував 306 вояків, кінну чету з 45 коней, рій польової жандармерії та одну „гармату“. Після завершення Акції „Вісл“ 1947 року сотню „Хріна“ було відкомандовано з Лемківщини за Сян. Тут його призначили керівником „Відтинку Маківка-24“. За бойові заслуги Головний військовий штаб нагородив „Хріна“ Золотим хрестом 1 класу. Зиму 1948–49 років він провів у криївці разом з групою найближчих бійців та машиністкою „Тетяною“. В бункері він, між іншим, написав три томи своїх спогадів.

Влітку 1949 року „Хрін“ одержав наказ переправити пошту від Революційного Проводу УПА в Україні для Закордонного проводу Української Головної Визвольної Ради в Мюнхені. Обравши надійних помічників, „Хрін“ у вересні 1949 року вирушив у дорогу, добираючись лісами із західної України через Польщу і Чехію до Австрії. На території Моравії в кадастрі села Погоржеліце командира „Хріна“ було вбито чехословацькою поліцією. В іншому бою загинув ще один член групи. Останніх двоє доставили пошту до Австрії, а звідти – до Німеччини.¹

* * *

На міжнародній науковій конференції „Актуальні проблеми етнічного відродження Лемківщини“ у Львові в серпні 2001 року до мене звернувся голова Об’єднання лемків у Самборі Михайло Шпак з проханням з’ясувати місце і обставини смерті Степана Стебельського – „Хріна“. Мовляв, він загинув у Чехії в селі Погоржеліце 1949 року. В листі до мене від 2 вересня 2001 року М. Шпак писав: „Звертаємось до Вас, пане Миколо, з проханням, щоб Ви через свої зв’язки, через Службу Безпеки, через ще живих учасників боротьби в якийсь мірі перевірили, ствердили обставини смерті „Хріна“, місце захоронення, й мовірність могили, участь присутніх при похороні, словом, все, що можливо зібрати про „Хріна“.“²

На детальній карті Чехії я знайшов кілька місцевостей з назвою „Погоржеліце“. Не гаючи часу, я 5 жовтня 2001 року вибрався у перше з них – Погоржеліце

1 Детальніше про Степана Стебельського – „Хріна“ див.: О. ХМУРОВИЧ [Богдан Стебельський], Степан Стебельський – „Хрін“ // Альманах „Гомону України“ на рік 1994, Торонто, 1993, с. 74–85; П. Й. ПОТИЧНИЙ, Вступ // Літопис УПА, т. 30, Торонто–Львів, 2000, с. 9–58. Там наведена дальша література. Даний том містить спогади „Хріна“: Крізь сміх запіза // Літопис УПА, т. 30, Торонто–Львів, 2000, с. 59–206; а також: Зимою в бункері // Там само, с. 373–495; а також: Спомини чотового Острозверха: хроника Тактичних відтинків УПА „Лемко“ і „Маківка“ 1944–1948 // Там само, с. 207–372.

2 Тут і далі всі цитати листів із особистого архіву автора (далі АА).

в окресі (районі) Злін Південночеського краю (області). Там я і справді знайшов людей, які пам'ятали про вбивство „бандита” в їхньому селі 1949 року. Коли я фотографував його запущену могилу, до мене підійшла старша жінка Мілена Крамолішова і з власної ініціативи розповіла, що там похований якийсь „бандинт”, якого вбила поліція і хотіла закопати в лісі. Та виявилося, що в нього був хрестик на ший, а на грудях чи то молитовник чи святий образок. Хтось змилосердився над ним: „Не годиться християнина, хто б він не був, закопати як собаку.” І вночі таємно поховали його тут, на місці, де раніше був смітник.

В сільському уряді матрикарка пані В'єра Вацулова показала мені схему цвинтаря, на якій закреслена безіменна могила ч. 5 з приміткою „zrušená” (скасована). Вона пригадала, що коли їй було сім років (а народилася вона в 1942 році) на місцеву парафію привезли мертвого чоловіка і вона з дітьми ходила заглядати на нього. Запам'ятались їй босі ноги мерця. Інший інформатор пояснив мені, що грабар Max не хотів безплатно копати могилу і йому поліції обіцяли в нагороду чоботи померлого. Тодішній секретар сільради Ольдржіх Долежал (батькові якого, сільському поліцаєві, дехто приписує вбивство „бандинта”) охоче розповів мені про обставини вбивства. Ладіслав Кохта (якого я вдома не застав), спираючись на свідчення односельців, висвітлив мені обставини вбивства чотиристорінковим листом. На відміну від інших інформаторів він жертву вбивства не називає „бандинтом”, а „бандерівцем”. Він, між іншим написав мені: „Paní Zeldová slyšela večer ránu. Ráno, když vyšla na dvůr, slyšela od souseda Slavíka [...], že banderovec přišel, zabouchal na dveře a chtěl jídlo. On ho poslal ke stodole, ať tam počká. Synovi Radkovi nařídil, ať vyskočí kuchyňským oknem na ulici a zajede pro vojáky, kteří měli být u mostu za dědinou. Kolo mu podal oknem. Když pojáci přišli, jeden ho hned zastřelil. Tyto výpovědi vyvraci pověst, že banderovce zastřelil obecní strážník Doležal [...]. Starý Doležal se oběsil na klice u dveří.”³ Пані Кибалкова до цього свідчення додала: „Zastřelený nebyl hned mrtvý a říkal: „Neublížil jsem vám – chtěl jsem jenom chleba a vodu”. Pochovaný byl na hřbitově v rohu, kde dřív bývalo smetiště.”⁴

Подібних свідчень я чув у Погоржеліцях кілька. В мене не було найменшого сумніву, що в могилі ч. 5 знаходяться останки С. Стебельського. Про свою західку я відразу написав дружині Богдана Стебельського Аріядні Стебельській-Шумовській в Торонто, долучивши до листа схему поховання. Вона негайно поінформувала про це редактора *Літопису УПА* Петра Потічного, який залучив цю інформацію до своєї вступної статті про „Хріна” в *Літописі УПА*. Посилаючись на лист хорунжого Василя Гудзика – „Оrixha” до дочки „Хріна” Лілі Оверко від 10 червня 1991 року, він писав: „Командир 24 ТВ – УПА „Маківка”, сотник Сте-

³ Лист Л. Кохти від 16 грудня 2001 року, АА.

⁴ Там само.

пан Стебельський („Хрін“) [...] загинув в бою 9 листопада коло с. Погоржеліце біля Напаєдла 65 км на схід від м. Брно.⁵ А посилаючись на інформацію Аріядни Шумовської, він уточнив місце поховання „Хріна“: „Похований він в могилі № 5 на кладовищі біля костела у цьому селі.“⁶ Це мене утвердило в переконанні, що в знайденій мною могилі знаходяться останки командира „Хріна“.

На основі зібраних матеріалів я написав статтю „Знайдено могилу командира УПА Степана Стебельського – „Хріна“, яку вперше було опубліковано в торонтській газеті *Гомін України*,⁷ а потім в ряді інших газет і журналів України, Чехії, Словаччини, Німеччини та США.⁸

Моя стаття викликала справжню сенсацію, зокрема серед краянів та родичів С. Стебельського в Україні, США та Канаді.

Швагрова Степана Аріядна Стебельська мені писала: „Вельмишановний і дуже дорогий пане професоре Мушинка! Не знаєте, як я вам безграницю вдячна за Ваші пошуки могили дорогої мені людині моого швагра Степана Хріна! Ваш лист і Ваша стаття, це великі дорогоцінності. Одне і друге я післала Лілі Оверко [дочці „Хріна“ – М. М.] до Чикаго. З нею балакала телефоном. Вона хоче поїхати на місце і все оглянути. Вона це зробить. Тимчасом прийміть від мене мою безграницю вдячність за ваші пошуки і статтю.“⁹

Через пару тижнів пані Аріядна прислала мені щойно виданий 30-й том *Літопису УПА*, присвячений Степанові Стебельському – „Хріну“, над яким вона працювала п'ять років і видання якого її сім'я в значній мірі профінансувала.¹⁰

Михайло Шпак та інші самбірчани виявили міцне бажання перепоховати тлінні останки командира УПА в Самборі і попросили мене зайнятися цією справою.¹¹ Я їм запропонував найпростіший спосіб: останки комісійно екстремум-

5 *Літопис УПА*, т. 30, Торонто–Львів, 2000, с. 28.

6 Там само.

7 М. МУШИНКА, Знайдено могилу командира УПА Степана Стебельського – „Хріна“, *Гомін України*, 53, 2001, № 41, с. 3.

8 З передруків статті, які дійшли до мене, наводжу: *Лемківщина*, 2001, № 4, с. 20–22; *Новини Самбора*, 2001, № 9, с. 3; *Пороги*, 2001, № 4, с. 28–30.

9 Листівка А. Стебельської до автора від 30 жовтня 2001 року з репродукцією її скульптури „Нескорені“.

10 На першій сторінці книги є така присвята: „Вельмишановному п. Професорові Миколі Мушинці вдячна за прихильне ставлення до Степана Хріна, розшуки і знайдення його могили, братово Степана Хріна, дружина Богдана Стебельського, вдова Аріядна Шум-Стебельська. Торонто, 19 листопада 2001.“

11 У справі екстремумії та перепоховання в мене був певний досвід, бо саме тоді, в 2001 році, я здійснив екстремумію тлінних останків дружини академіка Станіслава Дністрянського (1870–1935) – Софії Дністрянської–Рудницької (1882–1956) на цвинтарі у м. Вейптри в західній Чехії, забезпечив їх перевезення до Ужгорода та урочисте перепоховання на ужгородському цвинтарі „Кальварія“ поруч з могилою чоловіка.

вати, спалити в крематорії, а урну з прахом урочисто перепоховати в Самборі.¹² Дочка Лілія та інша рідня не погодились із кремацією і вимагали екстремальної та перепоховання не праху, а останків. Не маючи сумніву, що в могилі ч. 5 знаходяться останки „Хріна”, я погодився.

Щоб полегодити справу, у травні 2003 року я вирушив у Погоржеліце вдруге. Там я знайшов нові свідчення про вбивства „бандерівця” саме в цьому селі. Деякі розповіді та могилу я зняв на відео і вислав дочці Лілі та людям, зацікавленим у перепохованні. В сільському уряді в Погоржеліцах мені обіцяли не ліквідувати могилу до вирішення справи. З власником похоронного бюро в Отроковицях Іржі Герніком я обговорив справу екстремальної. Мій син Петро (судя в недалекому місті Вишков) надіслав мені „Zákon o pohřebnictví České republiky ze dne 29. června 2001” і домовився про експертизу останків в Інституті судової медицини в Брно.

Про все це я навесні 2003 року особисто поінформував голову районної державної адміністрації в Самборі Тараса Терешовчина, з яким зустрівся у Львові. Він погодився забезпечити перевезення останків із Погоржеліца до Самбора та подбати про їх урочисте перепоховання на місцевому цвинтарі. Про це я поінформував родину Стебельських в США та Канаді. Дочка „Хріна” Лілія Оверко на мої листи відповідала телефоном, настоюючи на генетичній експертизі останків методою ДНК. Для цього вислав мені жмут свого волосся, які я негайно вислав похоронному бюро в Отроковицях. Після консультації зі спеціалістами я опрацював план екстремальної та перепоховання, який полягав у наступному:

1. Офіційну заяву про екстремальну на адресу Похоронного бюро в Отроковицях повинен надіслати хтось із близьких родичів небіжчика, в даному разі його дочка.

2. Замовник бере на себе обов'язок покрити всі кошти, пов'язані з екстремальною та евентуальною експертизою.

3. Генетичну експертизу ДНК на замовлення Похоронного бюро в Отроковицях проведе Інститут судової медицини в Брно перед екстремальною – на основі взірця костей небіжчика і волосся його дочки.

4. Після генетичної експертизи (в позитивних результатах якої я не сумнівався) створити екстремальну комісію у складі: представник Похоронного бюро в Отроковицях (спеціаліст по екстремальній), представник ОУН УПА з України або

12 Так я того ж 2001 році перепоховав на Личаківському цвинтарі у Львові урну з останками Емілії Голубовської (1903–1994) – дочки розстріляного академіка Степана Рудницького (1877–1937) в могилі її першого чоловіка Івана Охримовича (1894–1942).

13 Тоді я передбачав, що скелет С. Стебельського в гробі є непорушений і що його можна буде ідентифікувати і без експертизи ДНК: брак трьох пальців на правій руці, прострелені кості обох рук, поранене обличчя тощо. Я очікував, що там будуть і якісь побічні ознаки: нагрудний хрест, частини одягу або хоча бі гудзики.

США, представник м. Самбора, представник посольства України в ЧР, патолог (який би на місці за наявними костями встановив приблизний вік, стать та інші ідентифікаційні знаки небіжчика і склав фаховий протокол), та я.

5. У точно встановлений час комісія зустрінеться на цвинтарі в Погоржеліцах і проведе ексгумацію.¹³

6. Офіційне закупорення і опечатання металевої труни забезпечить Похоронне бюро в Отроковіцах, перевезення спеціальною машиною, згідно з вимогами закону про похороні ексгумацію – мерія міста Самбора.¹⁴

Про свій план перепоховання я поінформував мера міста Тараса Терешовчина, доньку Стебельського Лілю Оверко, голову КУНу Олексу Івченка, голову Організації Оборони Лемківщини Зенона Гальковича, представника ОУН в Україні Андрія Гайдамаку, голову Українсько-американської фундації „Воля“ Теодоря Олещуку та директора авіа фірми „Air Transport Europe“ в Попраді Петра Такача. Зі всіми я був у письмовому, телефонному або ж електронному зв’язку.

На фестивалі „Лемківська ватра“ в Ждині 20 липня 2003 року я обговорив деталі ексгумації й перепоховання з радником мера м. Самбора Михайлом Шпаком, який запевнив мене, що після позитивної експертизи мерія Самбора охоча вислати в Погоржеліце спеціальну машину з металевою і дубовою труною і забезпечити перевезення і перепоховання. Одночасно він натякнув, що „на Заході з'явилася версія, що в могилі ч. 5 у Погоржеліцах біля Напаєдел не похоронений С. Стебельський – „Хрін“, що його вбили десь інде“.¹⁵ Таке припущення я категорично заперечив, вважаючи його безпідставним.

Мабуть ці „чутки“ послужили причиною того, що справа ексгумації затяглалася. Щоб вияснити справу, я 8 квітня 2004 року знов написав листа Т. Терешовичу з конкретними пропозиціями і запитаннями. Та відповіді і на цей раз я не одержав.

Натомість одного ранку в травні 2004 року подзвонив мені Т. Терешовичин: „Ми є в дорозі. Ідемо ексгумувати останки „Хріна“ до Погоржеліца. Хотіли зупинитися в Пряшеві, щоб забрати вас з собою, однак один з нашої групи не має словацької візі і ми не зможемо прибути до вас. Будь ласка, приїжджайте до Погоржеліца самі. Ексгумація починається о 14 годині.“ Я був приголомшений таким дзвінком і сказав, що за шість годин я не маю реальної можливості подолати 500 км громадським транспортом з кількома пересадками, а своєї машини в мене немає. Крім того, маю лекції в університеті, треба полагодити відпустку з роботи тощо. Я радив не робити ексгумацію, тим більше, що вона зовсім не підготовлена. Та

14 Все це було заздалегідь домовлено. Див.: М. Мушинка, Справа ексгумації та перепоховання тлінних останків Степана Стебельського – „Хріна“ та інші документи, АА.

15 Копія листа М. Мушинки до Федора Олещука від 22. 7. 2003, АА.

пан Терешовчин запевнив мене: „Все домовлено і з Інститутом судової медицини в Брно, і з Похоронним бюро в Отроковіцях.“ І виключив мобілку.

Мені стало ясно, що самбірчани не бажають, щоб я в цій справі брав участь і я перестав нею не цікавитися. Пізніше я довідався, що 4 серпня 2005 року мера Самбора Тараса Терешовчина арештували співробітники Державної служби боротьби з економічними злочинами у Львові, звинувативши його „в отриманні хабарів у великих розмірах“. Після десятьох місяців слідчої тюрми його звільнили з-під ватри на клопотання дружини, яка внесла в суд заставу в сумі 50 000 гривень. Залізничний районний суд міста Львова в травні 2006 року визнав Т. Терешовчина невинним.¹⁶

Через два роки після моєї телефонної розмови з Т. Терешовчіном подзвонив до мене його колишній заступник Михайло Шпак: „Пане Миколо, ми ще в травні 2004 року екстремовані останки „Хріна“ здали на експертизу до Інституту судової медицини в Брно, адресу якого ви нам подали. Там їх і досі досліджують, на наші телефонні дзвінки відповідають по-чеськи, а ми чеської мови не розуміємо і не знаємо в чому затримка. Будь ласка, подзвоніть туди ви і виясніть в чому справа, а нам передзвоніть!“

Я подзвонив негайно. Криміног Томаш Пекса, який брав участь в екстремації, пояснив мені, що в могилі, яка знаходилася на колишньому цвинтарному смітнику і була кілька разів перекопувана і через яку весь час протікала вода від додатково проведеної каналізації, були неповні кості трьох людей: в найглибшій верстві старшої жінки, в середній – чоловічі (без черепа), а у верхній, десь один метр під землею – іншого чоловіка з черепом. Всі висушені, без будь-якого „біологічного матеріалу“, не придатні для експертизи на ДНК. „Робимо все нові й нові експертизи, однак всі – безрезультації. Оплаченні гроші (20 тисяч чеських крон) давно вичерпані. Всі дальші дослідження робимо за власний рахунок. Екстремацію було роблено з поспіхом, без належної підготовки. Самбірці зовсім не мали уявлення про експертизу. Вони думали, що ми зробимо її негайно і вони наступного дня відвезуть останки небіжчика додому з відповідним сертифікатом.“ Це мені він повторював після кожного дзвінка, яких було кільканадцять, останній – 8 жовтня 2010 року.

М. Шпак написав мені 22 березня 2006 року листа, в якому між іншим зауважив: „Мене питают у Львові, в Києві, дочка Ліля Оверко, з якою я нещодавно мав розмову [про справу екстремації її експертизи – М. М.]. Бо мені сказали, що пан Мушинка взяв чи 2.5 чи 3 тисячі доларів на цю справу. То підтвердила мені і п. Ліля Оверко. Тарас Терешовчин теж дістав на цю справу гроші, але скільки, я не знаю.“¹⁷ Від кого він чув про гроші, які ніби Мушинка дістав на цю справу,

16 Високий замок, 24. 2. 2007.

17 Власноручно писаний лист М. Шпака, АА.

я так і не довідався. Подзвонив я до Лілі Оверко. Вона категорично заперечила, щоб щось подібне панові Шпаку казала.

6 квітня 2006 року я вислав пані Оверко листа з проханням, аби вона зміст нашої телефонної розмови підтвердила письмово. Письмової відповіді я і на цей раз так і не дочекався від неї. Копію свого листа я вислав З. Гальковичу, А. Гайдамаці, Т. Олещуку та М. Шпаку.¹⁸ Останній замість відповіді прислав мені копії двох машинописаних листів учасника останнього рейду „Хріна” і безпосереднього свідка його смерті Василя Гудзика – „Оріха” із Філадельфії, адресованих його другові Богданові Ряпічу в Самбір. Як я пізніше довідався, копії цих листів кружляють по США і Україні на рівні самвидаву. В. Гудзик при відвідинах України ніби передав їх і органам Служби безпеки України у Львові, як документ „хабарництва великих розмірів Миколи Мушинки та його спільників”.

Перший – датований 24 січня 2002 року є відповіддю на лист Богдана Ряпіча від 18 січня 2002 року. Автор в ньому спростовує деякі дані Михайла Шпака, що наведені в його статті у *Шляху перемоги* (ч. 48, 2001) про вбивство майора „Хріна”. Він пише: „Михайло Шпак пише такі дурниці і брехню, що йому д-р Микола Мушинка набрехав. Я не міг того стерпіти, що наші вчені – д-р і проф. можуть такі дурниці писати. Мене цікавить, чому д-р Мушинка шукає чи шукав за командиром Хріном? І хто його вислав?!“¹⁹

Другого листа в цій справі В. Гузик – „Оріх“ надіслав Б. Ряпічу через два і пів рока – 26 липня 2004 року. В ньому є набагато серйозніші звинувачення М. Мушинки, які я нижче процитую:

„Хрін мав в Канаді брата д-ра Богдана Стебельського і тету, яка не була заміжня і не мала дітей. Прошу читати уважно! Тета була богата і його брат мав добри гроши. Коли Україна стала вільна, проф. М. Мушинка зв’язався з Б. Стебельським і з тетою. Він сказав, що віднайде тіло вбитого Хріна, але це буде коштувати великі гроши. Богдан не погоджувався з ним, бо він не має ніяких даних, де Хрін загинув. Тета, що живе в Чикаго, то є в США, мала добри гроши і вона погодилася з М. Мушинкою. Вона дала йому добри гроши – понад тридцять тисяч доларів. Бандеровський мав все полагоджувати між Мушинкою, Стебельським і Хріна дочкою. І недовго тривало, як Мушинка хоче більше грошей. Так дійшло до п’ятдесяти тисяч. Мушинка стає богатий чоловік і він притяг до себе М. Шпака. М. Мушинка пише брехню. Написав, що Хрін був вбитий в хаті за столом, був блондином, мав бороду.²⁰ Ми називаємо таких людей зелені націоналісти – брехуни! Богдан Стебельський захворив на тяжку хворобу, він написав

18 АА.

19 В дослівних цитатах тут і далі я виправив основні правописні помилки, бо листи писані дуже неграмотно. (Підкреслення мої – М. М.).

20 Нічого подібного я ніде і ніколи не писав!

до мене листа два тижні як помер і він просив, щоб я йому написав, де загинув його брат а мій командир і щоб я переконав тету, що Мушинка є брехун і він циганить, він знов хоче більше грошей. Мені написали, що він [Богдан – М. М.] помер, а тета тяжко хвора. Тоді тета почала збирати гроші, щоб віднайти тіло Хріна. *Літопис УПА* вже друкувався. Туди Богдан тридцять тисяч дав, ніж він помер. Тета назбирала гроші і дала свої М. Мушинці – вісімдесят до сто тисяч. Це все мені говорила донька С. Стебельського. Так [діють] зелені націоналісти. Він [М. Мушинка] забрав гроші, а Шпак і Т. Тершовчин роблять брудну роботу. М. Мушинка зробив їх ДУРАКАМИ! [...] Дорогий Богдане, вони крутьуть все щось іншого. Богдане, ти побачиш, що вони будуть давати гроші тим, що роблять експертизу. Я написав до УСБ.²¹ Я добре знаю генерал-полковника СБ. Дорогий Богдане! Не журися і не сварися з ними, бо то є голота! Мушинка забрав гроші – сто тисяч і робить що хоче. Спитайся, скільки він їм дав? [...] Наші упіти проливали кров і віддавали своє найкраще життя. А сьогодні ті, що жили спокійним життям, вони не вартують ходити по тій землі.²² Ця земля є змішана з найкращими героями – їхнього кров'ю і тілом! Жебраки! Вони тільки дивляться як обдурити свій народ і державу! Мене дуже непокоїть, що проф. М. Мушинка пішов на таку дорогу брудну. Він має школу і [мав би] вчити нас як бути добрим громадянином!²³

Одержанавши ці компрометуючі листи я був шокований. Та ж з тіткою Стебельського я ніколи ні в якому контакті не був. Не знав (і досі не знаю) ні її адреси, ні числа телефону, ні навіть її імені. Та як же я міг від неї одержати 100 тисяч доларів? А з Бандрівським, який ніби був посередником між мною і тіткою я ніколи не зустрічався і досі не знаю хто він такий. Дружина Богдана Стебельського Аріядна і після смерті чоловіка ставилася до мене з великою повагою, ніколи і не натякала на якісь мої нечесні фінансові справи. А про листа чоловіка до „Оріха“ (ніби написаного два тижні перед смертю, в якому він ніби означив Мушинку за брехуна, що вимагає від тітки все більше й більше грошей), вона ніколи не чула.

Відразу я написав листа дочці С. Стебельського Лілі Оверко в Чикаго, копію якого вислав П. Потічному (колезі по УВУ в Мюнхені). Пані Ліля, як звичайно, відповіла на листа телефоном. Вона і на цей раз категорично заперечила, щоб про цю справу будь-коли говорила з паном Гудзиком або паном Шпаком. „Ні стрий Богдан, ні його дружина Аріядна, ні тітка, з якими я була у постійному зв'язку, ніколи не згадували, що вислали Вам якісь гроші. Навпаки, і вони, і я ді-

21 УСБ – Українська Служба Безпеки: Служба безпеки України.

22 Це явний заклик до фізичної ліквідації М. Мушинки і його „спільніків“.

23 Машинописна копія листа, АА.

вувалися, що Ви стільки часу, енергії і грошей вкладаєте в увіковічення пам'яті нашого близького родича, а від нас, його родини, нічого не просите.”²⁴

Прочитавши листи Василя Гудзика кілька разів, я не виключав, що це може бути провокація когось іншого, хто свідомо хоче таким підлім способом скомпрометувати моє ім'я перед українською громадськістю. Тому, роздобувши філадельфійську адресу В. Гудзика, я 10 січня 2007 року написав йому обширного листа з проханням подати конкретні факти, на підставі яких він звинувачує мене в одерженні таких високих сум для ніби то фіктивної екстремізму, генетичної експертизи і перепоховання останків Степана Стебельсько – „Хріна”.²⁵ Листа я подав порученою поштою, щоб він в дорозі не загубився. Копії листа я вислав кільком людям в Україні і за її межами, причетним до цієї справи.

В. Гудзик, як і слід було очікувати, залишив мого листа без відповіді, хоч і одержав його. Особа найкомпетентніша в цій справі – проф. Петро Потічний із Канади 26 лютого 2007 року написав мені таке:

„Не думаю, що Твої зауваження до нього [Гудзика] багато поможуть. Це стара і дуже тверда людина. [...] Мені також видається, що з тими тисячами якими ти нібіто розбагатів багато неправди і перекручень. Як знаєш, родина Стебельських була фундатором т. 30²⁶ і передала для видавництва 30 000. Така в нас практика і це подано на сторінці 7 цього 30-го тому. Я думаю, що Гудзик все це помішав, а з часом з припливом нової фантазії додав ще і ще і вийшло аж 100 000. Я б цими справами не дуже переймався, хоча для чесної людини такі нічим не вправдані обвинувачення абсолютно несприятливі. Дуже велика шкода, що Ти, бажаючи допомогти у перепохованні, впав „як сливка в компот“ зв'язуючись з тими людьми з України, які на першому місці завжди ставлять гроши, а якщо для отримання грошей придається „патріотизм“, то відразу залучають його. [...] З мого боку я можу висловити тільки великий жаль, що замість дати Тобі признання про виконану роботу у справі „Хріна“, Тебе обмазали злосливими брехнями. Твоєго листа і копії листів Гудзика я поставлю до нашого архіву, що при Університеті Торонто (*The Peter J. Potichnyi Collection on Insurgency and Counter-Insurgency in Ukraine*) в надії, що якщо колись хтось займеться цією справою, то матиме трохи інший погляд.”²⁷ Щодо подання справи в суд, він

24 Проф. П. Потічний на копію мого листа до пані Лілі реагував лаконічно: „Можу тобі хиба поспівувати. Мені виглядає, що „хлопці“ в Україні гроші взяли і нічого не роблять. Треба ж на когось вину скинути.“ Лист П. Потічного до автора від 28. 4. 2006 року, АА.

25 Мій лист до В. Гудзика закінчується заявою та закликом: „Підкresлю, що ні за свої подорожі, ні за статті я ні від кого не одержав ні цента! Пане Гудзiku, дуже прошу Вас написати, на підставі яких фактів (конкретних) Ви вважаєте мене брехуном, злодієм, шарлатаном і падлюкою. Інакше я буду змушений добитися сатисфакції посередництвом суду.“

26 *Litopis УЛА*, т. 30, Торонто–Львів, 2000, с. 7.

27 Електронний лист П. Потічного до М. Мушинки від 26 лютого 2007 року, АА.

не радив мені цього робити, бо на його думку, це „страшна морока і нічого не дастъ“.²⁸

Я так і зробив. Завершуючи цей опис я на свою честь і сумління заявляю, що на цю справу я ні від кого жодних грошей не одержав, а тітки Стебельського та „посередника“ Бандрівського я у вічі не бачив і ніколи не контактувався з ними. Всі подорожі в цій справі в Погоржеліце, Напаєла, Отроковіце, Брно та інші місцевості, харчування, нічліг, телефонні і поштові витрати я покривав із власних грошей, не маючи на це ні від кого жодної дотації.

Та непокоїть мене одне:

Копії листів Василя Гудзика, який пару років тому помер, „ходять по руках“. Вони є і в Службі безпеки України. Є лише питанням часу, коли хтось їх опублікує в пресі або на інтернеті. І громадськість їм повірить. Таж їх писав не хтось, а близький соратник вбитого командира УПА. Люди повірять, що М. Мушинка підлим підступом присвоїв собі сто тисяч доларів громадських грошей і нічого не виконав. Отже, він є підлим зрадником ідеалів УПА. А зрада не може залишитися не покараною... Я не боюся смерті, однак хочу змити з себе нав'язане мені тавро пройдисвіта, брехуна, грошолюба, псевдопатріота і зрадника. А цьому має сприяти дана праця. Написав я її заради виявлення правди.

* * *

Заради пошуків істини хочу висловити своє ставлення ще до одного документу Василя Гудзика, копія якого теж „кружляє по руках“ на рівні сучасного „самвидаву“. Це його машинописна стаття-спогад *Незнані могили найкращих синів і дочек України ОУН, УПА і УГВР*, надіслала тому ж Богданові Ряпчуку в Самбір.²⁹ Спогади безпосередньо пов'язані з маршрутом кур'єрської групи „Хріна“ територією Чехії, тому нижче їх розглянемо, цитуючи найсуттєвіші винятки з них, оскільки, як мені відомо, вони досі не публікувалися, а становлять цінні деталі про останній період життя і смерть С. Стебельського – „Хріна“.

Із статті довідємося, що командир „Хрін“ 22 вересня 1949 року прибув із своїм супроводом до чоти УПА чотового „Оріха“, яка квартирувала в лісі над селом

28 Там само.

29 Стаття датована 14 вересням. Рік затушкований чорною фарбою. Над ним було поставлено інший рік. І він затушкований. З правого боку ще один рік. Він теж затушкований. На мою думку, така „конспірація“ була свідомою фальсифікацією дати документу – прагненням надати спогадам враження, що їх написано безпосередньо після рейду автора в Західну Німеччину 1949 року. В дійсності спогади написанні на тій самій машинці, що й вище цитований лист В. Гудзика до Б. Ряпчука від 26 липня 2004 року і тим самим стилем, навіть з ідентичними помилками. Отже, вони, на мою думку, були написані 14 вересня 2004 року – три тижні після вищенаведеного листа і 55 років після описуваних подій.

Тур'я, район Стрілки Дрогобицької області. „Хрін” заявив, що має із собою пошту від головного командира УПА генерала-хорунжого „Тараса Чупринки” (Юрія Шухевича), яку потрібно доставити на Захід – до провідника Закордонних частин ОУН Степана Бандери. До складу шестичленної кур’єрської групи, що прибула з ним, він прибрав ще його – „Оріха” і вся група подалася в інший ліс – над селом Лопушана того самого району, де їх зустрів провідник надрайону „Зенон”, який дав їм на дорогу харчі. „Як ми мали відходити,” – пише автор, – „Хрін взяв грудку землі, завинув в папір, запхав до коробки сірників, нитков обв’язав, сковав до кишень і сказав: „Як я загину, то згину за нашу землю, за яку гинуть наші брати і сестри кожного дня. Хрін перший поцілував землю, а так ми всі поцілували, попрощалися з провідником і відійшли до ліса над селом Грозява того самого району.”³⁰

25 вересня 1949 року командир „Хрін” познайомив членів групи з маршрутом і своїм заступником призначив чотового „Оріха”. Увечері того самого дня група перейшла кордон УРСР і вступила на територію Лемківщини в Польщі (ліс Хрещата). Звідти лісами перебралася до чехословацького кордону, який перетнула 4 жовтня і продовжувала марширувати до австрійського кордону. Автор пише: „З харчами була біда. Тим більше маширували лісами і долинами: дощі, зимно. Ми були вичерпані. Було не можливо так далі ити.”³¹

29 жовтня група біля міста Зліна розділилася на дві частини: першу становив командир Хрін, поручик Оріх та вістуни – Рибалка, Мак та Шварний. Другу – вістуни Моряк та двоє інших.³² Далі В. Гудзик подає доволі точний опис останніх двох днів життя „Хріна” в околиці Погоржелець.

„8 листопада о годині 6 вечором я і Шварний пішли за харчами в містечко Погореліце (Погоржелець) коло міста Брно. Перед мостом, що ішов до Погоржелець було чотири господарки. Коли ми зайдли коло хати, зараз ми стрінулись з одним поліціянтом на моторі. Він почав кричати, щоб ми здалися і тоді почалися стріли. Шварний був на правій стороні, я був на лівій, де були корчі і поле, а так ліс і ріка. Шварний побіг на міст, де чехи були і там він загинув – на мості [...] Нам треба було перейти дорогу і ріку Чіллава³³ і знов дорогу, яка ішла від м. Брно до Погоржелець. Ніч була місячна і зимно. Майор Хрін і Мак були вже на другій стороні. Рибалка і я ще не перейшли, та коли ми вступили в ріку, впали стріли з автомата. Майор Хрін і Мак почали стріляти по чехах. Майор Хрін крикнув: „Хлопці, вперед! I ми перейшли річку, залягли і стріляли. Стріли перестали від чехів. Ми перейшли дорогу і – до лісу. Стріли тривали 5-10 хви-

30 Оріх. Незнані могили найкращих синів і дочок України ОУН, УПА і УГВР, Машинопис, с. 1, АА.

31 Там само.

32 В моїй копії верхній рядок з іменами інших членів групи – обрізаний.

33 Такої ріки нема. Може Морава?

лин. Ми ішли лісом аж до рана – 10 години. 9 листопада 49 о 10 год. ранком ми звернули на південний захід щоб відпочити. Ми були голодні і перемучені. Ледве ноги тягнули. І зимно. Ми стали на відпочинок. Не було 10 мін, як побачили чеха, що ішов до нас. Я його затримав і привів до майора Хріна. Хрін йому сказав, що він є професором зі Львова, а ми є його учні; що нас руські збрали до ліса, рубати ліс. Ми іх розброяли і йдемо на Захід. Він почав просити, щоб його відпустити. Він не скаже ні кому. Почав хреститися і молитися. Він має бути в районі, бо вони мають засідання. Він був надлісничий. Він дав нам 100 крон, майор Хрін дав йому 10 дол. Я був проти того, щоб його пустити. К-р Хрін сказав: „Чехи знають, що ми є в тім лісі“. І він його відпустив.³⁴ Ми рушили в дальшу дорогу [...] Ми маширували до другої години. Ми тільки стали, щоб відпочити і не тривало 5–8 мін. як за нами вже було чути собак і не було більше як сто-стоп'ятдесят метрів. Ми скоро рушили під гору. Вони нас взяли півколом. Ліс був дуже рідкий. Стріли не вгасали як від них, так і від нас. Більше як пів години. Мак був на лівій стороні, я був на середині, Рибалка нижче командира, приблизно 15 кроків. Я бачив, що командирові автомат перестав стріляти. Він щось робив і в ту хвилину я бачив як він падав. Його слова були останні: „Оріх, хлопці, пошта!“ Рибалка підбіг до нього і крикнув: „Командир вбитий!“ Він зібрав пошту і знов крикнув, що він є ранений. Я сказав, щоб він відступав на гору. Мак і я далі стріляли. Як Рибалка був на горі, він стріляв, щоб нам можна було краще відступити на гору.“³⁵

Далі „Оріх“ пише, що „Мак“, „Рибалка“ і він з поштою подалися на захід. Від лісного робітника довідались, що двох вбитих підняли „русські“ і вантажними машинами повезли невідомо куди. Робітник їм за десять доларів придбав компас і харчі. 18 листопада кур'єрська група з поштою добралася до Австрії, а 1 січня 1950 року – в американську зону Німеччини, де вже наступного дня в селі Вільфана нав'язала стосунки з американською розвідкою в м. Пасов, посередництвом якої доставили пошту адресатові.

Свої спогади Василь Гудзик – Оріх закінчив висновком: „Майор Хрін згинув у лісі під горою Лескоуо (Leskoou), висота 587 м. коло району Погоржеліце біля м. Брно, між другов і третьов годинов 9 листопада 49 р.“³⁶

34 Не виключено, що тим чехом був Франтішек Славік із с. Погоржеліце, який негайно після звільнення послав сина поінформувати жандармів (що знаходилися „біля моста“) про місцезнаходження бандерівців, а додатково придумав легенду про те що „бандита“ було вбито на його дворі. Цілком можливо, що біля села Погоржеліце було вбито вістуна „Шварного“, а кур'єрська група цілу ніч до 10. год. ранку йшла лісами в напрямі містечка Погоржеліце.

35 Оріх. Незнані могили найкращих синів і дочок України ОУН, УПА і УГВР, Машинопис, АА, с. 2–3.

36 Там само, с. 3.

До своєї статті В. Гудзик долучив спеціальну чеську карту, на якій визначив маршрут групи від лісу над м. Злін (в безпосередній близькості села Погоржеліце, якого на карті нема) через ріку Мораву, верхів'ями гори Брдо, лісами сіл Бучовіце та Славков, через ріку Ступава на гору Лескоун (де ніби було „Хріна“ вбито), а звідти далі до австрійського кордону.

Я не маю причини не вірити авторитетному очевидцю смерті командаира УПА майора Стебельського – „Хріна“, тим більше, що цим очевидцем був його близький соратник. Та все ж таки в серце закрадається сумнів, викликаний фактом, що Василь Гудзик – „Opix“ маршрут реїду кур'єрської групи визначив на карті лише після 50 років.³⁷ На доставленій йому карті села Погоржеліце біля Напаєдел нема, а є містечко Погоржеліце біля Брна. Це могло автора збити з пантелику. Дальшим загадковим питанням є: чому „Opix“ про такі важливі факти ціле життя мовчав і написав про них лише перед смертю в приватному листі до свого друга?

Я вислав мерії міста Погоржеліце листа 30 листопада 2009 року із запитанням чи десь у хроніці, місцевій пресі, або в пам'яті старших людей в околиці міста не засвідчена смерть безіменного бандерівця в листопаді 1949 року. Краєзнавець даного міста Павел Шотнар 25 березня 2010 року дав мені таку відповідь: „Prošel jsem nám dostupnou literaturu, oslovil jsem pamětníky a lidi zabývající se místní historií, ale nepodařilo se mi zjistit žádné potvrzující informace o předmětné věci. Je třeba uvést, že Pohořelice se nacházejí v rovinatém terénu Dyjsko-svrateckého úvalu a hora Leskova³⁸ se na katastru obce nenachází, u pohořelického hřbitova dále také není smetiště a jeho existenci v minulosti mi zatím nikdo nepotvrdil.“³⁹

Здавалось би, що на цьому слід поставити крапку. Та П. Шотнар далі пише: „Možné by bylo, že se informace váže k místu vzdáleném asi 10 km západně od Pohořelic, mimo jejich katastr, a to ke kopci Leskoun mezi obcemi Vedrovice a Bohutice. Tomu by napovídalo i to, že kopec je součástí zalesněného hřebene, který se táhne na jihozápad směrem na Rakousko a je v okolí jinak rovinaté a přehledné krajině pravděpodobným koridorem po utajený postup na jih.“⁴⁰

В. Гудзик – „Opix“ саме верх Лескоун на карті означив за місце загибелі „Хріна“.

Спогад В. Гудзика – „Opixa“ виніс на поверхню ще один досі невідомий факт. Виходить, що під час реїду із України в Німеччину 1949 року на території Мора-

37 В листі до Богдана Рапіча від 2 січня 2002 р. він писав: „Я тобі напишу про все і подам тобі всі дані як загинув майор Хрін і де. Я чекаю mapu нашого маршу.“ Отже, в часі писання спогаду в нового карти не було. *Там само.*

38 Opix у своїх спогадах називав її „Лескоуо“ (Leskouo). Я вважав, що це гора „Лескова“.

39 Лист Павла Шотнара до автора від 25 березня 2010 року, АА.

40 *Там само.*

вії крім командира „Хріна“ було вбито ще одного „бандерівця“ – вістуна „Шварного“ і то на мості, що веде в Погоржеліце. А що, коли саме його було поховано на цвинтарі в с. Погоржеліце в могилі ч. 5?

Остаточну відповідь на запитання, чи в могилі ч. 5 на погоржецькому цвинтарі знаходяться останки майора Степана Стебельського – „Хріна“ або іншої людини, може дати або не дати генетична експертиза ДНК на основі наймодернішої апаратури, яку очікують в Інституті криміногії в Брні.⁴¹

Отже, із перепохованням С. Стебельського – „Хріна“ і справді не можна поспішати. Та якби експертиза і вилучила спорідненість небіжчика з Лілою Оверко, можна було би майже з певністю передбачати, що це останки вістуна „Шварного“, родичі якого напевно живуть і зацікавляться ним. Ясність у це питання могли би внести і документи органів безпеки Чехословаччини, в яких така подія, як смерть двох бандерівців на території Чехословаччини напевно задокументована.

Питання залишається відкритим.

Where Was the Commander of the Ukrainian Insurgent Army (UPA) Stepan Stebelskyi – “Khrin” Killed and Buried?

According to archived documents, the Commander Stepan Stebelskyi – “Khrin” perished on November 9, 1949 in a village called Pohořelice, Moravia. He and a group the UPA soldiers were passing through the village to deliver mail from R. Shukhevych, who was in the Ukraine, to S. Bandera in Germany. In 2001, the author visited the village and met with eye witnesses. They confirmed that, in 1949, a nameless ‘bandit’ was killed there and they showed him the spot where his body was buried. Information about this finding stirred up great interest. In 2004, without the author’s knowledge, S. Stebelskyi’s fellow countrymen from the city of Sambora had the remains exhumed. In a grave no. 5 in the cemetery peripheral area, which had been dug over several times, bones of three different people were found. These, together with a strand of hair from Stebelskyi’s daughter, Eleonora Overko from Chicago, were sent to the Institute of Forensic Medicine in Brno for expertise. None of the remains matched with Eleonora Overko’s DNA. At the same time, the only surviving member of Khrin’s group, Vasyl’ Hudzyk – “Orikh” from Philadelphia, spread information through the *samizdat* in the Ukraine that the author is a thief, liar and a miser. He accused the author of wheedling out, at first US 20 000, later US 50 000 and finally US 100 000 from the Stebelskyi – “Khrin” American relatives for a false exhumation.

The author categorically denies this indictment. He travelled to Pohořelice, Brno and Napajedla at his own expense and was not the one who initiated the exhumation.

In other *samizdat* material, Hudzyk – “Orikh” insists that Commander “Khrin” was not killed in the vicinity of Pohořelice near Napajedla but in a different Pohořelice near Brno. The author contacted local witnesses, none of which remember any such event taking place there in 1949. “Orikh” further maintains that, at the time of mail delivery, another member of the group called Shvarnyi was killed in Moravia. Should this be true, then who was buried in Pohořelice near Napajedla?

Kde a jak byl zabit a pohřben velitel UPA Stěpan Stebelskyj – „Chrin“?

Podle archivních materiálů zahynul velitel Stěpan Stebelskyj 9. listopadu 1949 ve vesnici Pohořelice u Napajedel na Moravě, když přecházel se skupinou vojáků UPA s poštou od R. Šuchevýče z Ukrajiny pro S. Bandera do Německa. Autor příspěvku v roce 2001 tuto vesnici navštívil a setkal se s dosud žijícími svědky, kteří potvrdili, že tu byl v roce 1949 zabit bezejmenný „bandita“, a dokonce mu ukázali místo, kde bylo zahrabáno jeho tělo. Články M. Mušinky o této události vyvolaly všeobecný zájem. Krajané S. Stebelského z města Sambor v roce 2004 exhumovali jeho tělo, a to bez vědomí autora článku. V hrobě č. 5 na hřbitovním smetišti (které bylo několikrát překopáno) se našly kosti tří lidí. Ostatky předali spolu s vlasy Stebelského dcery Eleonory Overko z Chicaga na expertizu do Ústavu soudního lékařství v Brně. Podle výsledku expertizy DNA se ani v jednom případě nepotvrdil příbuzenský vztah s Eleonorou Overko. V téže době jedený dosud žijící účastník Chrinovy skupiny Vasyl' Hudzyk – „Orich“ z Filadelfie rozšířil prostřednictvím „samizdatu“ na Ukrajině informaci, že M. Mušinka je bezcharakterní zloděj, lhář a lakomec, který kvůli fiktivní exhumaci a expertize ostatků Stebelského – „Chrina“ vymánil od jeho příbuzných v USA nejdříve 20 tisíc, později 50 tisíc a nakonec 100 tisíc dolarů.

Autor toto obvinění kategoricky popírá. Do Pohořelic, Napajedel a Brna cestoval na vlastní náklady a exhumaci ostatků neinicoval.

V jiném „samizdatovém“ materiálu „Orich“ tvrdí, že velitel „Chrin“ nebyl zabit v katastru vesnice Pohořelice u Napajedel, ale v Pohořelicích u Brna. Autor se obrátil na tamní pamětníky, ale žádný z nich si nevpomíná, že by byl na jejich území v roce 1949 zabit „banderovec“. Dále „Orich“ prohlásil, že v čase převážení pošty byl na území Moravy kromě „Chrina“ zabit též další účastník skupiny, známý pod jménem Švarnyj. Pokud je to pravda, vyvstává otázka, kdo tedy byl pohřben v Pohořelicích u Napajedel.

Поети-самостійники про ідею національної незалежності України: вірш і доля (на основі архівних розшуків)

Микола Чабан

Воєнних 1941–1943 років празький український часопис *Пробоєм* друкував і поезії українських поетів-самостійників з Придніпров'я. Тут, зокрема, були оприлюднені поезії криворізького поета Михайла Пронченка, дніпропетровської поетеси Ольги Ярославни (Олени Шпоти), доля яких склалася трагічно.

В антології української поезії, присвяченої УПА і революційно-визвольній боротьбі 1942–1967 років, виданій у Торонто 1968 року (упорядник і автор біографічних даних Леонід Полтава), вміщено й твори криворізького поета трагічної долі Михайла Пронченка. Його поезії потрапили до першого розділу антології з промовистою назвою *Передвісники створення збройної сили національної України. Твори, написані до початку та під час 2-ї світової війни*. А перед тим у Нью-Йорку 1955 року вийшли *Обірвані струни – Антологія поезії поляглих, розстріляних, замучених і засланих 1920–1945*, що її упорядкував знаний поет Богдан Кравців. І в цій антології знайшлося місце трьом поезіям Михайла Пронченка („І де нас не було“, „Маті“, „Мое життя“).

Національно-визвольна боротьба українців під час Другої світової війни висвітлена достатньою мірою. З надією здобути державну незалежність внаслідок збройного зіткнення двох наддержав українські націоналісти розпочали свою добре координовану діяльність, результатом чого стали військові формування, котрим довелося боротися на два фронти.

„Відродження українського націоналізму на Наддніпрянщині мало, звісно, багато менший, у порівнянні з Галичиною, розмах,“ – вважає київський дослідник Сергій Білокінь, – „легше було організуватись галичанам... Навпаки надто вже сплюндрювана була Наддніпрянщина в роки Визвольних змагань 1917–1920 років, у роки голоду 1921, 1932–1933 років, під час колективізації та репресій ро-

ків тридцятих. Тут не лишалось родини, що не постраждала б від макабричного більшовицького експерименту, чиї родичі не були або вже розстріяні, або вивезені в неісходимі нетрі Півночі й Далекого Сходу. Націоналізм наддніпрянців відродився в роки війни (як і тепер!), повторюю, в багато меншому масштабі, але тим важливіше для історика кожне ім'я українця, хто навіть у ту жорстоку й криваву епоху сподівався вибороти для своєї Вітчизни кращу долю.¹

Так поет-патріот Михайло Пронченко завдяки авторитетним виданням посів належне йому місце в гроні „поляглих, розстріляних, замучених і засланих“. Та до перевидання поетової спадщини в Україні лишалися ще довгі десятиліття. Ба більше: Україна й досі завинила перед поетом. Пронченко, який віддав вітчизні найдорожче – життя, досі формально в Україні не реабілітований за сфальтованою справою 1935 року, за якою був засуджений одразу після вбивства Кірова.

Що ж ми знаємо про поета? Криворізький поет Михайло Семенович Пронченко (1909–1942) народився 7 вересня 1909 року в селі Покровському (нині селище міського типу Апостолове Дніпропетровської області) в бідній селянській родині. Як зазначав він сам у автобіографії для словника М. Биковця, спершу навчався в школі в своєму селі, наймитував, працював по господарству вдома, служив у кооперації. Подальшу освіту здобував самотужки.

Ще під час навчання в середній школі Михайло Пронченко був підпільним учнем священика Павла Манзі з Нікополя, одного з організаторів війська УНР на Криворіжжі, потім – у зв’язку зі справою „Спілки визволення України“ (СВУ) – засланця на Біломоро-Балтійський канал (помер у Західній Німеччині 1961 року).

Виростаючи на землях колишньої запорозької вольниці, Михайло Пронченко змолоду закохався в рідну історію, марив образами козаччини. Знайомство з героїчною минувшиною ріднокраю дуже багато важило для фомування його національної самосвідомості. Вражає географія цих подорожей. „Дитячими ногами я сходив усі місця колишнього Війська Запорізького,“ - згадував він і називає добру дюжину місць козацької слави й місця колишніх січей – Хортицю, Жовті Води, Микитин Ріг, село Покровське, Чортомлик... „Хотілося мені бачити запорізьких лицарів нашої землі, знаходив я уламки запорізьких пістолетів та шабель, хотілося бачити бодай малаеньку річ, що була в руках овіяніх вічною славою лицарів України, незабутніх січовиків.“²

У Катеринославі познайомився з директором історичного музею академіком Дмитром Яворницьким, який створив у місті унікальний козацький музей, що приваблював до нього людей з усієї України. Інша річ, що більшовики зробили все, аби музей поступово втратив оцю козацьку специфіку і набув рис традицій-

1 С. БЛОКІНЬ, Жертва двох систем – Михайло Пронченко, *Борисфен*, 1992, № 10, с. 19.

2 М. ПРОНЧЕНКО, Академік Дмитро Яворницький, *Дзвін*, 5. 11. 1941.

ного з погляду влади музею з показом класової боротьби і пролетарської історії. Тому сам козацький музей після самогубства Миколи Скрипника оголошено „кублом націоналізму”, а творця музею Дмитра Яворницького тяжкого 1933 року викинути з музею.

Збереглися листи Михайла Пронченка до Д. Яворницького, свого часу нами опубліковані. Тим часом Пронченко у 1928–1929 роках на прохання Дмитра Яворницького надсилає йому лексичний матеріал, почуті в рідному селі слова і прізвиська, консультувався з питань історії. Скажімо, 19-річного юнака цікавлять прояви вільного, бунтівного людського духу і він питає в листі до історика у жовтні 1928 року, хто був на чолі запорозької сіроми, котра підняла бунт у грудні 1768 року? Або його цікавить ім’я „найвидатнішого скитського царя, який при ньому був життєвий устрій Скитії, та які його найгучніші походи?” Питання були ніби наївні, учнівські, але свідчили, як ішло формування історичної свідомості юнака, котрий зі степового села потрапляє у промисловий казан – Кривий Ріг.

18-річним М. Пронченко видає 1927 року в Кривому Розі першу поетичну збірку *Штурмую надра* (поки що нами не розшукана), на яку звернули увагу М. Хвильовий і Д. Яворницький. Друкується в дніпропетровському літературному часописі *Зоря*, київських літературних журналах. Від 1930 року М. Пронченко працює в криворізькій міській газеті *Червоний гірник* редактором мови і літпрацівником, належить до криворізької групи письменницької організації ВУСПП. Він – активний автор місцевого літературного часопису *Кривбас*, літературних альманахів, які виходили в цей час на Криворіжжі.

1933 рік поклав край куцій ураїнізації. Почався справжній погром літератури і літераторів. На Криворіжжя приходить жорстока хвиля боротьби з націоналізмом. Ось що згадував сучасник, журналіст і письменник Петро Біба:

„Літературний *Кривбас*, ,рідна‘ партія розгромить у 1934 році своєю постановою ,О националистическом искаjении в работе криворожской партийной организации.’ Її тоді очолював Сірко, комуніст із Західної України. За те, що він проводив українську політику, дбав про відроження ураїнського, йому прішили націоналізм. Криворізьких літераторів розгромили жорстоко. Михайло Хазан, рятуючись, подався до Чернігова, Олекса Гуреїв – у Київ (влаштувався на навчання), туди ж перебрався І Михайло Олійник і став працювати в *Літературній Україні*. Виїхав і Леонід Юхвід. Хапали і поетів, і журналістів. Багатьох посадили. Тоді й перестав виходити журнал *Кривбас*, завмерло міське літературне об”єднання, українські літератори й початківці (ті, кого не встигли схопити) порозбігалися, принишкли. Але їх хапали і садили аж до 1941 року,” – згадував Петро Біба, народжений 1913 року.³

³ В. ЧЕМЕРИС, Чортомлицька ваза, *Кур’єр Кривбасу*, 1996, № 61–64, с. 69.

Тож Михайло Пронченко з його бунтівною вдачею і яскравим національним світоглядом у цих обставинах був приречений. У грудні 1934 року після вбивства С. Кірова Михайла Пронченка заарештовано в Кривому Розі. Один з пунктів вироку звучав так: „На протяжении ряда лет (Пронченко) поддерживал активную связь с бывшим петлюровцем, махровым националистом украинским поэтом В. Н. Сосюрой.“ Пронченка кидали в льох, інсценували його розстріл. Михайла Пронченка засуджено 11 грудня 1935 року спецколегією Дніпропетровського обласного суду за статтею 54-10 ч. 2 Карного кодексу УРСР до 5 років позбавлення волі з поразкою у правах на два роки.

У листопаді 1937 року в ході сталінських репресій у Дніпропетровську були заарештовані практично всі керівники обласної газети *Зоря* – колишній головний редактор, два його заступники, відповідальний секретар... Причому головний редактор Олександр Зімунд і відповідальний секретар Микола Кулик раніше працювали на Криворіжжі, тому на їх допитах спливло прізвище давно уярмленого на той час криворіжця Михайла Пронченка. Нововиявлені архівні документи розповідають про те, як фабрикувалися справи на репресованих. Звичайно, не можна цілком довіритися інформації, яку давала людина на допитах після тортур, моральних і фізичних. Крім того, обмовляючи вже засуджених до ув'язнення криворізьких поетів, Микола Кулик був свідомий того, що не може їм нашкодити більше, як є, – вони давно перебували по тaborах... Отже, ми цитуємо архівні документи з неодмінним застереженням зважати на обставини, в яких людина давала свої свідчення.

Начальник 3 відділення IV відділу старший лейтенант держбезпеки Шнайдер 8 грудня 1937 року допитував у Дніпропетровську 30-річного колишнього відповідального секретаря *Зорі*, а перед тим головного редактора криворізької міської газети *Червоний гірник* Миколу Кулика. Останній на допиті повідомив, що на шлях боротьби з партією і радянською владою в 1933 році, коли він і вступив до контрреволюційної організації. До неї він був нібито завербований в Кривому Розі письменником Михайллом Олійником. Побрратим Михайла Пронченка, автор двох поетичних збірок Михайло Олійник, якому б нині виповнилося б сто років, редагував літературний часопис *Кривбас* і, хоч утік після його розгрому до Києва, на початку 1935 року все ж засуджений у віці 25 років. Довгий час у радянських довідниках дата його смерті подавалася як 1942-й, хоч, як ми з'ясували, загинув він 1937-го.

Отже, в 1933-му Микола Кулик став редактором криворізької міської газети, а Олійник, який мав великий вплив на нього і на той час очолив літературну організацію *Кривбасу*, нібито ознайомив Кулика з цілями і завданнями підпільнної організації. „Исходя из этого, Олийник поручил мне наметить и завербовать в организацию новых лиц, способных принести пользу организации и вести активную борьбу с партией и советской властью.“ Так Кулик, якщо вірити його зізнанням, вербув в організацію молодих письменників, які працювали в його газеті, – Михайла Пронченка та Івана Горбашевського. Їх Олійник охарактери-

зував, „как резко недовольных национальной политикой партии и совласти и национально мыслящих“.⁴

Таким чином Пронченко давно відбував покарання, а ім'я його, як свідчать архівні матеріали, продовжувало фігурувати на допитах серед імен місцевих націоналістів. Поета заслано до табору Тахтамигда на Далекому Сході. Але й там, в умовах неволі він продовжує творити. Під його віршами зазначено місця написання віршів – Тахтамигда, Хихцир, Хабаровськ. Погляд поета звернений на захід – там, де рідна Україна. Поняття „мати“ й „Україна“ нерозривно злилися в поетовій свідомості, в його творчості. Тим часом про нелюдськість режиму свідчить ще й той факт, що поетова дружина Клавдія, його муза й натхненниця, щоб позбутися тавра „член сім'ї ворога народу“, була змущена формально розлучитися з коханим чоловіком, а малолітнього сина віддати на виховання до тещі Марини, яка й виховала його в українському національному та релігійному дусі.

На засланні, під час роботи на лісозаготівлях, поета скалічено – у нього була перебита нога. На Далекому Сході Пронченко познайомився з іншим засланцем – Іваном Багряним, згодом відомим українським письменником, який присвятить пам'яті Пронченка видану на Заході 1948 року повість-вертеп *Розгром*. Ось як звучала ця посвята: „Світлій пам'яті поета і товариша – Михайла Пронченка, що за українську ідею пройшов через большевицькі тюрми й концтабори і не зломився, і нарешті, був розстріляний в Кривому Розі гештапівськими поспаками в 1943 році, – цей твір про трагедію покоління присвячує. Автор.“⁵ У посвяті – невелика неточність: Пронченко загинув 1942-го, а не 1943 року.

Наприкінці 1939 році М. Пронченко повертається в Україну, але влаштувався на роботу за фахом у редакції міської газети в Кривому Розі не зміг: він не був реабілітований. Допомогти у реабілітації на початку 1940 року просить свого доброго знайомого поета Володимира Сосюру (збереглися й опубліковані листи Пронченка до Сосюри), але й той виявився безпорадний. Піти фізично працювати на шахту Пронченко не міг через каліцтво. Тому поетові, у якого на руках були старенька мати і десятирічний синок, доводиться перебиватися випадковими заробітками.

Після відступу з Кривого Рога Червоної армії група криворізьких інтелігентів на чолі з інженером-гірником Сергієм Шерстюком зв'язалась із членами Південної похідної групи ОУН. Очоливши міську управу, С. Шерстюк виявився чудовим організатором. Тому не дивно, що провід усієї підпільної роботи в Кривому Розі було передано саме йому. Міська управа починає видавати з 1 жовтня український округовий часопис *Дзвін*.

4 Державний архів Дніпропетровської області – далі ДАДО –, спр. П-7663, арк. 134.

5 І. БАГРЯНИЙ, *Розгром. Повість-вертеп*, Без місця видання, 1948, с. 5.

Виходила нова газета на базі видавництва колишньої газети *Червоний гірник*. М. Пронченко стає головним редактором *Дзвону*. На шпальтах газети з'являються вірші й статті самого М. Пронченка, написані з самостійницьких позицій. Микола Лебедь у книзі УПА у зв'язку з цим писав: „Гордів Пронченко, що врешті могли видати свої, писані потайки, не читані нікому поезії, що зможе працювати для української культури, що зможе оспівати працю українського робітника Кривого Рогу без одночасного захвалювання ‚батька’ Сталіна...”⁶

До речі, згодом не обійшлося без курйозів: коли перед самим проголошенням незалежності України Пронченка можна було вільно згадати і в Україні, слово „гордів” з книги М. Лебедя було сприйнято як ім’я поета: *Літературна Україна* у вересні 1991 року так і назвала його – Гордієм Пронченком!

Редактором криворізький *Дзвін* будив до дій, до праці, будив від сну, закликав до великої відбудовної роботи, розбуджував свідомість українця, вказував йому на Мету, до котрої він повинен прагнути. Газета висвітлювала життя й діяльність Миколи Хвильового, Адріана Кащенка, Симона Петлюри, Євгена Коновальця, діяльність уряду Української Народної Республіки, національно-визвольні змагання 1917–1921 років й діяльність повстанських отаманів. У всьому цьому віддзеркалювалося безмежне стремління до волі України.

Під час короткого редактування Михайлом Пронченком *Дзвону* (жовтень – листопад 1941 року) тут друкуються й патріотичні вірші самого поета, писані на засланні. Зібрані разом, вони незабаром виходять окремою книжечкою під назвою *Кобза* (1941). Це була друга й остання його прижиттєва поетична збірка. Всього дві дюжини поезій у цій збірці, але вони засвідчили: Пронченко при всьому його ліризмі, успадкованому від В. Сосюри, уособлював новий дух, дух часу – величний, сильний, геройчний. Звідси й поетова віра у вільне майбутнє краю:

*I в своїй хаті соколино
Брати братуються – дивись,
Моя хороша Україно,
Що будеш вільна, як колись!*
(„Україні“)

Антитеза „воля – неволя” є провідним лейтмотивом у його віршах. Він з жахом згадує недавнє минуле, коли „На стовладця замків замикали / Наше серце і наші вуста”. Коли „Кожна квітка омита сльозою, / Як журбою вкрайнська душа”. Поетові здається, що грядущій волі радіє й безсмертний Тарас з того, „Що настала чекана година, / Щоб неволю навік повалить”. Світло волі асоціюється у поета з козацькою романтикою:

*I, розбивши облуди кайдани,
Заспівали ми вільно пісні,
Як покриють Вкраїну жупани
І знамена козачі, ясні.*
(„Україно моя!“)

Занурюючись в сиву давнину, піднімаючись до історичних узагальнень, поет, як і інші представники його генерації, прагне вплинути на зміну, переродження національного характеру. І цьому мали слугувати пекучі рядки:

*Не раз татарською ордою
Й ляхами топтана була,
Не раз в степах Дніпром-рікою
Кров запікалась і текла.
Ta в серце гнів багнетом коле,
I жах, мов привид, ожива –
Ніхто повіки і ніколи
Так не топтав нас, як Москва!*
(„Не раз!“)

Символами доби для М. Пронченка ставали відважні воїни минулого, часів Київської держави. У нарисі „Святослав-завойовник“, підписаному прозорим псевдонімом „Мих. Апостол“ (Пронченко був родом з Апостолового), він називає князя Святослава найбільш лицарською і благородною постаттю поміж першими могутніми володарями Київського князівства. Для Пронченка в образі Святослава (до речі, похованого біля Дніпрових порогів) уособлювалася грізна сила українського воїнства. А в нарисі „Іван Сірко“, яким відкривалося перше число *Дзвону* 1 жовтня 1941 року, його увагу приваблює безстрашний коштовий отаман Війська Запорозького, який не зазнав жодної бойової поразки. Іван Сірко був у числі тих запорожців, котрі відмовилися присягати на вірність російському цареві після підписання Переяславської угоди 1654 року. Відомий усім і глузливий лист хоробрих запорожців, адресований турецькому султанові, складений під орудою Івана Сірка. Не раз і не два бував Пронченко на могилі кошового отамана в Капулівці біля Нікополя:

„І стоїть той надгробок, січуть його роки, бурі й дощі, але гордо височить він у блакиті неба, мов свідок великої відваги і сили нашого народу у його боротьбі з ворогами нашої державності і національного прапору.“⁷

Такі рядки поєднували минуле з сучасним і майбутнім.

У поемі „Симон Петлюра” Михайло Пронченко звертається до образу одного з творців української державності. До Кобзи увійшов лише уривок з поеми, який засвідчив прагнення поета відобразити грізну добу, її знайти в образі Петлюри гідний приклад для наслідування українським лицарством, яке йде до національних святынь у Київ і Полтаву:

*Ідуть здолати сум і журу,
Віків розвіяти туман, –
І грізно дивиться Петлюра
Вперед, де синь, як океан.
А коні крешуть шлях...однині,
Рядом – чужий, холодний жах,
І прапор сонячний і синій
Несуть, як пісню, на сустах.*

(„Ой у полі жито”. Уривок з поеми „Симон Петлюра”)

Ці рядки за спогадами сина Анатолія восени 1941 року виконувалися капелою бандуристів під орудою Якова Назаренка в клубі криворізької „Просвіти“. Поема справляла на слухачів в умовах війни сильне враження.

Михайло Пронченко виступає в цей час і як драматург. З-під його пера виходять історичні драми „Мазепа“, „Тарас Трясило“, „Байда“. На жаль, вони втрачені. Зберігся лише невеликий уривок з драми „Тарас Трясило“. А опубліковано його у літературному додатку до газети *Дзвін* з промовистою назвою *Меч*. Нам відоме лише одне число криворізького *Меча*.

У вересні 1941 року в Кривому Розі побував кореспондент *Краківських вістей*, який писав про місцевих жителів: „Визволення пробудило їх до національного життя. Це виявляється і в часописі *Дзвін*, який появляється від початку жовтня, і в зовнішньому вигляді міста, де всюди зазначується український характер землі і в різних починах тамошнього громадянства.“⁸

Кореспондент з заходу відвідав новоорганізований театр ім. Котляревського, побував на виставі „Тарас Бульба“, слухав виступ редактора *Дзвону* Михайла Пронченка і нотував: „Я був на цій виставі і враженні з неї не забуду до смерті.“ Особливо його вразило знання людьми національного гімну: „І враз, як на команду, вся публіка встає і салею, як грім, пролітає: ‚Ще не вмерла...‘ Не хочу вірити: хто вчив цих людей? Як вони не забули слів за 23 роки неволі? Тож за цю пісню була одна кара: куля. Театр робиться церквою, бачу як людям горячі очі, як дрижать губи, як пливуть слези по щоках. А коли гине останній тон – стає зновутихо, як у церкві, і раптом буря оплесків і окликів: ‚Слава Україні! Слава!‘“⁹

8 Кривий Ріг обновлюється, *Вільне слово*, 27. 11. 1941.

9 Там само.

У цей час Михайло Пронченко плідно співпрацює з митцем Охрімом Кравченком (1903–1985), який працював художником при міській управі і виконав портрет М. Пронченка та оформив його збірку *Кобза*. Про цього учня Михайла Бойчука, який чотири роки жив і творив на Криворіжжі, треба згадати окремо. Народжений на Київщині художник Охрім Кравченко 1919 року воював як січовий стрілець у складі регулярної української армії. На початку 1920-х відвідував художню студію в Білій Церкві, навчався в художньо-індустріальному технікумі і Київському художньому інституті, де й став учнем Михайла Бойчука. Від серпня 1930 року починаються арешти й поневіряння. Тільки 1938 року О. Кравченко, нарешті, дістав дозвіл на проживання в Кривому Розі. „Там же, в Кривому Розі, мене застала війна”, – згадував митець.

Хоч і мобілізований до війська, митець напевне не мав великого бажання відступати з регулярними частинами з міста, яке, до речі, було здано без бою. Почалася німецька окупація. Кравченко не мав певної праці. Через знайомих – Ганку Максимець та Дарку Терлецьку – Охрім Кравченко знайомиться з керівниками проводу ОУН й дістав пропозицію „працювати при міській управі як художник, маючи у своєму розпорядженні окрему кімнату”.¹⁰ Оселився художник на другому поверсі житлового крила будинку товариства „Просвіта”, навпроти помешкання Михайла Пронченка, з яким у нього налагодилися дружні стосунки. Працюючи художником при міській управі, О. Кравченко робить графічні портрети Симона Петлюри, Євгена Коновальця, Степана Бандери, Тараса Шевченка, призначені для друку в часописі *Дзвін*, виконує обкладинку та портрет для збірки поезій Михайла Пронченка *Кобза*, ілюструє історичну повість Адріана Кащенка *Під Корсунем*, оформляє сцену для виступу капели бандуристів у клубі товариства „Просвіта”. „На замовлення провідника ОУН групи ‚Схід‘ Дмитра Горбачіва виконує проект пам’ятника на честь переможної битви козацьких військ під Жовтими Водами – шестиметрову чотиригранну піраміду, з відлітими з чавуну рельєфами по боках. Але задум „залишився нездійсненим, хоча все було завезено на місце будови”, бо в січні 1942 року розпочалися арешти та розстріли ОУНівців”.¹¹ У виданій нещодавно у Львові монографії про Охріма Кравченка його син Ярослав вмістив надані нами портрет Михайла Пронченка і обкладинку *Кобзи* (1941) роботи свого батька. На наше переконання художник також оформив титул періодичного додатку до часопису *Дзвін* під назвою *Меч* (відоме лише перше число з листопада 1941 року).

Такий був короткий і яскравий, мов спалах, період до німецького терору проти українців. Після прибууття до Кривого Рогу цивільного німецького управ-

10 Я. КРАВЧЕНКО, *Школа Михайла Бойчука. Охрім Кравченко (1903–1985). Художник і час*, Львів–Київ, 2005, с. 49.

11 Там само.

ління посилилися наклепи, провокації, спрямовані проти місцевих діячів українського відродження. Жертвою цих обмов став і Михайло Пронченко. Його звільняють з посади редактора *Дзвіну*. Недруги розпочинають злісну кампанію навколо його імені. У газеті *Дзвін*, яку став редактувати Б. Євтухов, з'являється непідписана стаття „Пронченко без маски“. У чому тільки не звинувачували його – і в нескромності як редактора, і в манії величності, і в гонорарних надуваннях, і в його статтях і віршах підрадянської доби. Він їде шукати правди в Дніпропетровськ, намагається якось виправдатися, привозить до Кривого Рога *Дніпропетровську газету* зі статтею „Кому потрібен такий *Дзвін*?“ і розповсюджує її в Кривому Розі.

Та це не допомагає. А лише викликає лють нацистів. Відтак разом з криворізькими оунівцями зазнає арешту на початку 1942 року. Голова криворізької управи українець Сергій Шерстюк гідно відстоював перед німцями потреби української людності, але в ряді підпільнників дістався енкаведівський провокатор Пастернак, тоді вже „шуцман“ на службі німецької розвідки, який зробив донос.¹² На початку 1942 року у Кривому Розі заарештовано низку діячів ОУН – Сергія Шерстюка, Івана Потапенка, Ганну Максимець, разом з якими Михайла Пронченка страчено у лютому (за іншими даними, у квітні) 1942 року в Кривому Розі.

Вув'язнені, мабуть, вже на порозі смерті, поет написав останнього свого вірша, де є й такі рядки:

Не треба нам нічого від життя,
Ні почестей, ні грошей, ані слави,
Лише Державі треба вороття –
Святої Української Держави!

Попри заборону нацистами після страти М. Пронченка його поетичної збірки *Кобза* її примірники встигли отримати молоді письменники Яр Славутич, Дмитро Нитченко-Чуб. Останній вивіз збірку на еміграцію до Австралії і надав копію упорядникам *Кобзи* 1995 року видання.

Але поезії репресованого двома тоталітарними системами поета починає у січні 1942 року передруковувати у Празі часопис *Пробоєм*. У першому числі празького часопису вміщено Пронченкову поезію „Я півземлі пройшов від Заходу до Сходу...“, а в другому – вірш „І де нас не було!“

Писати про поета у емігрантських повоєнних виданнях стали помалу незабаром після війни. 1948 року вийшла присвячена поетові повість-вертеп Івана Багряного *Розгром*. 4 квітня 1951 року в американській *Свободі* виходить стаття Івана Манила „Доля поета М. Пронченка“, у квітні 1953 року часопис *Нові дні* в Канаді

вмішує статтю Юрія Семенка „Пам’яті Михайла Пронченка”, друкує (з пам’яті!) його вірш „І де нас не було!” (як „Скрізь ми були...”). Отже, його творчість на-віть фольклоризується. Ось один цікавий факт з цього роду. Дніпропетровська журналістка Тетяна Єременко в 1970–1980-х роках жила і навчалася в Ленінграді. Вона розповіла, що в місті на Неві їй часто доводилося чути російською мовою пісню, яку вона гаразд не запам’ятала, але змогла пригадати слова:

„И где нас не было – и в Котласе, и в Тыгде...

.....Колымы

Вмерзая в лед, слагали души мы”.

Цю пісню Т. Єременко багато разів чула: „Співали її з гітарою. Впевнена, що пісня відома, її люблять.” У Пронченка ці рядки звучать так:

*I де нас не было – і в Котласі, і в Тигді,
I за Байкалом теж, і в хугах Колими,
Скрізь наші сльози, наче роси, стигли,
I в вічній мерзлоті складали душі ми.*

Отже, ми свідки того, як твір українського автора став набутком російського фольклору, втративши авторство?

У 1950–60-х роках поезії Пронченка потрапляють на Заході до антологій *Обірвані струни* (1955) і *Слово і зброя* (1968). Коротка й не зовсім точна стаття про нього вийшла в *Енциклопедії українознавства*. Хибно подано його рік народження як 1902 в *Encyclopedia of Ukraine*, vol. IV (1993, с. 239). Але українці в діаспорі все ж змогли дістати мінімум інформації про поета.

А в Україні ім’я і творчість поета-самостійника було під забороною і в радянський час. Багато зробив для повернення чесного імені поета його земляк, журналіст і письменник з Криворіжжя Юрій Семенко (по війні жив у Мюнхені). 1995 року в дніпропетровському видавництві „Дніпро“ в упорядкуванні Миколи Чабана і сина поета Анатолія Пронченка видано збірку Михайла Пронченка Кобза. До неї включено вибрані твори поета і спогади сучасників – сина Анатолія, Юрія Семенка, Сергія Завгороднього, Яра Славутича, Миколи Миколаєнка, Олекси Гуреєва, Олексія Нирка, Івана Потапенка, Євгена Стакова та інших.

Таким чином, ще п’ятнадцять років тому твори поета стали доступними читачеві на Придніпров’ї. Вони друкувалися в журналах *Кур’єр Кривбасу*, *Свічадо*, *Борисфен* та ін. Поезії включаються до антологій, вони декламуються в школах і на літературних вечорах. Багато зробив для повернення імені батька його покійний вже син Анатолій, який жив в Ужгороді. Куточек поета відкрито на його батьківщині – в одній з середніх шкіл Апостолового. Шанують ім’я поета й на Криворіжжі. Онучка Алла Пронченко, яка нині живе в Англії, збирається відкрити в Інтернеті сайт, йому присвячений.

Інтелігенція Дніпропетровська давно виступає за реабілітацію поета, засудженого 11 грудня 1935 року до п'яти років позбавлення волі з поразкою у правах на два роки. Людина, котра віддала своє молоде життя за волю України, заслуговує того, щоб у незалежній Україні з неї було знято тавро „ворога народу”. Так і не дочекався реабілітації поета-страдника син поета Анатолій Пронченко, який помер кілька років тому в Ужгороді. Він ніби заповів нам справу реабілітації батька.

В газеті *Зоря* була 17 лютого 2004 року надрукована стаття М. Чабана „І в вічній мерзлоті складали душі ми...”, в якій ставилося питання про посмертну реабілітацію. У відповідь з обласної прокуратури дістали чергову відписку. За два роки дніпропетровець Юрій Фоменко зробив ще одну спробу порушити цю справу у листі до народного депутата України, заступника голови комітету Верховної Ради у закордонних справах Сергія Бичкова. У відповідь на своє звернення останній отримав листа за підписом прокурора Дніпропетровської області В. В. Шуби. Той, посилаючись на те, що відомості про місце зберігання архівної кримінальної справи відносно Пронченка відсутні, написав 27 лютого 2006 року, що „вирішити питання про його реабілітацію неможливо”. Так і залишається формально нереабілітованим поет-страдник.

Але п'ятнадцять років тому перевидані, нарешті, доступні нам на той момент його твори. У відгуку на *Кобзу* 1995 року академік Микола Мушинка написав: „Та після понад півстоліття кобза М. Пронченка воскресла і задзвеніла, задзвініла вже у вільній українській державі, на віттар якої поет поклав найдорожчий скарб – своє життя.”¹³

Під час війни змогла заявити про себе на повен голос ще одна поетеса, цим разом дніпропетровська – Ольга Ярославна. Під цим псевдо виступила Олена Шпота (1899–1943), яку можна певною мірою зарахувати до генерації Розстріляного відродження і, яка уникнувши розстрілу 1937–1938 року, трагічно загинула року 1943-го. Народилася Олена Шпота 25 травня 1899 року в селищі Мануйлівка на лівому березі Дніпра (нині у складі Дніпропетровська). Взагалі рід її походить з Сумщини, де було село Шпотівка. Звідти й приїхали свого часу до Катеринослава (Дніпропетровська) три брати Шпоти, влаштувалися працювати на Катерининській залізниці. Її батько залізничник Василь Микитович Шпота (помер 1919 року), скалічений 1896 року на роботі, був змушенний зайнятися дрібною торгівлею. Оскільки він був георгіївським кавалером (за родинними переказами нібито був учасником російсько-японської війни 1905 року), дочка мала змогу безкоштовно навчатися в гімназії. Діставши середню педагогічну освіту, дівчина стала вчителювати.

Треба відзначити значний виховний вплив на Олену Шпоту місцевої „Просвіти”. Мануйлівська „Просвіта” на лівобережжі Дніпра була відома всій Україні

13 М. МУШИНКА, Задзвеніла „Кобза” розстріляного кобзаря, *Свобода*, 25. 4. 1996.

(сто років тому, в 1910-му газета *Рада* неодноразово докладно писала про будівництво й освячення будинку місцевої „Просвіти“), у цю філію катеринославської „Просвіти“ привозили гостей братів-українців з Західної України. Так було влітку 1911 року, коли на Придніпров'я завітали екскурсанти-буковинці на чолі з Василем Сімовичем. (Гостинну зустріч в мануйлівській „Просвіті“ описано в *Раді*, № 161, 1911). За радянського часу „Просвіту“ тут ліквідовано не без зусиль. „Я пригадую як до с. Мануйлівки (блія Січеслава), відомого на всю Україну своєю національною свідомістю,“ – згадував померлий в США письменник і науковець, ровесник Олени Шпоти Василь Чапленко (1900–1990), – „приїхав був ліквідувати „Просвіту“, як, цитадель українського націоналізму, боротьбіст Мелешко. Я був тоді завідувачем мануйлівської школи ім. Б. Грінченка. [...] А коли скликали збори „Просвіти“, то вони рішуче висловилися проти ліквідації їхньої організації. Так той Мелешко й поїхав ні з чим. А був з нього здоровий чолов'яга, недавній повстанський отаман (в протигетьманському повстанні).“¹⁴

Ось у такій „Просвіті“ діставала національний гарп Олена Шпота. Під іменем активістки „Просвіти“ Ярини Шорник її виведе згодом у своїй повісті „Манівцями“ майбутній чоловік – письменник Микола Мінько (повість опублікована 1927 році у часописі *Червоний шлях*). Пізніше О. Шпота присвятить колишній просвітянській молоді вірш „Чи пам'ятаєте?“ (1942), навіяній спогадами про юнацькі часи.

До речі, її рідна сестра Елизавета Шпота була приятелькою згодом славетної української оперної співачки Марії Сокіл-Рудницької. Зовсім юною гімназисткою вона в часі визвольних змагань була заарештована чекістами. Один з них потім розповідав її братові Дмитрові Шпоті: „Вона така запекла була, непоступлива! Ось і стратили.“ Замордували її разом з такою ж юною Мариною Кривошиєю. Заарештовано дівчат у справі Іллі Черненка, секретаря Мануйлівського волосного виконкому. Черненко мав тісний зв'язок з Українським повстанським комітетом, котрий призначив його отаманом Новомосковського повіту і видав йому відповідні посвідчення. Його найближчою помічницею була Марина Кривошия, зв'язкова з повстанським комітетом. „В этом деле участвует еще некая Елизавета Шпот [sic!]“, – читаємо в чекістському звіті, – „которая так же, как и Марина Кривошия, держала связь между Черненко, Матвиенко и другими повстанцами... По этому делу между прочим установлено, что Черненко должен был взорвать мост через реку Днепр у Екатеринослава. Черненко, Кривошия и Шпот расстреляны.“¹⁵

14 В. ЧАПЛЕНКО, *Історія нової української літературної мови (XVII ст.–1933 р.)*, Нью-Йорк, 1970, с. 366.

15 Отголоски петлюровщины (дело Черненко), *Отчет Екатеринославской губернской Чрезвычайной комиссии. С. 1 января 1920 г. по 1 ноября 1921 г.*, Екатеринослав, 1921 [Репринтне перевидання: Дніпропетровськ, 1994], с. 162–163.

З офіційного повідомлення в газеті стало відомо, що в Нижньодніпровську (лівобережжя міста) органами ЧК викрито націоналістичну організацію молоді, яка прагнула „повернути владу капіталістів та поміщиків”. За спогадами письменника Василя Сокола, „Загибель їх набрала трагічного характеру саме тому, що їхній розстріл відбувся буквально перед визволенням міста військами Директорії. І похорон цих відважних патріотів набрав урочистого характеру.”¹⁶ (Єдине: мемуарист з відалі часу переплутав імена сестер, назвавши Єлизавету Шпоту Оленою).

Як свідчить довідник Лейтеса і Яшека, літературний дебют О. Шпоти відбувся у третьому числі дніпропетровського журналу *Зоря* за 1925 рік віршем „Давно й тепер”.¹⁷ Вона активно виступала у 20–30-і роки в літературній періодиці як потеса і прозаїк. окремим виданням у Дніпропетровську вийшла збірка її оповідань *Проліски* (1937).

У дніпропетровському часописі *Зоря* з'явилося друком 1927 року її оповідання „Сестра”. Згодом його також вміщено у літературному альманасі *Зоряно* (Дніпропетровськ, 1929). Невдовзі після появи цієї публікації альманах піддано нищівній критиці як буржуазно-націоналістичний, його вилучено з ужитку, а автори зазнали переслідувань (у серпні – вересні 1929 року перед процесом СВУ у Січеславі проведено масові арешти серед української інтелігенції).

Настав трагічний для України 1933 рік. Партія пильно стежила за настроями письменників. Про це свідчать архівні матеріали. Заступник начальника Дніпропетровського обласного відділу НКВД Юхим Кривець (в єжовські часи дослужиться до начальника) 16 травня 1933 року писав у „Спецзведенні про політичні настрої письменників“:

„Нашиими агентурными материалами устанавливается, что политические настроения писателей идут по линии недовольства политикой партии и власти на селе, неудовлетворение материально-бытовым положением и тенденция к созданию подпольных литературных кружков упаднического характера и прямые призывы к контрреволюционной работе.“

Доповідаючи про склад письменницької організації, Ю. Кривець згадував чоловіка Олени Шпоти: „есть лица, принимавшие активное участие в борьбе против советской власти (Минько в политбанде Гладченко).“

А потім у спецзведенні наводилися, зокрема, слова письменницького подружжя, які свідчили про їхню опозиційність. Олена Шпота говорила таке: „На селі мрутъ та пухнуть голодні, влада вважає, що на селях у нас всі петлюрівці.“ А за її чоловіком Миколою Міньком встигли записати такий вислів: „У руководства сидят одни сволочи, довели село, что оно пухнет с голоду.“¹⁸

16 В. СОКІЛ, *Здалека до близького (спогади, роздуми)*, Едмонтон, 1987, с. 22.

17 А. ЛЕЙТЕС – М. ЯШЕК, *Десять років української літератури (1917–1927). Том I біо-бібліографічний*, Харків, 1928, с. 585.

18 ДАДО, ф. 18, оп. 1, спр. 21–34, с. 28–34.

У другій половині 1930-х років Олена Шпота, як і її чоловік, до пори до часу входила до Дніпропетровської письменницької організації, друкувала прозові й поетичні твори в місцевому часописі *Зоря* (перейменованому в *Штурм*), працювала в журналі художньої самодіяльності учнів „Дружна ватага”, брала участь у колективних збірниках. За спогадами ветерана журналістики Якова Новака, перед арештом О. Шпота працювала літгредактором в обласній молодіжній газеті *Більшовицька зміна*. 26 вересня 1937 року заарештовано її чоловіка українського письменника Миколу Мінька (1902–1937), який працював відповідальним секретарем журналу *Штурм*. Його стратили 15 грудня того ж року за звинуваченням у приналежності до націоналістичної терористичної організації (Микола Мінько не приховував того, що замолоду служив у повстанському загоні отамана Трифона Гладченка, страченого радянською владою 1920 року).

Черга Олени Шпоти настала за місяць – її заарештовано 15 січня 1938 року. Як свідчать архівні матеріали IV відділу НКВС у Дніпропетровській області, слідство звинувачувало її в приналежності до контрреволюційної націоналістичної організації та проведенні антирадянської націоналістичної пропаганди.

Винною вона себе не визнавала, компромату на неї ніяк зібрati не могли, тому слідство у її справі тимчасово припинили (вона перебувала у в'язниці рік і чотири місяці). Після того як пройшла хвиля єжовських репресій, звільнено декого з в'язнів. Пощастило й Олені Шпоті. 25 травня 1939 року прокурор Дніпропетровської області В. Вовк розглянув карну справу зі звинуваченням О. Шпоти. Судом її було виправдано й визнано, що уповноважені НКВС допустили незаконні дії при проведенні слідства у її справі.

Так вона несподівано вийшла на волю. Але доля всієї родини вражає своїм драматизмом. Не будь вони українськими письменниками, доля була б лагідніша до них. Знищено чоловіка і сестру Олени Шпоти, під час війни, вже після її загибелі, беслідно зник і син Роман, а доньку від першого шлюбу Ларису Пігулевську заарештувало НКВС. Після багатьох років радянських заслань і тяжкої фізичної праці в Казахстані вона повернулася немічною морально і фізично. Нині в Дніпропетровську живе правнучка Олени Шпоти – Лариса (1972 р. н.).

Після звільнення з радянської тюрми Олена Шпота повернулася до педагогічної роботи, вірила, що чоловік її Микола Мінько не страчений, а десь перебуває в таборах (від родини приховано, що М. Мінько був страчений того ж таки 1937 року, лише повідомлено, що він дістав 10 років ув'язнення).

Під час німецької окупації у Дніпропетровську почала видаватися газета під промовистою назвою *Вільна Україна* (поза сумнівом це сталося під впливом членів ОУН). Та вже через дві дюжини номерів нацисти звеліли українцям змінити назву на невиразну – *Дніпропетровська газета*. Під такою назвою вона й виходила у 1941–1943 роках. Олена Шпота була в газеті літературним працівником. Під псевдонімом Ольга Ярославна друкує тут свої поетичні твори. На жаль, їх не так багато, як хотілося б. Нами виявлено такі твори – „Волошки“, „Звільненому в'язневі“, „Чи ще пам'ятаєте?“, „Монумент“ (з циклу „Зустрічі ув'язненої“).

У них оспівано любов до України, показано мужність жінок, які в часи сталінських репресій втратили чоловіків і самі незломленими пройшли крізь катівні.

„Струни поетичної душі Олени Василівни,” – писав сучасник, – „відгукувалися на всі прояви життя. Її поетичні обсяги широкі і різноманітні. Все, на що натрапляло допитливе око, все це відбивало чуйне серце, це оформлялось, жило в натхненні ліриці поетки.”¹⁹

*Нам серця, звичайно, свої личить
Тримать так, як хоругов.
Тільки ж знай, що мрійна степовичка
Має чисту, ще й гарячу кров, –*

пише вона у вірші „Вогні”, прозоро й недвозначно закликаючи до правди й любові до життя. Любов до рідного краю посідала не останнє місце в її творчості. Як справжня дочка свого народу, „степовичка”, за її власним визначенням, вона не просто любила свій край, але й пов’язувала своє особисте життя з долею свого народу, рідної України.

*Ти мені, друже, малював
Колись волошки сині.
Малюнок той комусь віддав...
Тепер би я просила:
Ти мені, друже намалюй
Ще раз волошки сині.
Я квітку дуже цю люблю
За колір неба України, –*

пише вона в поезії „Волошки”, зверненій до знайомого художника, і продовжує:

*Твій друг – мій муж на засланні.
У нього очі сині-сині...
Ах, скільки гине там синів
Моєї матері України!*

Олена Шпota так і не дізналася, що її чоловік не на засланні, а закатований енкаведистами. Вона жила вірою в його повернення:

19 І. БУТЕНКО, Олена Шпota, Дніпропетровська газета, 2. 4. 1943.

*Мою нудьгу, мою солодку муку
Складу в пісні і спопелю в огні,
Міцніш, як можна, стисни руку,
Щоб болем біль перемогти мені.*

(„Народження пісні”)

У вірші „Звільненому в'язневі” (1937), оприлюдненному під час війни, сплелися воєдино і образ „рідного орляти” – одного з мучнів України, і материнські почуття, і віра в те, що все належить здолати, не впадаючи в зневіру:

*Зигзагою знімусь. Найду
Я матір: „Радуйся, Маріє!”
І перед нею ниць паду,
І ноги їй слізми омію.
І скаже мати: „Встань і йди,
На ранах сина панцир твердий.
Він мусить все перемогти –
Його любов сильніша смерті.”*

Творчість письменника – найкращий ілюстративний матеріал до його життя. Її твори цього періоду – про вічні українські болі і зневіри. У поезії „Чи ще пам'ятаєте?”, присвяченому колишній просвітянській молоді, Олена Шпота звернулася до високих ілюзій цілого покоління, котре по-молодечому вірило в Україну, готове було жертвово для неї працювати і щоразу зазнавало болючих розчарувань:

*Серцем чистим, душою открытою
Всі ми вірили, всі, як один,
Що всміхається слізми омита
Воля-воленъка... нам молодим.
Увижались простори. І справді ми
Вздовж і вондерек міряли край.
У своєму жили наче зайдами:
То в Сибір, то в Нарим повертай.*

Поетичні рядки Олени Шпоти – звернення до болючих струн пам'яті її генерації – покоління Розстріляного Відродження:

*Чи забули, чи ще пам'ятаєте
Сморід камер, знущання катів?
Під їх лайку брудну там вплітали ми
Клич-погрозу у рідний мотив.*

*I цієї весни розцвітатимуть,
Як тоді, повноцвітно квітки,
З них загинулим будем сплітати ми
Росяні, смарагдові вінки.*

(Дніпропетровська газета, 25 січня 1942)

Дві поезії Ольги Ярославни („Чи ще памятаєте?“ і „Учителеві“ з присвятою її учителеві – просвітянинові і поетові Миколі Кузьменку) з'явилися друком 1943 року в празькому часописі *Пробоєм*. Причому поезія „Учителеві“ відома лише з публікації в Празі.

Життя не шкодувало їй болючих ударів, її життєвий шлях не був усипаний трояндами. Та вона не падала духом, про що свідчать рядки:

*Тепле серце тільки людям,
На недолюдків мечі.*

Чимось творчість і особиста доля Ольги Ярославни (Олени Шпоти) перегукується з долею Олени Теліги. Обидві загинули майже одночасно: одна в лютому 1942-го, друга в лютому 1943-го. Обидві Олени не дочекалися за життя виходу поетичної збірки. Обох підтримували сильні духом чоловіки.

*Її забили, бо вона поет.
Помазанники перші йдуть на жертву.
В тюрмі за стінкою голосить кулемет
За тих живих, що ждуть своєї черги, –*

напише інша наша землячка, вихована на Січеславщині в родині просвітян, представниця того ж покоління Галя Мазуренко у поезії „Пам'яті Олени Телігі“.

Олена Шпота, рокована на смерть, трагічно загине у ніч на 3 лютого 1943 року, коли відбувався наліт на місто радянської авіації (жила з дітьми біля залізничного мосту через Дніпро, того самого, який мала нібито підірвати її сестра Єлизавета. І район залізничного мосту особливо часто бомбувався авіацією).

Ось як згадувала про це в розмові з нами 11 лютого 1998 року її дочка Лариса Пігулевська (1919–2004):

„Бомбу було скинуто з радянського літака і вона потрапила в сусідній будинок – скалки полетіли у наш будинок. Мати підішла до плити підкурити цигарку, і осколок потрапив її у шию – в сонну артерію. Це було увечері, близько 8-ї години. А я була у подруги. Прибігла моя подруга, стала допомагати мамі. А я побігла до лікарні. Приїхала карета швидкої допомоги, та було вже запізно. Я своїй мамі закривала очі... За моєю телеграммою з Мінська приїхав дядько Дмитро, котрий займався похороном сестри.“

У Дніпропетровській газеті в некрологі на її смерть писалося: „...більше не співатиме Ярославна. А те, що проспівала, ми збережемо в наших вдячних, скорбних серцях.“

На її похороні виступав знаний згодом переслідуваний поет Микола Самійленко...

А дочка Лариса Пігулевська (Пігулевський – прізвище першого чоловіка Олени Шпоти) гадувала:

„Перед тим як окупанти залишили Дніпропетровську жовтні 1943-го, один німець попередив мене: ‚Забираїться геть. Ми будемо міст підривати.‘ Не всі були нелюди. І я пішла. Коли повернулася – все горіло. Калмики палили будинки і виганяли мешканців з них. Після смерті мами я зберігала загальний зошит з її поезіями. Зошит я заховала за комод, коли мене прийшли заарештовувати енкаведисти. За мною з'явилися вже за три дні після визволення Дніпропетровська. Прийшли туди, де ми влаштували для поранених шпиталь. За мною послали солдата: ‚Забирайтесь!‘ А я вже знала це слово – на моїх очах арештовували і вітчима, і матір... От тільки в'язниці у звільненному від німців місті не було, поки її не відбудували. Ще йшла війна і нас відслали через Москву у Казахстан, який весь був у тaborах. Яка доля материних поезій – мені невідомо...“

За кілька років при звільненні Олена Пігулевська отримала таку довідку:

„Справка гор. Джамбул, 16 октября 1948 г.

Пигуловская Лариса Михайловна, 1919 года рождения, уроженка г. Нижнеднепровска, Днепропетровской области, по национальности украинка.

Особым Совещанием при НКВД СССР 7 октября 1944 г. Как СОЭ по ст. 7-35 УК сослана на 5 (пять) лет в Джамбульскую область, считая срок с 16/Х-43 г.

Из ссылки освобождена 16 октября 1948 г. по отбытии срока.

Справка выдана для получения паспорта.

Начальник 1 слотд. УМВД по Джамбульской области капитан МАРТЫНОВ."

Не менш трагічною була, напевне, її доля Романа Мінька – сина Олени Шпоти і Миколи Мінька.

У лютому 2002 року в дніпропетровській газеті *Літературне Придніпров'я* вийшла моя стаття до 100-річчя Миколи Мінька „Фальшивити він не вмів“. На ній несподівано для автора відгукнувся з Києва народний художник України Олександр Губарєв, який до війни дружив з Романом Міньком. Він написав, що публікація перенесла його у далеке дитинство і шкільні роки: „Справа в тому, що родину Миколи Мінька я знов, адже вчився з його сином Романом в одному класі... Ми були дітьми і підлітками і по-своєму сприймали події, що творилися навколо нас. На прикладі буднів одного невеликого робітничого селища Воронцовка можна написати велику повість, нічого не видумуючи...“

Під час відступу німців у вересні 1943 року Воронцовка була повністю спалена, а мешканці селища вигнані на Правобережжя. Гнали як скотину, пристрілюючи тих, хто не хотів йти на захід...

Повернуся в шкільні роки. Ми, однокласники, що жили на Воронцовці, при-

ятелювали один з одним. Ходили один до одного в гості. Я бував часто у Романа, він у мене. Поруч був Дніпро і часто літні дні ми проводили разом.

Настав 1937 рік. Почалися масові арешти. Спочатку це сприймалось як випадкові події, а потім це перетворилося в буденні трагедії. Арешт батька Романа, а згодом і матері, викликав неабиякий резонанс серед мешканців Воронцовки. Певен, що мало хто з них був знайомий з творами батьків Романа, але те, що це були люди відомі і особистості в літературному світі, знало багато людей, а не тільки сусіди. Кожний день приносив нові звістки про чергових репресованих. Пошепки ділилися новинами, до кого тієї чи іншої ночі завітав 'чорний ворон' і приніс чергове горе в сім'ю. За короткий час і в нашому класі були заарештовані батьки кількох учнів.

Почалася війна... Під час окупації Олена Шпота працювала в паспортному відділі районної поліції. Восени, 1 вересня 1942 року, мені виповнилося 16 років і я отримав так званий паспорт з рук Олени Шпоти. Початок весни 1943 року ознаменувався бомбардуванням радянською авіацією житлових кварталів, як Дніпропетровська, так і інших міст України, що були під німецькою окупацією. Руйнувались будинки, гинули люди.

Окупаційна влада влаштовувала показові поховання жертв бомбардувань. Під час такого бомбардування і загинула Олена Шпота...

А тепер про мою останню зустріч з Романом. Десять наприкінці літа 1942 року несподівано на наше подвір'я завітали мої друзі Роман, Льоня Казаков, який проживав у тому ж будинку, де і Роман, і Льоня Риков, батьки яких також були репресовані. Ми зайшли в одну з кімнат нашого будинку. Поговорили про різне. А потім вони мені сказали, що прийшли попрощатись зі мною. Через багато років я не можу переказати всього того, про що йшла мова, але суть її була така. 'Зараз формуються спеціальна частина по боротьбі з радянськими партизанами на Заході України, і ми записуємося в цю частину. Ми помстимося за своїх батьків'.

Я був приголомшений усім тим, що сталося під час тої зустрічі. Це була остання моя зустріч з моїми друзями. На протязі багатьох років я намагався щось довідатись про долю Романа і двох Леонідів. Але всі, хто їх зізнав, хто був їхніми сусідами, так нічого й не могли розповісти," – підсумував свою розповідь Олександр Губарєв.

Отже, сліди Романа Мінька, 1926 року народження, губляться в мороці війни... Цілком можливо, що 16-17-річні юнаки подалися в загони УПА.

Досі практично не викликала до себе зацікавлення дослідників постати Григорія Чаплі (1914–1954), українського поета, який в роки війни редактував міську газету в місті Павлограді на Січеславщині. Його 40-річне життя вмістило карколомні повороти долі на крутих зигзагах історії.

У липні 1942 року в *Дніпропетровській газеті* з'явився нарис Володимира Федорова „Життя Павлограда”, в якому автор, зокрема, розповідав:

„[...] В місті великою популярністю користується часопис *Українець*, який

останній час виходить двічі на тиждень тиражем 1300 примірників. Редактує часопис молодий український поет Григорій Чапля. Редакція часопису провадить дуже корисну роботу. В редакцію приходять учителі, солдати Німецької Армії, молодь і дорослі люди. [До речі, які солдати німецької армії, буде сказано трохи нижче – М. Ч.]. Всі вони висловлюють гарні думки щодо відбудови нашої рідної України.

В цьому місяці, наприклад, за ініціативою редакції доктор історичних наук Михайло Антонович, який є вояка Німецької Армії, прочитав лекцію на тему „Українська раса“. Лекція, звичайно, пройшла з великим успіхом.²⁰ Син Дмитра Антоновича Михайло Антонович служив у цей час перекладачем. Празький часопис *Пробоєм* у цей час, у червні 1942-го друкував рецензію львівського історика Миколи Андрусяка на три томики його *Історії України*, що з'явилися друком у видавництві Юрія Тищенка.

В архіві управління Служби безпеки України по Дніпропетровській області зберігається кримінальна справа П-26894 зі звинуваченням Андрія Осипи, Василя Березовця і Григорія Чаплі, які в період німецької окупації мешкали в м. Павлограді, були „активними учасниками організації українських націоналістів і вели спільну антирадянську зрадницьку діяльність“.²¹ На цю справу звернув нашу увагу дніпропетровський дослідник Михайло Рябцев. Осипа, Березівець і Чапля звинувачувалися за статтями 54–1 „а“, 54–10 ч. II, 54–11 Карного кодексу УРСР.

У постанові на арешт Гр. Чаплі від 24 лютого 1947 року подавалися такі відомості про поета: Чапля Григорій Федорович, 1914 р. н., уродженець села Вербки Павлоградського району Дніпропетровської області, освіта середня (часом зазначалося: незакінчена вища), маляр будинку піонерів м. Львова, керівник пропагандистського відділу ОУН. У лютому 1943 року Чапля з німцями приїхав в село Журавно Дрогобицької області (нині селище міського типу Журавне Жидачівського району Львівської області).

На допиті 15 березня 1947 року Григорій Чапля показав, що він закінчив Вербську семирічку, до 1931 року навчався в Дніпропетровському інституті професійної освіти, потім з 1931 до 1934 року вчителював, до березня 1935-го працював у редакції газети *Соціалістичний наступ*, а опісля – в колгоспній газеті *Юр'ївчанка* до призову в жовтні 1936 року у лави РСЧА (робітничо-селянська Червона армія). До березня 1938 року Г. Чапля проходив службу в 88-му артилерійському полку в м. Павлограді на посаді командира відділення. Після демобілізації до серпня 1939 року був літературним працівником редакції газети *Соціалістичний*

20 В. ФЕДОРОВ, Життя Павлограда, *Дніпропетровська газета*, 8. 7. 1942.

21 Архів управління Служби безпеки України по Дніпропетровській області. Кримінальна справа П-26894, с. 3.

наступ, опісля – в газеті *Кочегарка* до березня 1940 року, звідки повернувся назад, де працював до листопада 1941 року.

У період окупації Григорій Чапля очолив редакцію газети *Українець* (згодом перейменована на *Павлоградську газету*). Вже в першому числі *Українця*, яке з'явилося 12 листопада 1941 року, друкувався вірш Григорія Чаплі з пекучими рядками:

*Україно, обшарпана мати,
Підведись і поглянь навкруги!
Вже немає московського ката –
Смертю пісів полягли вороги.
Підведись і скажи до нас, нене,
Твою довго тамовану річ –
Під блакитно-жовтаві знамена
Стає нова Відроджена Січ.
У поетовій уяві зринають козаки – захисники рідної землі.
А із ними живі і безjurі
Йдуть на свято твоєї весни –
Коновалець і Симон Петлюра
Твої вірні Великі Сини!*

(„Україно!”)

В павлоградському часописі *Українець* друкується 4 липня 1942 року непідписаний „Марш українських борців” (Мелодія „Соколи, соколи...”):

*Вставаймо, вставаймо! Нас кличе сурма
До бою за волю народу.
Вже досить московська червона тюрма
Пожерла борців за свободу!..*

І це друкувалося в тих умовах, коли нові окупанти боялися будь-яких українських партій. У промові місцевого коменданта полковника Юргенса до старост міст і сіл краю наводилися такі слова: „...колишні члени партії і комсомольці не повинні зайняти ніяких посад в громадських установах. Їм заборонено також бути членами будь-яких з українських партій, як, наприклад, „Бандера-партия” і тому подібне і вести пропаганду. Яким буде з часом український державний устрій, видно буде після закінчення війни і буде залежати від ставлення Вашого народу до німецької держави.”²² До речі, з того ж числа газети видно, що комен-

дант Юргенс зажадав від місцевого населення здати до 11 грудня в комендантуру всі лантухи, а також ...лижі. Тим часом редактором Григорієм Чаплею газета радила освітням: „Тут же доречно розповісти [школярам – М. Ч.] про велики заслуги перед українським народом його вірних синів Симона Петлюру і Коновальця...”²³ Дослівне повторення імен Симона Петлюри і Євгена Коновальця з вірша Григорія Чаплі „Україно!” змушує думати, що й непідписана замітка „Слово до освітням” також належала його перу.

Тим часом з номера в номер Українець друкує „Коротку історію України”, розповідає про її славних синів, друкує історичну довідку „Дніпрові пороги” (покриття 1932 року непокірливих порогів Дніпрова водою сприймалося як символ уярмлення українського народу). Тут друкуються поезії розстріляного більшовиками ще 1921 року українського поета-повстанця Грицька Чупринки, а також народні анекdoti та прислів'я антирадянської спрямованості („Нема пити, нема їсти – все забрали комуністи”). 2 вересня 1942 року газета друкує оголошення „Український музей у Празі”, в якому містився заклик надсилати на адресу музею різні музейні архівні матеріали, що стосуються українського відродження. Як відомо, директором музею визвольної боротьби України в Празі був професор Дмитро Антонович, а його син історик Михайло Антонович у цей час служив перекладачем у німецькому війську і перебував у Павлограді. Отже, поза сумнівом оголошення в Українці з'явилося за прямого посередництва Михайла Антоновича.

Вийшовши з Павлограда перед наступом Червоної армії, Григорій Чапля 1943 року в місті Первомайську Одеської області очолив редакцію газети *Нове життя*. З України примусово був вивезений на роботи до Німеччини, але втік з ешелону на території Словаччини. Від червня до вересня 1944 року він перебував у партизанському загоні капітана Воробйова. При виконанні бойового завдання Григорій Чапля був затриманий угорськими жандармами, опинився у Будапештській та в інших тюрмах. Звільнений 3 травня 1945 року союзниками і переданий у 55-й стрілецький полк Червоної Армії. В грудні 1945 року Григорій Чапля демобілізувався. Нагороджений медаллю „За перемогу над фашистською Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.”.

У чому ж звинувачувала Григорія Чаплю радянська влада? У тому, що за званням начальника жандармерії м. Павлограда обер-лейтенанта Ланге і коменданта капітана Юргеса він наприкінці 1941 року створив редакцію газети *Українець*, яка опісля виходила під назвою „Павлоградська газета”. На її шпальтах друкувались антирадянські і націоналістичні статті проти радянської влади і політики більшовицької партії. Його позиції за словами Григорія Чаплі дотримувались молоді поети Шутъ, Толочко та інші. Григорій Чапля також підтримав емісарів ОУН Андрія Чопівського, Михайла Антоновича, Радьє. Згідно кримінальної

справи Г. Чапля друкував вірші „Україно”, „Чи зрадник я?”, „Нічний звір”, вихваляв вождів націоналізму Петлюру, Коновальця, Бандеру. 1942 року випустив збірник віршів *Схід сонця, Ліричні акорди* накладом 500 примірників і продавав їх у магазинах. Виступав перед населенням.²⁴

У здійсненні злочину, йому інкримінованого, Григорій Чапля винним себе не визнав, але не відмовлявся від того, що написав і видав збірки націоналістичних поезій, створив календар на 1942–1943 роки, перевидавав збірку поезій *Ліричні акорди*.²⁵

Ще один фігурант тієї ж кримінальної справи – Андрій Аполонович Осипа, 1914 року народження, уродженець села Добровілля Близнюківського району Харківської області, за професією вчитель, підтверджував, що він дійсно в 1941–1943 роках працював літературним редактором газети *Українець*, згодом *Павлоградської газети*, писав і публікував статті „Про українську національну музику”, „Про захист української мови”, виступав з доповідями про життя і діяльність Т. Г. Шевченка в селах Юр'ївка, Вербки, В'язівок в березні 1942 року, брав участь у випуску націоналістичного календаря на 1942–1943 роки.²⁶ Звинувачений в наданні допомоги німецьким окупантам, ув'язнений до виправно-трудових таборів на 15 років. Звільнений 8 травня 1956 року Реабілітований 5 травня 1996-го.²⁷

І, нарешті, Березовець Василь Максимович, 1909 року народження, уродженець Ленінграда, українець, селянин, позапартійний, освіта незакінчена середня, артист та режисер Мелітопольського українського драмтеатру. В. Березовець також підтвердив, що в період німецької окупації м. Павлограда Дніпропетровської області з 1941 до 1943 року був художнім керівником місцевого театру Україна. Він підготував до вистави п'есу М. Старицького „Маруся Богуславка”, в якій виконувалася пісня на націоналістичні вірші Григорія Чаплі „Летять пташки із України”. З театром гастролював і показував вистави в селах і містах Дніпропетровщини й Харківщини. Написав і опублікував на шпальтах газет націоналістичну статтю „Корисна справа”. З лютого до листопада 1945 року служив у лавах Червоної армії на посаді писаря, нагороджений медалями „За бойові заслуги”, „За перемогу над фашистською Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років.”²⁸ „За надання допомоги німцям” Василь Березовець буде позбавлений волі у виправно-трудових таборах, звідки його звільнить 11 жовтня 1954 року.²⁹

24 Там само, с. 409–412.

25 Там само, с. 412.

26 Там само, с. 413–414.

27 Повернені імена: *Мартиролог*, т. 4, кн. 2, Дніпропетровськ, 2003, с. 440.

28 Архів управління Служби безпеки України по Дніпропетровській області. Кримінальна справа П-26894, с. 418–422.

29 Повернені імена: *Мартиролог*, Дніпропетровськ, 2002, с. 112.

Найжорстокіший присуд дістане поет і журналіст Григорій Чапля. Проте він не був зламаний жорстокою машиною радянсько-більшовицького тоталітаризму, про що свідчить його виступ під час засідання Військового трибуналу у Дніпропетровську 22 серпня 1947 року.

Я люблю Україну, – заявив на суді Григорій Чапля. – В період окупації моєї Батьківщини з листопада 1941 року двічі на тиждень видавав газету *Українець*, Павлоградську газету, на шпалтах якої пропагував національно-патріотичний рух, розповсюджував листівки, розповідав про ОУН, Мельника, Бандеру, про українську мову, про етнографічну культуру, чисті раси, боровся за Самостійну Україну. Отримував газети, журнали з Західної України і на шпалтах своєї газети передруковував окремі статті. Я присвятив життя боротьбі за Незалежну Україну.

За згаданими вище статтями кримінального кодексу УРСР 22 серпня 1947 року Григорій Чапля був засуджений на 25 років позбавлення волі у виправно-трудових таборах та 5 років позбавлення прав. На тяжких каторжних роботах став інвалідом і 8 серпня 1954 року помер у таборі ГУЛАГу. 22 травня 1996 року Григорій Чапля реабілітований прокуратурою Дніпропетровської області.³⁰

Минули роки, але з далекого 1942-го долинає пристрасний поетів голос:

ЧИ ЗРАДНИК Я?

Я знаю, великий обов'язок знаю – Вітчизну, як серце своє берегти,
Віддати життя по краплині до краю, і в пекло і в воду за неї іти.
Bo що є Вітчизна? – Сім'я найрідніша, де праця щаслива, взаємна любов,
Де все ради тебе зростає і діше, і силу героя вливає у кров!
Яку ж оце я тоді мав Батьківщину, що в роки незрілі дитячі мої,
лишився без крову, як палець єдиний, без іжі, без ласки рідні і сім'ї.
Ввійшов у розвалену згорблену хату і долі три трупи лежали сухі...
То любі сестриця, матусь і мати лежали байдужі, до всього глухі...
А хто ж іх замучив голодною смертю в такий урожайній і пам'ятній рік?
І раптом відчув, як зі стінки уперто на мене дивився страшний чоловік.
В зеленому френчі, ввесій чорний, як циган, гадюками вуса звисали униз...
Так, значить, це в нього не серце, а крига, так значить це він моїх рідних загриз?
Я вийшов і став на розваленій купі, ні думка, ні ноги мене не несли,
і мовчки дивився на тисячі трупів – підводами люди кудись повезли.
Проходили роки, а спогад не стерти, живий перед мною в уяві стояв.
Ta це ж за таку Батьківщину померти Страшний чоловік нас усіх виганяв.
Я знаю, великий обов'язок знаю, але він ніщо не говорить мені!
Чи ж зрадник я буду, Вітчизни питаю, і сонце, і край мій, і Бог кажутъ – Ні!³¹

30 Повернені імена: Мартиролог, т. 4, кн. 4, Дніпропетровськ, 2004, с. 6.

31 Дніпропетровська газета, № 118, 24. 5. 1942.

Написані кров'ю серця вірші Григорія Чаплі зачіпали за живе, служили вихованню українських патріотів. Але мусило пройти майже 70 років, перш ніж рішенням апеляційного суду м. Києва 13 січня 2010 року Йосипа Сталіна визнано організатором голодомору 1932–1933 років в Україні.

У березні 2010 року в газеті *Свобода* з'явилася стаття Петра Захарчука з Харківщини „Усе своє життя малював Шевченка“. У ній йшла мова про художника і скульптора Андрія Осипу (1914–2006). Народний художник жив у райцентрі Близнюки Харківської області. Він дочекався через шістдесят років запізнілої реабілітації, усе життя звертався в своїй творчості художника і скульптора до поезії Тараса Шевченка, свого сина називав Тарасом, але й заарештовувати його прийшли на день народження Кобзаря...

Ось уривок з недавньої публікації:

„Далі була війна. Павлоград захопили німці. Невеличкий редакційний колектив не встигає евакуюватися і далі випускає газету. Виходить ‚районка‘, як і раніше, українською мовою – особливих вимог німці не висувають, лише через перекладача контролюють, що пишуть. Відступаючи, загарбники спалюють будівлю друкарні. За ту роботу в газеті Андрій заплатить вісімома роками каторги за страшним звинуваченням – у ‚співпраці з ворогом‘.

У ніч з 8 на 9 березня 1947 року, у святі для нього шевченківські дні, Андрія заарештовують. Пам'ятає, як плакала Лукерія, з розpacем допитуючись чоловіків у шкірянках, за що забирають чоловіка і як же вона буде одна з п'ятирічним сином. Непроханці були небагатослівними – ‚ТАМ розберуться‘. 11 місяців у слідчій тюрмі Дніпропетровська Андрієві та редакторові ‚районки‘ ‚доводили‘, що вони вороги народу, що продалися фашистам і допомагали окупаційній владі. Все це, звісно, була неправда.

20 каторжних років – такий вирок ‚справедливого‘ судді. Андрія відправили до Сибіру. Працює у Воркуті, у таборі для каторжників – на шахті. Тяжка багатогодинна праця виснажує, туга за рідною стороною так краяла серце, що, каже, була б його воля – пішки подався б додому. Біль притуплює малювання. Ці хвилини, а їх у невільників було небагато, рятують Андрія: у малюнках на потертих шматках паперу – Україна.

В таборі відбували термін чимало українців, яким Андрій читав напам'ять Шевченкового Кобзаря. Земляки часто просили намалювати їхні портрети, аби замість фотокарток надіслати родичам додому. ‚Намалюй мене у вишиванці‘, – просили українці, які мусили ходити на роботу у чорних грубих робах. І Андрій щедро ‚роздаровував‘ землякам вишиті сорочки та рушники.³²

Мабуть, п. Андрію Осипі було даровано такий довгий вік, щоб він прожив його і за тих, кому насильно вкорочено віку у ГУЛАГАХ.

Отже, підсумовуючи, можна говорити про цілу генерацію незаслужено призабутих поетів Січеславщини – з Кривого Рога, Дніпропетровська, Павлограда, голос яких під час війни пролунав потужно і патріотично. Вони не лише зробили свій внесок до скарбниці української культури, але й віддали своє життя в боротьбі за неї, в боротьбі за Україну. Давши зразки посвяти й жертовності в ім'я нинішньої незалежності України, Михайло Пронченко, Олена Шпата, Григорій Чапля (усі загинули насильницькою смертю як не від більшовиків, так від нацистів) постають нині перед нами у всій своїй духовній величі і передають наступним поколінням героїку і заповіти національної боротьби.

Independent poets and the idea of Ukrainian national sovereignty: cantos and destiny

Based on archival materials the author relates a story of poets – *samostiinyks* – supporters of the independent Ukraine. During the World War II, they lived and worked in the area of Dnipropetrovsk. Their names are Mykhailo Pronchenko, Ol'ha Iaroslavna (Olena Shpota), Hryhorii Chaplia and others. Archival records show they all were persecuted either by the Nazis or by the Soviet KGB. Their work flourished during the war. It reflected both the horror of the times and their sacrifice in the name of national sovereignty. The poetry was much loved by their fellow countrymen and contributed to lessening fear in the face of Stalinist and Nazi terror and helped to stimulate revival of the Ukrainian national life. All their lives ended tragically either in the hands of Nazis or terrorizing Soviets.

Nezávislí básníci a idea ukrajinské národní nezávislosti: básně a osudy

Autor příspěvku se zabýval studiem archivních materiálů dokumentujících životní příběhy básníků – *samostijnyků* –, kteří svými díly podporovali ideu samostatné Ukrajiny. Během druhé světové války žili a tvorili v regionu Dnipropetrovsk. Byli to Mychajlo Prončenko, Ol'ha Jaroslavna (Olena Špota), Hryhorij Čaplja a další. Archivní dokumenty ukázaly, že všichni byli persekvováni buď nacisty, anebo sovětskou KGB. Nejproduktivnější byli za druhé světové války. Jejich díla reflektovala hrůzy těchto časů i utrpení obětí ve jménu národní suverenity. Básně těchto tvůrců byly milovány na celé Ukrajině. Pomohly lidem trochu se zbavit strachu z nacistického i Stalinova teroru. Všichni jmenovaní básníci zahynuli nacistickýma nebo sovětskýma rukama.

Образ Ніла Хасевича в романі Бориса Харчука *Волинь*

Наталія Пушкар

У червні 1992 року управління служби безпеки України у Волинській області, передавши Волинському краєзнавчому музею 40 робіт українського художника-графіка Ніла Хасевича (у тому числі дві книжки – *Дереворити* та *Ex Libris*, які давно вже стали бібліографічною рідкістю), зняло табу з цього імені і поклало початок формуванню колекції, якою може похвалитися далеко не кожен музей.

Виставку робіт художника змогли побачити у Луцьку, Львові, Сарнах, Рівному. При сприянні Люблінського музею-меморіалу „Майданек“ видано альбом Ніла Хасевича *Графіка та перевидано примірник Книжкові знаки Ніла Хасевича. Ілюстрований каталог його робіт з фондів музею* увійшов до другого тому збірника *Роде наш красний... Волинь у долях країн і людських документах* (Луцьк, 1996).

Народився Ніл Хасевич 13 листопада 1905 року на Волині, в селі Дюксин. Навчався у Варшавській Академії мистецтв. Член-засновник мистецького гуртка „Спокій“. Його перебування у Варшаві позначене страшною матеріальною скруткою і напруженім навчанням. З малярського відділу він перейшов на графічний, вивчав книжкову графіку. Значне місце в творчості Ніла Хасевича займає книжковий знак. На міжнародній виставці дереворитів у Варшаві, яка відбулася 1936–1937 роках, художник одержав третю нагороду за чотири експоновані еклібриси.

Весною 1939 року накладом мистецького гуртка „Спокій“ вийшла монографія про книжкові знаки Хасевича тиражем 200 примірників, кожен з яких був пронумерований і підписаний автором. Музей володіє примірником за номером 112.

Його виставки експонувалися в Берліні і Празі, Львові і Варшаві, Луцьку і Рівному, Парижі, Лос-Анджелесі, Чікаго. З Америки його дереворити не повернулися в Україну, бо перешкодила війна.

У роки Великої Вітчизняної війни Ніл Хасевич був у рядах борців за незалежну від будь-яких гнобителів Україну. Рядовий-підпільник „Бей-Зот“ свій хист і своє життя без вагань поклав на олтар служіння Україні. Про умови життя і праці художника красномовно свідчать його роботи. Вони виконані на випадкових шматочках паперу: цигарковому, обгортковому поганої якості, з учнівських

зашитів. Але не це важливо для митця. Він геройчно долає усі випробування підпілля, готує послідовників-учнів, які допомагали патріоту працювати різцем і долотом. Підпільніки дістали для художника, обмеженого в русі (інвалід з дитинства, одна нога на протезі), папір, фарбу, інструменти, поширювали його летючки по містах і селах, збириали кошти на бойовий фонд ОУН і УПА. Після війни Ніл Хасевич не вийшов з підпілля, поки не загинув 1952 року.

Його життя і творчий доробок ще чекають на ґрунтовні дослідження. А музей поки що накопичує матеріали: документальні, творчі, бібліографічні. Колекція зростає постійно. Великий комплекс матеріалів до біографії Ніла Хасевича музей отримав від мистецтвознавця Леоніда Михайловського з Луцька. Альбом *Графіка в бункрах УПА*, (видавництво „Пролог“, Філадельфія, 1952) прислав постійний спонсор музею Роман Дубиняк з міста Лідс, Англія. Книжечка Сайд-Хасана Абумуслімова *Геноцид продолжается. К вопросу о российской экспансии в Чечне* (Київ, 1995) на обкладинці якої використана одна з листівок Ніла Хасевича з серії *Кличі УПА*, надійшла з Ялти. Цікавим експонатом є альбом Євгенії Миколаївни Доценко (1918–1994), колишньої жительки села Рубче на Рівненщині. В альбом дівчині писали вірші, посвяти, крилаті вислови, побажання, малювали – хто що міг і хотів, часто з гумором, завжди від широкого серця. Географія записів – Дюксин, Рубче, Рівне, Луцьк. Серед підписів і малюнків є кілька, авторами яких є брати Хасевичі – Ніл і Анатолій, також, до речі, воян УПА.

І зовсім недавні надходження вісім оригінальних дереворитів Ніла Хасевича. Портретна серія представлена дереворитом (один з варіантів) з портретом і біографічною довідкою Дмитра Клячківського (Клим Савур – Охрім, 1909–1945). Листівки з серії *Кличі УПА*, квиток вартостю 200 карбованців на бойовий фонд УПА, летючки з текстами-зверненнями до української інтелігенції та робітників, у яких використано дереворити Ніла Хасевича з його серії *Шаржі*, поповнили колекцію робіт видатного майстра деревориту, художника-война, нашого славного земляка.

* * *

Борис Микитович Харчук (13 вересня 1931, с. Лози, нині Збаразького району Тернопільської області – 16 січня 1988, Рига) увійшов у літературу книгами повістей і оповідань *Йосип з гроша здачі* (Київ, 1957), *З роздоріжжя* (Київ, 1958). Наступним був роман *Волинь* (1959–1965), епічне полотно, в якому змальовано долю родини Гнатюків на тлі подій першої половини ХХ століття.

Художник Микола Шрамченко з'являється в тетралогії Бориса Харчука *Волинь* епізодично, в основному в четвертій частині книги, тобто в кінці роману.

Вони втікали з-під Дубна – Іван Гнатюк і Микола Шрамченко, втекли з так званої „арбайт-команди“. Вони будували вілли. Під час втечі „Миколу простріляно в праву ногу. В коліно“. Іван Гнатюк виніс його на собі, врятувавши йому життя, але ногу довелося ампутувати: почалася гангrena.

А ще раніше, до війни, „Микола перед самісінським тридцять дев'ятим роком закінчив Варшавську мальську академію. Його картину *Берестечко* відбрали до Лувру, в Париж. А німці посадили у в'язницю за карикатури, за дереворити. Йому ледве за тридцять. Молодий, але носив окуляри. Добре знов німецьку мову. Начерком олівця міг відтворити на папері з цементного мішка таборове начальство, яке змущалося не тільки над полоненими, а й над своїми солдатами охорони. І солдати за це любили Миколу, інколи підгодовували і не били”.

З табору Іван та Микола втекли таким чином: „Микола на якомусь клапті паперу намалював теслярським олівцем головного наглядача, як він свариться на охоронця. Коли охоронець кліпав над тим малюнком довгими віями, йому провалили голову.”

Та страшна війна змішала всіх і все, тому втікачі потрапили в „утруповання чотирьох різних сил: німецької, радянської, українських націоналістів і польської“. Радянські підпільнники не повірили комуністові, колишньому секретареві розпущені КПЗУ, Іванові Гнатюку, і не довірили йому зброї. А „Краєвський – художник був знаний у колах крайового проводу. І його не забарися використати“.

Краєвський – такий псевдонім дав Миколі Шрамченку автор роману *Волинь*.

Новим місцем проживання Івана й Миколи стала лісова сторожка. Так, „з тієї землянки, з тієї нори, викладеної дерном, з малюсінським віконцем, якого, проте, не обмінало сонце, і почався їх новий шлях“.

Перше завдання, яке отримав Микола Шрамченко після ампутації ноги та одужання і в новій обстановці було намалювати портрет Кліма Савура, який нещодавно загинув. Отже, то була рання весна 1945-го.

„...Війна закінчилася. Кожен обираєв свій шлях: хто до Сибіру, хто до колгоспу, а хто й у сиру землю. Добивали, ліквідовували тих, хто боровся без надії.

Далі про творчість художника-підпільнника дізнаємося з розмови між секретарем райкому і районним суддею. Перший висипав перед другим „купу свіжих відбитків з якоїсь поганенької друкарні. Це були карикатури...“ Одна з них: „Сталін в обох руках держав по пістолетові, дула до потилиць, далі, що пістолет, то потилиця, і так замикалося коло.“ Секретар розповів судді, що це трофеї з одного з бандитських бункерів, що друкарню розгромлено, але „експертиза доводить, що друкарня в них липова. Липова по-справжньому. І шрифт вирізано з липи, і всі оті карикатури,“ які „спочатку вирізають на дереві, а потім відбивають на папері“. Секретареві райкому, очевидно, незнайоме було слово „дереворит“, тому його пояснення було таким багатослівним. Владі було відомо дещо і про самого художника: „Він ховається під прізвищем Краєвський. Він так і підписує свої карикатури. [...] Достеменно відомо, що цей бандитський мальляр безногий. Ми... одержали шифровку: за всяку ціну взяти пораненого мальяра живим. Я підозрюваю, що тут справа в його таланті.“

Живим взяти Миколу Шрамченка не вдалося. Він закляк на порозі сторожки, прикриваючи відхід друзів-вояків.

У труні, що стояла в розгромленій, але не спаленій сторожці, й у якій її госпо-

дар ховав хліб, „знаїшли згорнути в трубочку картину. Вона була намальована якимись дивними, темних кольорів фарбами. Напевно, саморобними. Але дивилася ясно. До самих обріїв здіймалися гори, високі, і з них, з високих гір, ішла стара жінка. З клуночком за плечима. І той клуночок, видно, був їй дуже дорогим, бо вона неслася його дуже здалеку, втомилася. І вечірні промені сонця просвічували її шлях. Ішла жінка-мати до сина”.

Микола Шрамченко (Краєвський), персонаж літературного твору – і Ніл Хасевич (Бей-Зот), український художник-графік, талановитий майстер деревориту, безстрашний воїн УПА. Можна було б провести паралелі між обома художниками, щоб дізнатися, що перенесено з життя Ніла Хасевича, а що домислено або зумисно завуальоване в житті Миколи Шрамченка.

Але головне у тому, що Ніл Хасевич, художник-борець, став героєм літературного твору ще за багато років (*Волинь* Бориса Харчука вперше була надрукована у Києві, 1959–1965) до того, як його ім'я „дозволили” вимовляти голосно.

Nil Khasevych in the novel *Volyn* by Borys Kharchuk

The Volyn regional museum houses a collection of works by a prominent graphic artist and member of the Ukrainian Insurgent Army (UPA) Nil Khasevych (1905–1952). His name has become known to the general public only in 1992 when the Ukrainian Security Service passed 40 of his works to the museum. Among them were two albums: *Derevoryty* and *Ex libris*. The exhibition travelled to several Ukrainian cities. Up to that time, Khasevych never existed officially. His works – paintings, picture postcards, etc. – were, however, used by prosecution in criminal trials of ‘enemies of the peoples’ as evidence because amongst his works were many portraits of the UPA members. A courageous Ukrainian writer Borys Kharchuk (1931–1988) used image of the artist in his tetralogy *Volyn* first published in 1959–1965, where he figures under the name Mykola Shramchenko alias Kraevskyi.

Nil Chasevyc v novele *Volyn* Boryse Charčuka

Oblastní volyňské muzeum má ve svých sbírkách kolekci prací prominentního grafika a člena Ukrajinské povstalecké armády (UPA) Nila Chasevycě (1905–1952). Jeho jméno se stalo všeobecně známé až v roce 1992, kdy Ukrajinská bezpečnostní služba předala 40 jeho prací muzeu. Byla mezi nimi dvě alba, *Derevoryty* a *Ex libris*. Jejich výstavu viděli lidé v mnoha ukrajinských městech. Do té doby Nil Chasevyc oficiálně neexistoval. Jeho práce – obrazy, pohlednice ad. – však používali státní žalobci v procesech s „nepřáteli lidu“, protože Chasevyc nakreslil mnoho portrétů vojáků UPA i jejich velitelů. Odvážný ukrajinský spisovatel Borys Charčuk (1931–1988) použil jeho osobu a příběh ve své tetralogii *Volyn* (poprvé publikováno v letech 1959–1965), kde Chasevyc vystupuje pod jménem Mykola Šramčenko alias Krajevskyi.

Графіка Ніла Хасевича як образ боротьби УПА

Дарія Даревич

„Я не можу битися зброєю, але б'юся різцем і долотом. Я, каліка, б'юся в той час, коли багато сильних і здорових людей у світі навіть не вірять, що така боротьба взагалі можлива. Я хочу, щоб світ знов, що визвольна боротьба триває, що українці б'ються.“¹

Це слова мистця Ніла Хасевича написані в листі, переданим на Захід разом з його графікою 1951 року, коротко перед загибеллю 4-го березня 1952 року. Далі в листі Ніл Хасевич пише, що він хоче, щоб всі знали, хто ховається під псевдо Д. Бей або Бей-Зот, Старий та ініціалами Н. Х. та Н. Хас. Передані естампи і рисунки були видані 1952 року в альбомі *Графіка у бункрах УПА*.

Немає сумніву, що графіка Ніла Хасевича займає особливе місце серед засобів визвольної боротьби УПА проти російсько-большевицького імперіалізму і терору. В цій доповіді я маю намір розглянути графіку Ніла Хасевича, як успішний засіб ідеологічної боротьби і як мистецьку творчість.

Ніл Хасевич – син волинської землі, народився в с. Дюксин 1905 року. Будучи молодим хлопцем став калікою (втратив ліву ногу) коли на залізничному переїзді попав під поїзд і де згинула мама.² Закінчив Академію Мистецтв у Варшаві, відділ графіки. Хасевич був одним із основоположників і активних членів мистецького Товариства „Спокій“. Повернувшись на Волинь якийсь час працював як

1 Уривки листа Хасевича, звідки взято цитату, вперше були надруковані в англійському перекладі в книжці *Графіка у бункрах УПА. Альбом дереворитів виконаних в Україні в роках 1947–1950 мистця українського підпілля Ніла Хасевича – „Бей-Зота“ та його учнів*, Філадельфія, 1952, с. 22.

2 В датах, коли це сталося, є розбіжності. Олександр Іщук і Ігор Марчук у розділі У ритмі „Спокію“ у *Ніл Хасевич – митець підпілля*, рукопис Літопису УПА, пишуть, що це було 1919 року, але також подають альтернативну дату 1922 року на підставі автобіографії, поданої при вступі до Академії мистецтв.

графік для газети *Волинь* у Рівному, виконував заголовки, як ось для часопису для дітей *Орлена*. Від студентських років Хасевич виконував еклібріси на замовлення, брав участь у міжнародних виставках, зокрема, здобув третю нагороду на Міжнародній виставці деревориту у Варшаві 1936 року.³ В 1939 році вийшов друком альбом його еклібрісів.⁴

У 1943 році вступив до підпілля, як член краївової референтури пропаганди працював у редакції, що готувала пропагандивні видання ОУН та УПА. Протягом 1943–1944 років (як Левко) очолював політично-пропагандистську ланку групи УПА „Північ“, якою командував Клим Савур (Дмитро Клячківський).

Працюючи як редактор і мистець Хасевич оформляв і виконував ілюстрації до таких журналів УПА як *До зброї*, *Український перець*, *Хрін* та газет *Вільна Україна* і *За вільну Україну*, виготовляв кліше, оформлював антирадянські летючки (листівки), афіші, бофони, підпільні видання, рисував карикатури, заставки, кінцівки і заголовки, а також робив печатки і штампи. Зaproектував ордени, медалі і відзнаки УПА. Також виконав цикл дереворитів до запланованого альбому *Волинь у боротьбі*. Працюючи в умовинах постійної небезпеки – у бункрах, землянках і криївках, без належних засобів на життя і в неймовірно несприятливих умовинах, з примітивною, підпільною друкарською технікою і браком відповідних матеріалів, він створив понад 150 дереворитів і рисунків (точного числа не знаємо), разом близько 240 графічних праць.⁵ Хасевич також вишколив ряд послідовників-учнів таких, як Артем, Мирон і Свирид.

Тематично його праці можна поділити на:

1. політично-пропагандивні, такі як клічі ОУН-УПА, бофони (повстанські гроши), партія і ССРР, колгоспна серія і карикатури-шаржі
2. портрети
3. побутові твори з життя УПА, де зображені не тільки повстанці, але також краєвиди Волині і Полісся
4. обкладинки, заголовки та ілюстрації до видань
5. печатки і проекти нагород

Останні ділянки поза обсягом доповіді.

Стилістично праці ідеалізовано-реалістичні або карикатурні, легко зрозумілі глядачам. Шрифт чіткий і своєрідний для праць Хасевича часом споріднений з нарбутівським. Написи вміло поєднані зі зображеннями і творять невід'ємну

3 Найстарший еклібріс Хасевича є для Петра Холодного, мол. з 1932 року.

4 Книжкові знаки *Ніла Хасевича*, Варшава, 1949. Альбом був перевиданий Волинським обласним краєзнавчим музеєм 1992 р.

5 Повідомлення з 15 березня 1952 року Української Головної Визвольної Ради. О. ІЩУК – І. МАРЧУК, *Ніл Хасевич – митець підпілля*, рукопис Літопису УПА, додаток 5.

частину композиційної цілості. Його праці в підпіллі – це більшістю рисунки і дереворити.

Всі вони віддзеркалюють ідеїні прямування і програми визвольного руху: а саме ідею незалежної української держави та ідею справедливого політичного і соціального ладу. Їх ціль – поширення визвольної програми визвольного руху для поборювання ворога і для мобілізації народу до боротьби.

З афіш відомо 9 зі серії *Кличі ОУН*. Між ними: 20 Років Боротьби УПА, 22 січня – День Української Держави.

Слава Україні правдоподібно створеного на початку боротьби з нацистською Німеччиною і комуністичним режимом Радянського Союзу і повтореного в другому варіанті 1949 році В центрі композиції бачимо вояку УПА, переможця з тріумfalно піднесеною лівою рукою, що крокує вперед по прaporах Радянського Союзу і нацистської Німеччини. У верхньому ярусі по середині тризуб у стилізованому вінку, по боках славне минуле України: зліва озбоєні княжі дружинники, справа козаки у позах переможців. Під ними лента зі словами „Слава Україні! За Україну за її волю, за народ“. Далі – ще дві ленти з гаслами і два яруси, що зображають геройчу боротьбу під Крутами і Базаром. У третьому ярусі під лентою з написом „Безліч в боротьбі ОУН-УПА“ зображені лави вояків і селян, що готові боротись за самостійну, соборну Україну. Під ними третя лента з написом – „Героям слава!“

Зображення насичене, змістовне і патріотичне. Хасевич вміло поєднує славне минуле України зі сучасним станом боротьби, наголошує геройчність вчинків і дає їх за приклад і як заохочення до завершення та остаточної перемоги над ворогом. Як пропагування ідей УПА не тільки гаслами, але також зображеннями афіш він успішний.

Успішний він також, як твір графічного мистецтва. Композиція центральна і симетрична. Розподіл нагадує середновічні ікони святих із життєм. Постаті спрощені і зведені до чорно-білих площин і ліній. Верхній ярус з тризубом виконаний дуже майстерно. Цікаво, як Хасевич у другому ярусі діагоналями і перспективою провадить зір понад вояка-переможця до напису „Слава Україні“, а в третьому ярусі представляє народ у боротьбі, горизонтально створюючи враження мас народу і тим наголошуючи підтримку населення, без якої боротьба УПА не могла так довго вистояти проти потужних сил Радянського Союзу. Написи чіткі, букви своєрідні – Хасевичеві, такі, що можна було ефективно виконати різцем на дереві.

Якщо взяти до уваги малий формат, всього 13 см х 9.2 см, то композиція перенасичена зображеннями та кличами. Але треба пам'ятати, що можливості робити великого формату відбитки з деревориту в примітивних обставинах бункрів, браку матеріалу і професійної друкарської преси та їх розповсюдження були неймовірно важкі. До того підпільна графіка вимагала малого формату з практичного боку для перевозування і транспортації матеріалу.

У наступних кличах ОУН заклик та композиція багато простіші і більш сфокусовані. „За українську самостійну і соборну державу“ (зліва) представляє пе-

реможний, спільній марш українських селян, робітників та інтелігентів разом з повстанцями і цим наголошує єдність боротьби всього українського народу за державну незалежність і краще життя. Дереворит справа – „Воля народам, воля людині” поширює боротьбу на всі поневолені країни в тюрмі народів, якою представлений Советський Союз.

У кличі ОУН, „За українську самостійну соборну державу” гасло обмежене до написів на прапорах і до акції боротьби вояків УПА, представлених як вони лавово наступають на ворога.

Подібні заклики і зображення зустрічаємо у квитках на бойові фонди ОУН і УПА, т. зв. бофонах.⁶ У квитку на 300 карбованців бойового фонду ОУН бачимо гурт вояків і людей під пррапором „За українську самостійну соборну державу”, який несе жінка. Справа герб ОУН. Композиція маєстатична. У квитку на 1000 крб. читаємо клич „За волю народу і людини”. Композиція тут динамічна – в центрі вояк, що біжить, з гранатою в руці. Позаду повстанці і танк з пррапором ОУН. Всі три твори зображають боротьбу або перемогу над ворогом.

Квитки на бойовий фонд УПА простіші, зображення обмежені до одного вояка. На квитку на 100 крб. – вояк-переможець з пррапором, під його ногами знамена СССР. У квитку на 500 крб. повстанець в овальному медальйоні з українськими пррапорами і прекрасно закомпонованим написом УПА де буква „П” переходить в п’єдестал, з якого виростає композиція бофона. Натомість цифри 500 крб. виконані не ефективно, можливо в поспіху.

Кличі і тексти також бачимо в зображеннях партії і СССР. Дереворити Більшевицькі людолови і Вивіз на Сибір відзеркалюють терор російсько-більшевицького режиму і недолю народу.

Надзвичайно оригінальні і майстерно виконані дереворити *Що вивозять з України в Росію і Що привозять з Росії в Україну* (1951).

У деревориті зі серії колгоспів з кличем „Людей в ярма запрягли” в ярмо за пряжена ціла селянська родина включно з малолітнimi дітьми. Ними поганяє опасистий більшовик (ВКПб) з батогом. У первинній версії немає заголовку і дещо інша композиція, що вказує на те, що Хасевич випробовував та удосконалював свої дереворити.

Можна подивляти, як Хасевич вміло розв’язує проблему компонування в малому розмірі на обмеженій площині і то мінімальними засобами різця на дереві. Можна припустити, що практика еклібрису, де потрібно передати особливість даної збірки книжок чи власника в успішній комбінації букв і символів була доброю школою для пізнішої підпільної графіки Хасевича.

6 Репродукції бофонів можна знайти в наступних виданнях: *Літопис УПА. Нова серія, Волинь, Полісся, Поділля: УПА та запілля 1944–1946. Документи і матеріали*, т. 8, Київ–Торонто, 2006 і О. О. КЛИМЕНКО, *Бофони: грошові документи ОУН і УПА*, Київ, 2008, с. 108–110.

Хасевич також оформляв та ілюстрував летючки, де переважає текст зі заклика-ками до народу, аображення тільки його доповнюють. В летюці Як *сталінські бандити* господарят в Україні представлена жінка з дівчинкою і двома комуністами-грабіжниками, а текст – це звернення до всіх потерпілих жінок. Деякі черинки, якими друковано летючку – ручно вирізані.⁷ Летючка виготовлена у друкарні ім. Кліма Савура.⁸

У летюці *Українці – інваліди*, бувші учасники т. зв. „*Вітчизняної війни*“ зображені два інваліди, що жебрають під плотом. В обидвох летючках звернення кінчається словами:

Хай живе воля народам і людині!

Хай живе українська самостійна і соборна держава!⁹

В обидвох підписано: „*Українські повстанці.*“

Натомісь в сатирах і шаржах, що сатиризують чи критикують комуністичний режим, переважають карикатурні зображення з мінімальним текстом. У шаржі *Блок комуністів з безпартийними* (1950) вождь ВКПб з наганом і нагайкою сидить на плечах виснаженого українського селянина в кайданах. У шаржі *СССР тюрма народів* з глобусу виростає будівля зі загратованими вікнами, оточена сторожевими вежами і колючим дротом і вартовими. В деяких вікнах полум'я як символ повстання народів. Цього роду композицію і символіку зустрічаємо в пропагандивних шаржах ворога – комуністів, як напр. *Тов. Ленін очищає землю* *од нечисти*.

Серія *Волинь в боротьбі* нараховує 13 праць, виконаних з ціллю видати альбом. В цих працях Хасевич втілив своє знання не тільки боротьби і життя повстанців, але також і довкілля – праці виконані з любовю і відданістю до рідного волинського краю. В обкладинці до запланованого альманаху центральною постаттю є вояка на тлі лісу, в якому видніють повстанці. Вояки і ліс переважають у цій серії, де бачимо побутові сцени з життя повстанців. В композиціях *Ліс наш батько, нічка наша мати* і *Ми стали волі на сторожі лісові хащі* і могутні дерева не тільки домінують над людиною, але також її охороняють. В наступних дереворитах нема заголовків, ані клічів і вся увага звернена на повстанців серед природи. У *На становищі* Хасевич зображає двох повстанців – чоловіка зі скорострілом і жінку з рушницею серед могутніх дерев лісу. Цей дереворит підкреслює, що у визвольній підпільній боротьбі жінки брали участь разом з чоловіками. На стовпі видніє напис УПА. У деревориті *Вояк під зламаним деревом* – тільки один повстанець зі скорострілом під аркою зламаного дерева. Пізнаємо, що Хасевич любить дерева і надає їм характеру. У зломаному дереві можна прочитати долю повстанця і народу. На противагу попереднім композиціям в деревориті *Він край свій боронить* фокус скерований на повстанця з автоматом на тлі виверну-

7 *Графіка у бункрах УПА*, с. 57.

8 Савур загинув 1945 року, друкарня була викрита і знищена 1948 року.

9 Репродукції з повним текстом летючок у *Графіка у бункрах УПА*, с. 57 і 59.

того коріння стовбура дерева, що дає йому захист. *Новобранці в УПА* представлені на поляні перед лісом. Хасевич вдало передає численні постаті різного віку, індивідуалізовані своєю зовнішністю і статуорою. *Повстанці в ярах Волині* відкривають панораму волинського краю без лісу, представленого розлогими полями і безмежним небом. У *Повстанці на Поліссі* Хасевич зображає повстанський загін, який переходить попри озеро між лісом і деревом зліва. Тільки повстанці спереду індивідуалізовані, дальше це машинально повторені постаті. Еліптичні форми озера і ряд повстанців надають композиції розлогости і спокою.

До найцікавіших належать два дереворити повстанців на відпочинку. В поліських нетрях бачимо повстанця з кабанцем на коліні. Це зворушливий образ повстанця як людини. *Повстанці на хуторі в гостині* ілюструє підтримку населення з одного боку і доброзичливість повстанців – з другого. Обидві теми вказують на спостережливість мистця, вміння схопити цікаві моменти не тільки боротьби, але також почувань і життя повстанців, їх відношенням до природи і до селян.

До серії *Волинь у боротьбі* також належить дереворит *Ворогами жито на Волині збито де зображені знівеченні жіночі жертви радянського комуністичного режиму серед знівечиного урожаю*. Це свого роду відповідь на безнастannу радянську пропаганду.

Хасевич був добрим портретисом. Між портретами маємо офіційні або меморіальні та неформальні дереворити і рисунки – разом понад 20. До меморіальних належать *Портрет Сотника Олекси Громадюка*, *Портрет Полковника Дмитра Клячківського*, псевдо *Клим Савур-Охрим*, організатора і командира УПА на ПЗУЗ і *Портрет Генерала Романа Шухевича-Тараса Чупринки*, головно командуючого УПА. У обох з них постать вкомпонована у восьмигранну рамку. Портрет сотника Олекси Громадюка найпростіший, генерала Чупринки і Клячківського зображають провідників з їхніми атрибутами – зброєю і далековидами. Світлина, з якої Хасевич робив портрет Шухевича, свідчить про вмілість відчути і передати подібність.

Портрети Миколи Козака на повідомленні про його загибель виконаний дуже майстерно. *Портрет Степана Бандери* в порівнанні скромний.

До набільше вдалих належать неформальні портрети, як ось *Портрети командаира сотні „Распутіна“*: зліва чутливий рисунок олівцем, справа – менше вдалий і строгий дереворит та портрети вояків на відпочинку, як ось два портрети Олеся: зліва – знаменитий своєю контурною лінією рисунок олівцем, а справа дереворит виконаний різцем на дощці. Композиція відкрита в обох, але в рисунку домінують гнучкі, експресивні лінії, в деревориті переважає об'ємне моделюванням світло-тіннями. Древорит більше викінчений і зображає не тільки повстанця Олеся, але також довкілля місця відпочинку.

Одним з найкращих треба вважати *Автопортрет* (1945). Це не тільки чутлива передача подібності, але також майстерно виконаний портрет.

Особливо політично-ідеологічна графіка Хасевича відкриває ідейний зміст боротьби УПА, але треба уважати, що вся його графіка – рисунки та естампи – не-

відемно пов'язані з визвольною боротьбою УПА та життям повстанців від початкових 1940-х до 1951 року. Дереворити серії *Волинь в боротьбі* це також свого роду хроніка повстанського життя на Волині і Полісі. Хоч ця графіка не відтворює боїв, ані неймовірно тяжких обставин життя, її можна вважати вийнятковим документом визвольної боротьби УПА і відображенням свого місця і часу.

Можна твердити, що Хасевич власнооручно поставив на професійний рівень оформлення підпільних видань ОУН і УПА, видань, які могли рівнятися в задумах, композиціях і зображеннях з виданнями Радянського режиму, незважаючи на те, що творилися у бункрах і без відповідного облаштування. Твори Хасевича і його учнів повстанці росповсюджували по всій Західній Україні часто величими накладами, що нараховували тисячі *Примірників*.¹⁰ Підпільні групи уживаючи їх також на території Житомирської, Вінницької та Хмельницької областей Радянської України.

Графіка Ніла Хасевича – це унікальне явище не тільки в українському мистецтві, але також у творчості повстанців і підпільників в Європі.

Ще за життя Ніла Хасевича сучасники у проводі УПА високо цінили його творчість. У повідомленні про його загибелю, написанім краєвим провідником ОУН на Північно-Західних Українських Землях Василем Галасою – „Орланом“ 4 березня 1952 року в день загибелі Ніла Хасевича, читаємо: „Він написав в мистецьких образах історію сучасних визвольних змагань України.“¹¹

Дякую проф. П. Потічному, головному редакторові Літопису УПА за доставу рукописних матеріалів і за дозвіл їх використати в цій доповіді, та Наталі Пушкар за пересилку видань Волинського обласного краєзнавчого музею і за статті про Хасевича.

Nil Khasevych's Graphic Art as a Representation of the Struggle of the Ukrainian Insurgent Army

Nil Khasevych (1905–1952) was a prominent and well-rounded graphic artist who put his exceptional talent to the service of the Ukrainian Insurgent Army (UPA). He was born in Diuksyn, Volyn and, as a boy, lost his leg in a train crash. Despite this handicap, he graduated from the Warsaw Academy of Arts and was a founding member of the Warsaw art students' organization, Spokii. After joining the UPA in 1943, he became a member of its propaganda unit that had issued various materials about UPA activi-

10 О. ІЩУК – І. МАРЧУК, Обставини в яких загинув Ніл Хасевич, *Ніл Хасевич – митець підпілля*, рукопис Літопису УПА.

11 З тексту повідомлення з березня 1952 року про загибелю Хасевича написаного краєвим провідником ОУН на ПЗУЗ Василем Галасою – „Орланом“. О. ІЩУК – І. МАРЧУК, *Ніл Хасевич – митець підпілля*, рукопис Літопису УПА, додаток 5.

ties and goals. He made over 200 woodcuts and drawings, designed posters, produced money vouchers for the Organization of Ukrainian Nationalists and the UPA, drafted mastheads and official stamps, military service awards and medals. Working with small formats due to tight conditions he was, nevertheless, able to combine powerful images supplemented by succinct messages in handcrafted letters. One series of his woodcuts was created for a planned album. It depicts his native region with images of insurgents in a setting of the wooded Volyn landscape. The Collectivization series illustrates the brutality of this forced agricultural policy in the Western Ukraine in the late forties and early fifties of the last century. Khasevych was also an accomplished portraitist, leaving behind many pictures of insurgents and their leaders.

Khasevych lived and worked in terribly difficult conditions – dugouts, trenches, cellars, which was heightened by the constant fear of being detected. His tools were outdated and primitive. Not only did he produce an incredible amount of work, he also trained several fellow artists who would later carry on. Through his art, Khasevych succeeded in conveying the spirit and ideas of the UPA's fight for liberating the Ukraine and other Soviet occupied nations. His dedication to the ideological warfare against Soviet tyranny and terror is unique in modern Ukrainian history and art.

Grafika Nila Chasevyče jako obraz bojů UPA

Nil Chasevych (1905–1952) byl významný a plodný grafik, který dal svůj výjimečný talent do služeb Ukrajinské povstalecké armády (UPA). Narodil se ve vsi Djuksyn ve Volyňské oblasti a jako chlapec přišel o nohu při železničním neštěsti. Navzdory tomuto postižení vystudoval Akademii výtvarných umění ve Varšavě a byl zakládajícím členem spolku varšavských studentů umění *Spokij*. Do UPA vstoupil v roce 1943 a stal se členem útvaru pro propagandu, který vydával různé materiály o aktivitách a cílech UPA. Vytvořil přes 200 dřevořezů a kreseb, navrhoval plakáty a pro Organizaci ukrajinských nacionalistů a UPA peněžní poukázky, hlavičky různých tiskovin, oficiální razítka, vojenská vyznamenání a medaile. Kvůli utajení byl nucen pracovat s malým formátem, nicméně se mu dařilo kombinovat efektní zobrazení doplnované výstižnými texty v ručně vyřezaných písmenech. Jedna série dřevořezů pro chystané album ilustruje krajiny rodné oblasti s povstalci na pozadí lesnatých volyňských plánů. Řada grafických listů s námety kollektivizace zobrazuje brutalitu této sovětské politiky na západní Ukrajině koncem čtyřicátých a začátkem padesátých let minulého století. Chasevych byl také velmi schopný portrétista. Zachovala se řada jeho kreseb povstalců a jejich vůdců.

Chasevych žil a pracoval ve strašných podmínkách – v zákopech, zemljankách, skelepech. Nástroje měl staré a primitivní a všude ho provázel strach z odhalení. Nejenže vytvořil neuvěřitelně mnoho prací, ale ještě stihl zaučit několik kolegů, kteří byli schopni v jeho práci pokračovat. Svým uměním Chasevych zprostředkoval ducha i ideje zápasu UPA za svobodu Ukrajiny a všech Sovětů okupovaných národů. Obětoval se cele ideologické válce UPA proti sovětské tyranii a teroru. Jeho život i dílo jsou v rámci moderní ukrajinské historie a umění unikátní.

Митці у лавах ОУН-УПА

Олександра Стасюк

Українська повстанська армія, як і Легіон Січових Стрільців, багато в чому були незвичайними збройними формуваннями, що було наслідком як специфічних обставин боротьби за незалежність, яку український народ вів у ХХ столітті, так і особливостей його менталітету. В результаті сьогодні можемо говорити про УПА як про феноменальне за багатьма ознаками явище в історії України. Феномен УПА полягає не лише у довготривалості боротьби, як загальноприйнято вважати, хоча понад десятилітнє протистояння із радянською системою дійсно викликає подив. Не має собі рівних процес ідеологічної еволюції програми ОУН, що, як відомо, була ідейним підґрунтям УПА, чи досвід виживання у крійках і бункерах. Не менш вражаючими є масштаби видавничо-пропагандистської роботи ОУН, в рамках якої у підпільних друкарнях було надруковано понад 150 періодичних видань, близько 1000 брошур, десятки збірників матеріалів, підручників, конспектів та тисячі листівок, що роздруковувалися кількадцячними і стотисячними накладами. Жоден із аналогічних визвольних рухів підрадянських республік не спромігся на публіцистичну спадщину у такому обсязі. Для порівняння: другий за розмахом боротьби (після українського) литовський національно-визвольний рух протягом 1942–1952 років випродукував лише 72 найменування періодичних видань.¹

Над ідейно-політичною спадщиною українського національно-визвольного руху, значну частину якої становили твори художньої літератури та мальства, працювали не лише ідеологи організації, але й десятки митців, що спіпрацювали з націоналістичним підпіллям. Яким чином вони потрапляли до лав ОУН-УПА, у таку незвичну для себе і далеко не творчу обстановку, адже не даремно кажуть, що коли грають сурми – музи мовчат.

1 Р. ЧЕКУТИС, Партизанская печать 1944–1953 гг. // Український визвольний рух, Львів, 2006, № 6, с. 212.

Як відомо, основною соціальною базою діяльності українського національно-візвольного руху було селянство, а інтелігенція становила незначний прошарок. Однак потреба організації у фахівцях гуманітарного та технічного складу була настільки велика, що керівники Проводу витрачали багато зусиль на залучення до лав підпілля представників з числа інтелігенції. У структурах ОУН-УПА вони були потрібні як лікарі, піротехніки, редактори, дописувачі та ілюстратори підпільних видань, викладачі старшинських шкіл, агітатори тощо. Серед інтелігентів, яких планували використати у пропагандивній роботі, особливу увагу керівників підпілля привертали люди відомі: визначні науковці, популярні поети і письменники, видатні лікарі, знамениті маляри, артисти. Це робилося з розрахунку на те, що до думки цих людей прислухатимуться маси населення.

У підрядянський період інтелігентів планувалося активніше залучати до роботи над здобуттям розвідчої інформації та у видавничо-пропагандивних структурах, оскільки на цей час, внаслідок загибелі значного числа провідних публіцистів, підпілля уже гостро відчувало брак дописувачів до підпільних видань. Інструкції ОУН закликали залучати до цієї праці, в першу чергу, письменників, священиків, учителів, професорів, адвокатів, інженерів і лікарів, що проживають на терені даного повіту. Бажаним і доцільним вважалося „ знайти відповідних дописувачів-репортерів у містах, як важливих осередках промислових, торгових, комунікаційних і культурних, куди слабше проникають підпільні інформативні чинники“².

Зрозуміло, що не всі інтелігенти погоджувалися на співпрацю з ОУН, однак вибір тих, що опинилися в лавах націоналістичного підпілля був суто добровільним і свідомим.

Серед представників творчих професій, які боролися у лавах ОУН-УПА, найчисельнішу групу становили митці слова – поети, письменники, публіцисти. До визнаних та популярних ще у довоєнний час літераторів належали поетеса Олена Теліга, архітектор і поет Олег Кандиба (Ольжич), поет і письменник Михайло Дяченко (Марко Боєслав), письменник і журналіст Йосип Позичанюк (Шугай). Натомість львів'янці Богдані Світлик (М. Дмитренко), юному поетові з Бережан Мирославові Кушніру (Лунь), полтавчанину Петрові Василенку (Волош, Гетьманець), журналісту з Полісся Федорові Одрачу (Шоломницький) та багатьом іншим вдосконалювати мистецтво слова прийшлося безпосередньо у лавах підпілля.

Серед вказаних постатей особливе місце, безперечно, займає відомий повстанський поет Михайло Дяченко (Марко Боєслав), якому судилося стати поетичним

2 Інструкції для повітових ОП референтів у справі організації дописувачів-репортерів // Державний архів Служби безпеки України –далі ДА СБУ–, ф.13, спр. 376, т. 28, арк. 99.

символом національно-визвольних змагань українців періоду Другої світової війни. Поетична творчість Марка Боєслава, як стверджує львівський літературознавець Ірина Яремчук, лежить в межах тональності літератури державницького змагу, і є не лише вираженням особистих рефлексій поета, а передовсім втіленням його громадянського обов'язку. Його вірші та поеми не можна оцінювати лише з точки зору естетичної вартості, адже виконували вони передовсім пропагандивну та революціонізуючу функцію – будили ненависть до ворогів і кликали до боротьби, як-от слова із поеми *Рейд відділу Яструба* (1949):

*Дзвени, мое слово, хоробрим металом –
Я пісню співаю про гордих орлів,
Що в льоті ні жаху, ні втоми не знали,
А літ іх громами боїв гомонів.*

*О, слухайте пісню про славу героїв,
Горіть іх завзяттям, іх льотом летіть!
Хай в душах лунає мелодія зброї
І світить огонь їх на нашій меті!*

Впродовж 1946–1950 років поезії Марка Боєслава неодноразово з'являлися на сторінках підпільних видань *Чорний ліс*, *Шлях перемоги*, *Для великої ідеї. На зміну*, *Революціонер-пропагандист*, а також були опубліковані окремими збірками: *Непокірні слова*, *Вітчизна кличе*, *Протест*, *В хоробру путь*, *Із днів боротьби*, *Хай слава луна*. Багато з них фольклоризувалися, стали народними піснями, як от „Марш Чорного лісу“, пісня „Рости, рости черемшино“ чи колядка „Сумний святий вечір в 46-м році“, які до сьогодні є надзвичайно популярними на Україні.

Менш знаним є прозовий доробок Михайла Дяченка – оповідання, нариси, драматичні та публіцистичні твори. Зокрема, під час німецької окупації М. Дяченко був постійним дописувачем таких україномовних видань як *Краківські вісті*, *Голос*, *Сільський господар*, *Студентський прапор*, *Дорога*, *Холмська земля*, *Ілюстративні вісті*, де друкував не лише свої поезії, але й публіцистику, торкаючись тем національної самоорганізації, кооперативного руху, виховання молоді тощо.

Виконуючи обов'язки головного редактора підпільної газети *Шлях перемоги* (1945–1947) та журналу *Чорний ліс* (1947–1950), М. Дяченко опублікував на сторінках цих видань під псевдонімом „М. Гомін“ та „Славобор“ багато оповідань, есе та художньо-публіцистичних розвідок, у яких із притаманною йому емоційністю висловуєвав героїзм українських повстанців та торкався важливих проблем боротьби ОУН та УПА. Перебуваючи на посту Крайового референта пропаганди Карпатського краю, М. Дяченко виявив себе як ідеолог організації та досвідчений політик, доказом чого є його статті ідеально-політичного спрямування „В чому наша сила“ (1948), „За соборний моноліт“ (1950), „Чому почуття

меншвартості” (1950), присвячені проблемі протистояння українського визвольного підпілля із радянською окупаційною владою.

Доля поета склалася типово для учасників національно-визвольного руху 1940–50-х років і однаково трагічно. До 1948 року М. Дяченко переховувався в лісових масивах неподалік від рідного Боднарова та сіл Майдан і Гута (Калуський район Станіславівської (тепер Івано-Франківської обл.), постійно змінюючи криївки та бункери. На початку 1950-го року разом зі своїми підлеглими перейшов у гори і переховувався в Надвірнянському та Солотвинському районах на межі Станіславівської та Закарпатської областей. Дотримання умов конспірації, вірні товариші по зброї та повстанське щастя довший час дозволяли йому уникати арешту чи ліквідації. Однак 22 лютого 1952 року відділ МДБ, що прочісував ліс в урочищі Хубена поблизу с. Дзвиняч Станіславівської обл., натрапив на бункер, у якому разом із шістьма бойовиками зимував М. Дяченко. Всі вони загинули, відкинувши пропозицію ворога здатися.³

Сумну долю поета розділили члени його родини. Рятуючись від переслідувань, його дружина М. Савчук виїхала з сином на Волинь, де проживала в с. Мочулянки, потім у м. Дубно. Довший час нічого не знала про долю чоловіка і лише у 1952 році її викликали до місцевого відділку МВС і повідомили про його смерть. Вдруге вийшла заміж, змінивши прізвище. Син Марка Боєслава Святослав нічого не знати про батька аж до зрілого віку. Лише за часів незалежності України мати наважилася сказати синові правду...

Помітними літературними постатями повстанського руху були письменник і журналіст Йосип Позичанюк (Шугай), автор нарисів та гумористичних оповідань *Гуляйпільські хлопці*, та поет Петро Василенко (Волош), відомий ліричною збіркою *Мої повстанські марші*, які не лише залишили цікаву творчу спадщину, але й сприймаються як символ соборності боротьби українського народу за УССД, оскільки є уродженцями східноукраїнських земель.

Ще одна уродженка східноукраїнських земель, письменниця з Київщини Людмила Фоя (Перелесник), авторка збірок оповідань *Його спадкоємці*, *Шкільні товариши*, *Вірка* – належить до тих митців слова, які сформувалися як творчі особистості, перевіруючи у повстанських загонах. Це людина не лише дивовижного письменницького таланту, який, на жаль, так і не встиг розвинутися вповні, але й високого морального гарту. Будучи заарештована радянськими спецслужбами, Людмила Фоя наважилася затягти агентурну гру з працівниками НКДБ та зірвала їхні плани стосовно ліквідації крайових провідників ОУН-б на ПЗУЗ.⁴ У її

3 О. ІШҮК, Життя та доля Михайла Дяченка – „Марка Боєслава” // *Літопис УПА. Події і люди*, кн. 9, Торонто–Львів, 2010, 140 с.

4 В.ІВАНЧЕНКО, Квітка у червоному пеклі: Життєвий шлях Людмили Фої // *Літопис УПА. Події і люди*, кн. 8, Торонто–Львів, 2009, 127 с.

доробку не лише низка оповідань, але й доволі якісна публіцистика. Зокрема, складні ідейно-політичні та моральні шукання дівчини, вихованої радянською владою, відображені у одному із її творів, що має назву *Репортаж про поїздку у Східну Україну або Життя і турботи радянських людей*.

Його вдалося відшукати серед нещодавно розсекречених матеріалів Галузевого державного архіву Служби безпеки України м. Києва, хоча цей текст вважався дослідниками втраченим.⁵ Він написаний у формі організаційного звіту про поїздку до Києва, яку Л. Фоя відбула у вересні 1945 року за завданням керівників підпілля. Вдало обраний художньо-публіцистичний стиль надає творові документально-інформативного характеру, а водночас дозволяє авторці широко висловлювати свої думки та емоції. Письменниця змальовує громадсько-політичне та культурне життя столиці, відтворює морально-психологічний стан населення під радянською окупацією, наводить численні випадки незадоволення громадян пануючим режимом, яскраво описує характерні побутові сцени. Цікавими є її роздуми з приводу поведінки та сприйняття радянської дійсності представниками різних соціальних прошарків населення, а також відмінностей у ментальності між західними та східними українцями, зроблені на підставі побаченого та почутого в дорозі до столиці. Простежуючи зміни у світогляді східноукраїнської молоді, яка під впливом учасників Похідних груп ОУН почала масово навертатися до націоналістичних ідеалів, Людмила Фоя широко використовує автобіографічний матеріал, надаючи окремим епізодам твору характеру сповіді. Це чи не найцікавіша частина оповіді, яка передає моральну і психологічну складність стану подвійної свідомості радянської людини.

Вагомий внесок у популяризацію ідей ОУН зробила своїми творами письменниця Богдана Світлик (Марія Дмитренко). Народившись у сім'ї львівських інтелігентів, вона з гімназійних років пов'язала свою долю з ОУН, пережила арешт і тортури у польській в'язниці, працювала у підпіллі на Лемківщині, очолювала Львівську обласну жіночу мережу ОУН. У 1946 році була скерована до Головного Осередку Пропаганди (ГОСП), входила до складу редакцій журналів *Повстанець*, *Ідея і чин*, *Осередок Пропаганди та Інформації при Проводі ОУН*, *Самостійність* та ін., де друкувала свої нариси. Окремими брошурами у підпіллі вийшли її оповідання *Учителька* та *Михайлік*, збірка новел *На смерть, не на життя* (1947).

Попри звичну для себе працю, митці у лавах націоналістичного підпілля змушені були брати на себе багато інших обов'язків, які накладала на них присяга члена ОУН чи вояка УПА. Зокрема, Богдана Світлик, як досвідчена підпільниця, займалася також збиранням розвідчої інформації і залишила надзвичайно ін-

⁵ Л. Ф. Репортаж про поїздку у Східну Україну, 1945, 18 жовтня // ДА СБУ м. Києва, ф. 13, спр. 376, т. 66, арк. 208–216.

формативні звіти про суспільно-політичну обстановку у місті Львові в момент переходу фронтів. Загинула письменниця у перестрілці зі спецвідділом НКВС біля с. Либохори, що на Сколівщині 29 грудня 1948 року. Посмертно відзначена Бронзовим Хрестом Заслуги УПА. Її місце на посту члена ГОСП змінила інша львів'янка з письменницьким хистом – Галина Савицька-Голояд (Марта Гай), авторка збірки поезій *До зорі та оповідань Люди підпілля*. Їй, одній з небагатьох, вдалося уціліти у вирі змагань. Повернувшись зі сталинських таборів, вона проживала у м. Бурштині на Івано-Франківщині, залишила спогади про співпрацю з керівником ГОСП Петром Федуном (Полтавою).

У видавничо-пропагандивних структурах ОУН працювало також багато художників як професійного рівня, так і аматорів. На особливу увагу заслаговують роботи скульптора-різьбяра з Лемківщини Михайла Черешньовського (Петро), що займався виготовленням кліше для бофонів, які були не стільки грошовими документами ОУН-УПА, скільки інструментом агітації і пропаганди, адже окрім фіксованих номіналів містили національну символіку і гасла повстанців. Цілком професійно малював карикатури до підпільних видань референт пропаганди Буковинського проводу Онуфрій Перун (Сян), не менш фаховими були роботи Володимира Шагало (Вігор Хорват), що малював карикатури для журналу *Лісовик*, Степана Радиша (Сизий), який оформляв титульну сторінку газети Коломийського окружного осередку пропаганди, члена пропагандивного осередку Львівського КП Петра Обаля та ін. На жаль, авторство багатьох робіт до сьогодні не встановлено, адже більшість митців не підписували своїх робіт, решта – відомі лише за псевдами – „Пальма“, „Астра“, „Мирон“, „Свирид“, „Мус“, які ймовірно ніколи не вдається розшифрувати.

Найвідомішою постаттю серед малярів, які співпрацювали з націоналістичним підпіллям, був український художник-гравер Ніл Хасевич (Бей, Зот, Старий або Майстер), ілюстратор майже всіх видань ОУН на ПЗУЗ та УПА-Північ, автор серії графічних робіт *Волинь у боротьбі*. Його роботи з відповідними написами на звороті вдавалися у підпіллі як окремі листівки, ними прикрашали титульні сторінки пресових видань і брошур, вдавали у вигляді альбомів. Ніл Хасевич також працював над виготовленням кліше для повстанських нагород та відзнак, бофонів.

Роботи Н. Хасевича високо цінувалися провідниками організації, зокрема Головнокомандувач УПА Василь Кук називав його дереворити неперевершеними у художньому відношенні, а у листі до В. Галаси у 1950 році писав: „Не маю також можливості відповісти другу „Зоту“ на його листи. Він дуже високо підняв значення нашого революційного слова. Проекти хрестів, медалей і відзнак дуже добре оформлені, нехай він в міру можливості продовжує роботу над раніше отриманими ним проектами.“⁶

Ніл Хасевич не лише якісно виконував доручення членів Проводу, але й підготував у підпіллі низку учнів, які гідно продовжили справу майстра. Одного із його учнів провідник північно західноукраїнських земель (ПЗУЗ) В. Галаса скривав на Житомирщину до підпільної друкарні ім. Т. Шевченка, щоб з мистецтвом повстанської гравюри змогли ознайомитися мешканці Східної України. Спеціально для початкових художників-граверів він виготовив інструкцію, у якій докладно подав технологію виготовлення кліше та роботи з ними. В інструкції, враховуючи підпільні умови роботи, описано різні способи виготовлення кліше (з дерева, алюмінію, гуми, лінолеуму), вказано інгрідієнти для виготовлення саморобної фарби та ґрунтівки, описано механічні способи перенесення малюнка на заготовку тощо. Він наполягав послуговуватися у підпіллі саме його інструкцією, оскільки радянський підручник з графіки, який члени ГОСП ради-ли використовувати для підвищення мистецького рівня робіт підпільних різьбярів-самоучок, вважав малопридатним в умовах підпілля. Пояснюючи свою позицію з цього приводу, він писав в одному з листів: „Советських підручників про графіку я не маю і не знаю, чи такі є. Зрештою, коли є, то наші підпільні гравери-самоуки нічого більше того, що я подав, не знайдуть для себе придатного, бо ні літографію, ні вглублену гравюру чи квасорити в міді, ні навіть звичайну цинкографію застосовувати в наших умовинах неможливо, а інших графітєхнік немає. Тому для наших початкових граверів вповні вистарчить те, що я написав. Якщо буду живий і матиму змогу, в будущому виготовлю ще для більш заавансованих граверів короткі дані про деякі квасоритові техніки і глибокі гравюри на металі (цинку, міді і алюмінію) та в целюльоїді, які можна буде застосовувати в наших умовах.”⁷

З огляду на брак фахових дописувачів у підпільних редакційно-видавничих структурах ОУН, до Н. Хасевича, як до людини освіченої і фахівця, зверталися також із проханням написати статті для підпільних видань на теми мистецтва і культури. Однак на разі не відомо, чи вдалося йому це реалізувати. У одному із листів до В. Галаси за листопад 1951 року він скаржиться на слабкий стан здоров'я та жахливі умови праці: „В зв'язку із значним вичерпанням психічним і взагалі слабим здоров'ям, важко мені тепер щось писати. Так важко, що більше 1–2 сторінок денно написати не годен – порожня голова робиться від перемучення. Однак, спробую у вільних хвилинах якусь статтю про літературно-мистецьке життя в УРСР і ССР написати. [...] Зараз взагалі нічого певнити не можу, бо поки-що сиджу в такому приміщенню і в таких умовинах, що взагалі не можу працювати, та ще не знаю де і як доведеться зимувати.”⁸

7 Там само, спр. 398, т. 18, арк. 175.

8 Там само, арк. 177.

Умови праці в бункері чи криївці, де переважно доводилося працювати підпільникам, були надзвичайно складними, адже тут, під землею, до численних побутових незручностей, які загрожували не лише здоров'ю, але й життю повстанців, додавалися ще й труднощі психологічного характеру, як от: замкнений простір, тривала відсутність інформації і, як наслідок, неясність і непевність становища, конфліктність або психологічна несумісність окремих осіб тощо. Їх докладно описав повстанський поет Михайло Дяченко (Марко Боєслав) у своєму щоденнику. Він згадує про вогке задушливе повітря, неможливість нормально приготувати їжу та її повну відсутність у окремі періоди, нестачу ліків і предметів повсякденного вжитку, а ще відчуття постійної небезпеки, напружені до краю нерви, фізичне виснаження.⁹

Важливим, хоча й не завжди виправданим, атрибутом співпраці митців з підпіллям був контроль за їхньою творчістю з боку зверхників ОУН, який здійснювався в рамках загального контролю над видавничо-пропагандивною роботою організації і передбачав жорсткий відбір та редактування матеріалів, призначених для друку. Цю роботу виконували працівники Головного осередку пропаганди (ГОСП), компетентні члени Проводу та провідні публіцисти ОУН, що належали до осередків пропаганди найвищого організаційного рівня. Без санкції ГОСП чи апробації провідників організації жоден текст, малюнок чи карикатура не могли з'явитися на сторінках підпільних видань. Потреба жорсткого контролю, яка досить часто обмежувала свободу творчості митців, була зумовлена як умовами конспірації, так і непрофесійністю багатьох працівників редакційно-видавничих відділів, серед яких фахові редактори, журналісти, письменники чи коректори траплялися вкрай рідко.

Відбір художніх матеріалів здійснювали передовсім під оглядом ідейно-політичної непомильності, пропагандивної привабливості, граматичної та літературної досконалості тексту. Відібрани матеріали старанно редактували, звертаючи увагу на побудову сюжету, виразність та переконливість образів, вдосконалення мови автора. Багато зауважень з цього приводу висловив особисто Провідник ОУН-б та Головнокомандувач УПА ген. Роман Шухевич, який був високоосвіченою та різnobічно розвиненою людиною, знав кілька іноземних мов, грав на фортепіано. Оповідання, нариси, вірші підпільних письменників та публіцистів Р. Шухевич читав не лише з обов'язку, але й із задоволенням, часто обговорював їх в колі наближених до нього людей, висловлюючи цілком професійні зауваження. Зокрема, у розмові із Катериною Зарицькою під час обговорення збірочки оповідань Богдані Світлик (Доля), він наголосив на одному

9 Там само, ф. 2, оп. 110, спр. 8, арк. 152–164, опубл. // Український визвольний рух, Львів, 2007, № 9, с. 32–44.

із літературних прийомів: „Щоби написане звучало переконливо, треба, щоби була підчерткнута конфліктність людського існування, внутрішня боротьба у душі дійових осіб.”¹⁰

Загалом високо оцінюючи творчість письменниці під оглядом стилю та ідейності, щиро захоплюючись окремими епізодами з її нарисів та оповідань, Р. Шухевич іноді висловлював також критичні зауваження. Прочитавши рядки одного з оповідань, у якому авторка з огляду на кількість жертв у боротьбі порівнює Україну з міфічним Молохом, що пожирає власних дітей, він гостро сказав, що цього вона не повинна була писати в жодному разі.¹¹ Опрацьовуючи твори інших підпільників, провідник прихильно зустрів збірочку віршів *Зі щитом чи на щиті* О. Ільків (О. Звіробій), назвавши особливо вдалим вірш „Ми не раби”.

У 1948 році, з огляду на появу в підпільній пресі великої кількості нарисів, оповідань, поезій, фейлетонів, гуморесок, у крайовому осередку пропаганди (КОП) Подільського краю почали видавати літературно-критичний журнал *Підпільне слово*, який містив літературознавчі статті, критичні статті-рецензії, огляди українських і радянських мистецьких видань тощо. Окреслюючи коло своїх завдань, редактори журналу у вступній статті наголосили, що більша частина дописувачів підпільної преси не є фахівцями і потребують шліфування своєї майстерності. А отже, метою журналу є удосконалення друкованої продукції за допомогою літературної критики та надання можливості дописувачам спілкуватися на теми мистецтва і творчості.

З точки зору сьогодення поява у підпіллі журналу літературознавчого спрямування є явищем унікальним, яке демонструє фаховість працівників редакційно-видавничих осередків, всеохопність та життезадатність підпілля. Однак не всі керівники організації поставилися до цього факту схвално, а В. Кук навіть наполягав на закритті часопису, аргументуючи тим, що зараз не час „бавитися в літературу”. Він вважав, що витрачати творчу енергію та дорогоцінний час працівників крайового осередку на видання часопису для обмеженого кола читачів в умовах підпілля – це неприпустима розкіш, адже на літературознавчі теми з дописувачами можна спілкуватися за допомогою окремої статті у журналі *Революціонер-пропагандист* або шляхом листування.¹²

Малюнки та карикатури також проходили відповідний контроль та відбір: кожний малюнок чи графічне зображення перед розповсюдженням мали бути затверджені зверхниками. Навіть відомий графік Ніл Хасевич змушений був подавати свої роботи на розгляд, але оскільки він був справжнім фахівцем, то

10 О. ІЛЬКІВ, Роман Шухевич у моєму житті // *Літопис УПА*, т. 45, Торонто–Львів, 2007, с. 444–445.

11 Там само, с. 427–428.

12 Зауваження до видань КОП „Поділля”, 1949, квіт., Архів Центру досліджень визвольного руху.

ставився до оцінювання своєї творчості політиками із середовища ОУН доволі скептично, тому керівники підпілля, висловлюючи зауваження до його дереворитів, часто потрапляли у складну ситуацію. До речі, В. Галаса був одним із небагатьох керівників ОУН, яким Н. Хасевич довіряв і до думки якого прислушався.

З метою покращення видавничої роботи, зверхники ОУН застосовували до підлеглих не лише методи контролю та покарання, але й заохочували їх офіційними нагородами і подяками. Зокрема, працівникам редакційно-видавничих відділів та друкарень, що відзначилися особливо ретельною працею, надсилали „Признання” за підписом провідника терену або й зверхника найвищого рангу наступного змісту: „Ваша праця з'являється цінним вкладом у нашу визвольну боротьбу. Наше підпільне друковане слово відкриває очі мільйонам совєтських людей на злочинну більшевицьку систему, показує їм правду, будить і мобілізує на боротьбу за перемогу наших великих визвольних ідей, за краще завтра українського і всіх інших поневолених народів.” Таке признання надсилали як окремим публіцистам, карикатуристам, працівникам графіки, так і редакційно-видавничим осередкам чи технічним звенам, надаючи церемоніялові вручення святочного характеру.

Отже, повстанська творчість була важливою частиною видавничо-пропагандивної кампанії ОУН, спрямованої на утвердження ідеалів боротьби за незалежність України. Мистецькі видання впродовж 1947–1950 років становили четверту частину загального обсягу друкованої продукції, що видавалася у підпільних друкарнях ОУН. Оспівуючи героїку повстанських буднів, любов до Батьківщини, віданість ідеалам боротьби, вона виконувала не лише пропагандивну, але і мобілізуючу функцію.

Звичайно, мистецька вартість цих робіт не могла бути однаковою, адже у підпіллі творили не лише професіонали, але й звичайні вояки УПА, в яких часто бажання висловити свої почуття було набагато більшим від поетичного чи малярського хисту. Проте жертовна любов до України, непідробна лють до окупанта і пафос безкомпромісної боротьби, помножені на величезну напругу почуттів, частково компенсують недовершеність окремих зразків повстанської творчості.

Мистецька спадщина вояків ОУН-УПА є невід'ємною складовою літератури і мистецтва українського народу періоду Другої світової війни, заповнюючи одну із численних жанрово-тематичних ніш. Багато творів повстанських поетів та художників не втратили естетичної привабливості та історичного значення до сьогодні.

У світлі гострих суперечок про зміст та характер національно-визвольних змагань 1940–50-х років у середовищі сучасного українського суспільства, народна пам'ять про боротьбу ОУН-УПА, яка знайшла своє втілення у творчості вояків-повстанців, як професійних, так і аматорів, була і залишається важливим фактором легітимізації даного історичного явища.

Artists of the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN) and the Ukrainian Insurgent Army (UPA)

The author investigates artists' role in the Ukrainian national liberation movement in 1940s and 1950s. She outlines organizational policy of Organization of Ukrainian Nationalists (OUN) in regard to artists' involvement in the insurgents' clandestine activities. A particular attention is paid to the poetry of Mykhailo Diachenko (Marko Boieslav) and the artist-craftsman Nil Khasevych (Bei-Zot). She also mentions that they were under supervision of OUN senior officers. The author illustrates artists' primitive working conditions in shelters, bunkers and various covert dugouts. She asserts that the insurgents' creativity constitutes an essential part of Ukrainian literature and arts during the WW II.

Umělci v Organizaci ukrajinských nacionalistů (OUN) a v Ukrajinské povstalecké armádě (UPA)

Autorka se zabývá rolí umělců v OUN a UPA během čtyřicátých a padesátých let minulého století. Načrta zde organizační strukturu OUN vzhledem k účasti umělců v ilegálních povstaleckých aktivitách. Zvláštní pozornost věnuje poezii Mychajla Djačenka (Marko Bojeslav) a výtvarnému umělci Nilu Chasevyčovi (Bej-Zot). Také zmiňuje, že byli kontrolováni vyššími důstojníky OUN. Autorka popisuje primitivní pracovní podmínky v různých tajných přístřeších, bunkrech a zákopech. Zdůrazňuje, že tato povstalecká tvorba tvoří neodmyslitelnou část ukrajinské literatury a umění za druhé světové války.

Портрети українських вояків у творчому доробку Михайла Мороза

Володимир Бойко

У ході збиральницької роботи Музею визвольної боротьби України – відділу Львівського історичного музею до колекції живопису надійшли три роботи відомого художника, учня і послідовника Олекси Новаківського – Михайла Мороза. Перша робота надійшла до музею у 1996 році як дар відомого львівського реставратора Петра Лінинського. Це олійний портрет церковного і громадського діяча отця-митрата Романа Лободича (інв. № Ж-1840), датована 1943 роком. Дві роботи були подаровані музеєві Головного Командира УПА Тараса Чупринки – Романа Шухевича Товариством вояків УПА ім. ген.-хор. Романа Шухевича-Тараса Чупринки в ЗСА у дні святкування 100 річчя від дня народження Романа Шухевича у 2007 році. Це олійний портрет сотенного УПА „Громенка“ (інв. № Ж-1712), датований 1947 роком та груповий портрет трьох старшин УПА „Громенка“, „Лагідного“, „Беркута“ (інв. № Ж-1713), створений у 1948 році.

Ці твори вирізняють високий рівень художньої майстерності митця. Пам'ятки збагачують наше уявлення про людей, які у часі визвольної боротьби представляли основні тенденції боротьби за незалежність.

Серед творів Михайла Мороза зустрічається небагато портретів українських військовиків, їх можна розглядати як вивік художником національно-патріотичних переконань і популяризацію збройної боротьби за незалежність, зразок служіння національним ідеалам.

Народився Михайло Мороз 7 липня 1904 року у селі Пліхів на Бережанщині у свідомій українській родині. Зі шкільних літ як юнак-доброволець у 1919 році брав активну участь у визвольній боротьбі за українську державність. Здобувши у Львові середню освіту, восени 1923 року він вступає до Мистецької Школи Олекси Новаківського, що була факультетом Українського Таємного Університету у Львові (1921–1925). У 1927 році Михайло Мороз на відмінно закінчує Мистецьку Школу і отримує стипендію від Митрополита Андрея Шептицького. Від 1928 року по 1930 року художник проходить теоретичний і практичний курс з монументального малярства у Паризькій Академії Мистецтв. Повернувшись до Львова він разом з професором О. Новаківським здійснює подорож по Італії

лії, а від 1932 року працює як професійний художник та асистент професора О. Новаківського. Від 1935 року працює як художник-портретист при Свято-Юрській горі, кожного літа виїжджаючи в Карпати на студії. У 1939 році Митрополит Андрей Шептицький призначив Михайла Мороза професором аналогії мистецтв Української Богословської Академії у Львові. Але Друга світова війна не дозволила розпочати працю.¹ Під час війни Михайло Мороз перебував спочатку у Львові. Наближення радянських військ змусило його з сім'єю у 1944 році емігрувати до Західної Європи, надалі перебуває у Європі, в її вільній частині від радянських окупаційних військ в тaborах ДіПі.² У 1949 році художник виїхав до Нью-Йорка. Скитаючись по Європі з країни в країну Михайло Мороз втратив близько 800 своїх творів, написаних у 1925–1948 роках. Під час II світової війни його твори виставлялися у Києві, Харкові, на еміграції у Регензбурзі, Парижі, Амстердамі, Мюнхені, Берхтесгадені. На виставці у Регенсбурзі у 1947 році художник був особливо відзначений між іншими митцями, роботи яких були представленими. На еміграції у США художник створив близько 3 тисяч робіт, які включають і т. зв. „Римський період“. Оцінюючи мистецький доробок Михайла Мороза Патріарх Йосип Сліпий визначив для його творів окрему кімнату в Українському музеї у Римі яка має називу „Кімната Михайла Мороза“.³

Але передусім Михайло Мороз – портретист, майстер психологічного портрету.

У його доробку близько 200 портретів. Серед найвизначніших із них портрети духовних осіб: митрополита Андрея Шептицького, ректора Богословської Академії Йосипа Сліпого, патріарха Йосипа I, єпископів Йосафата Коциловського та Ніяраді, а також галерея портретів військовиків: отамана УСС Никифора Гірняка, Президента УНР в Екзилі Степана Витвицького, хорунжої УСС Ганни Дмитерко, декількох старшин і вояків УСС та УГА, портрети вояків УПА та колишнього члена Військової Управи УД „Галичина“ Михайла Островерхи.

До цього переліку можна включити і портрет духовної особи, військового капелана УГА та Української дивізії „Галичина“ Романа Лободича.

Роман Лободич народився у 1893 році, висвячений на священика у 1917 році. Від початку 1919 року о. Роман Лободич як доброволець зголошується до служби у духівництві УГА, яка була організована українськими священиками, що служили капеланами у австрійській армії та Легіоні УСС. О. Роман Лободич був призначений капеланом Окружної Команди Стрий та Повітової Команди Жидачів,⁴ де комендантом ОВК був отаман В. Котович. Дії ОВК поширювалися

1 І. ГОРОДЕЦЬКИЙ, Михайло Мороз // Альманах Українського Народного Союзу, Джерсі Сіті-Нью-Йорк, 1976, с. 203.

2 М. ГОРОДЕНКО, Повернення художника з легенди, Америка, 16. 10. 1996, с. 13.

3 І. ГОРОДЕЦЬКИЙ, Михайло Мороз, с. 202.

4 І. ЛЕБЕДОВИЧ, Польові духовники УГА // Українська Галицька Армія. Матеріали до історії, Вінниця, 1958, с. 315.

на повіти Сколе, Долину, Калуш, Жидачів. Авторитет духівників був дуже високим, стрільці не тільки оберігали своїх священиків, але ретельно виконували усі їхні приписи. У період епідемії тифу польові духівники заступали стрільцям лікарів і санітарів, були організаторами лікарень, і самі їх очолювали. Всього польовими духівниками УГА було 79 священиків, 23 з яких загинули. По закінченні капеланської служби о. Роман Лободич – соборний крилошанин, у 1935–1939 роках – член польського сенату, церковний і супільній діяч у Станіславові і Львові. Під час Другої світової війни о. Роман Лободич бере активну участь у формуванні Української Дивізії „Галичина“. 28 квітня 1943 року у храмі Святого Юра відбулося урочисте богослужіння, яке відправив високопреосвящений Йосип Сліпий разом з крилошанами Митрополичної Капітули Романом Лободичем та Гаврилом Костельником.

Поряд із добровольцями на вишкіл вояків дивізії були направлені дванадцять священиків Львівської архиєпархії УГКЦ. За поданням і проханням митрата, головного капелана дивізії „Галичина“ Василя Лаби, протягом липня – першої половини серпня 1943 року священики були рекомендовані Ординаріатом УГКЦ на польових духовників, серед яких був о. митрат Роман Лободич.⁵ До першочергових функцій капеланів належало відправлення Богослужіння у вишкільних таборах, дівічі на тиждень проводити з дивізійниками розмови для того, щоб виробляти військовий характер і підтримувати патріотичний дух, виконувати чесноти побратимського спільного життя, готовність жертвувати власним життям. Духівники вважали, що стрільці і старшини дивізії незабаром стануть вояками майбутнього українського війська, а польові духівники стануть його капеланами. Через ці переконання одними з перших священиків, які виявили бажання стати військовими душпастирями стали колишні капелани УГА о. митрат Василь Лаба, о. митрат Роман Лободич, та інші. Від перших тижнів військового навчання вояків дивізії, поряд з ними проходили вишкіл дивізійні капелани у навчальному таборі Зенгайм.⁶ Ось як виглядав побут військових капеланів за описом одного з них о. Осипа Карпінського: „Перебуваючи тепер у місці призначення, мешкаємо всі одинадцять в одній кімнаті та переходимо вишкіл, з яким польовий духівник необхідно мусить бути обізнаним, та призви чаємо до військової дисципліні, яка не справляє нам найменшої трудності... Наш вишкіл буде тривати до 1 жовтня, а після будемо призначенні до поодиноких частин дивізії... Кожного дня маємо теоретичне навчання, а також вправи з військового впорядку.“⁷ Після закінчення прискореного вишкільного курсу о. Роман Лободич розпочав свою діяльність при військовій частині дивізії „Га-

5 А. БОЛЯНОВСЬКИЙ, Дивізія „Галичина“ – Історія, Львів, 2000, с. 121.

6 В. ЛАБА, Духовна опіка над стрільцями 1-ої УД, *Вісті*, 1952, № 11–12, с. 7.

7 Центральний державний історичний архів України у Львові, ф. 201, оп. 1, спр. 163, арк. 52.

личина". По закінченні війни о. Роман Лободич виїхав на еміграцію до Канади разом з головним капеланом УД „Галичина" о. Василем Лабою. На еміграції вони стали провідними діячами релігійно-національної організації „Братство українців-католиків" (БУК) у Канаді. У 1957–1959 роках о. Роман Лободич – голова Союзу українців-католиків „Провидіння" (США) де активно проводились політичні збіркові акції на підтримку визвольних змагань та українських національно-культурних установ в Україні.⁸

*Отець митрат Роман
Лободич. Художник Михайло
Мороз. Полотно, олія,
81 x 67 см. 1943 р.*

Портрет Романа Лободича виконано олійними фарбами на полотні розміром 81 x 67 см.

Це поясне зображення у чорному вбранині священика-митрата, який дивиться вдалечину. Вбраниння підперезане малиновим поясом, на грудях на золотому ланцюзі – хрест, що вказує на його священичий ступінь отця-митрата. Долоні знаходяться на поручнях крісла. Образ виразно контрастує із сіро-зеленим тлом.

⁸ Енциклопедія українознавства, Париж–Нью-Йорк, 1962, т. 4, с. 1373.

Ця робота, можливо була однією з останніх робіт Михайла Мороза у Львові перед еміграцією, про що свідчить його власноручний напис на підрамнику: „Студія до портрету о. сенатора Р. Лободича – студія ця ще не надається до повіщення на стіну, пояск не скінчу. Михайло Мороз. 23 листопада 1943 року.”

У Національному музеї у Львові зберігається портрет о. митрата Василя Лаби, намальований у 1936 році (інв. № Ж-1124).

Начальний духівник УГА та Української Дивізії „Галичина” о. Василь Лаба народився 1 жовтня 1887 року у селі Бертешові Бібрецького повіту на Львівщині. Отримавши середню освіту в Українській Академічній гімназії у Львові, розпочав богословські студії у Львівському університеті та продовжував їх в Інсбруку, Фрайбурзі, у Відні. У 1912 році Василь Лаба у Львові був рукоположений на священика.⁹ На початку Першої світової війни у 1914 році митрополитом Андреєм Шептицьким він був призначений на капелана для українських вояків у австрійській армії, – капеланом гірських стрільців „Коломия”. За виявлену хоробрість під час бойових дій він був нагороджений медаллю „За хоробрість” другого ступеня.¹⁰ У ході бойових дій о. Василь Лаба потрапляє в італійський полон, а повернувшись з полону, у грудні 1919 року вступає до Української Галицької Армії, де призначається начальником духівником. До 1920 року він виконував відповідальну духовну місію в УГА.¹¹ У міжвоєнні роки о. Василь Лаба був професором Богословської Академії у Львові. Під час Другої світової війни о. митрат Василь Лаба митрополитом Андреєм Шептицьким був призначений головним капеланом Української Дивізії „Галичина”. Після закінчення війни емігрує до Європи, тут був засновником і ректором Української Духовної Семінарії у Гіршборгу і Кулемборгу (1945–1950). У 1950 році переїжджає до Канади, де з 1950 року – генеральний вікарій Едмонтонської єпархії УКЦеркви у Канаді. Помер Василь Лаба 10 листопада 1976 року у Едмонтоні.

На портреті о. Василь Лаба зображений до пояса у чорній священичій рясі, сидячи у кріслі, в повороті три четверті вправо. Обличчя зосереджене, чоло високе, очі сині. За влучною характеристикою львівської дослідниці творчості Михайла Мороза Люби Волошин – „портрет цей виконаний в аскетичній сіро-чорній кольоровій гамі, вражає конкретністю і глибиною психологічної характеристики цієї вдумливої широкоосвіченої людини”.¹²

Спорідненими за психологією до попередніх творів є портрети сотенного УПА „Громенка” та груповий портрет старшин УПА „Громенка”, „Лагідного”,

9 Отець Мітрат, Проф. Д-р Василь Лаба, Вісті комбатанта, 1976, № 5–6, с. 41.

10 Р. КОЛІСНИК, Військова Управа та Українська дивізія „Галичина”, Торонто, 1990, с. 87.

11 Енциклопедія українознавства, с. 1249.

12 Л. ВОЛОШИН, Михайло Мороз: рання доба творчості на батьківщині, *Літопис Національного музею у Львові*, 2001, № 2, с. 76.

„Беркута”, які створені художником на еміграції у таборі ДіПі м. Регензбурзі у 1947–1948 роках.

Сотенний УПА „Громенко“ Михайло Дуда родом з Тернополя. У 1939 році з приходом радянської влади на Західну Україну він переходить польський кордон і вступає до вишколу ОУН у Завберздорфі, по закінченні якого перебуває у складі Дружини Українських Націоналістів у курені під командою Романа Шухевича. По ліквідації ДУН наприкінці 1942 року переходить до ОУН в Краю. Далі – поручник УПА, у 1944 році з сотнею УПА переходить на Лемківщину і об’єднується з куренем Рена. Сотенний і заступник курінного в 26 ТВ „Лемко“. 10 червня 1947 році сотня перейшла польсько – чехословацький кордон і здійснивши 99-денний рейд, першою дісталася в американську зону окупації Німеччини згідно з директивою УТВР та наказом ГК УПА, завданням якого було „передати за кордон інформацію про визвольно-революційну війну українського народу“.¹³ Сотенний „Громенко“ відзначений Золотим і Бронзовим Хрестами Бойової Заслуги. Був чотири рази поранений, лікувався у американському шпиталі.

На груповому портреті старшин УПА поряд з сотенним „Громенком“ зображене поручника УПА „Лагідного“ Лева Футалу. Лев Футала народився 23 січня 1922 року у селі Береги Самбірського повіту. Навчався у Самбірській гімназії, іспит зріlostі склав у Дрогобичі, потім розпочав навчання у Львові як студент ветеринарії. Як член ОУН проходив вишкіл в одному з відділів УПА, виконував функції ветеринара у курені „Рена“. Був політвиховником сотні „Ударники-2“ ВО-6 у 1945–1947 роках. Був заступником командира сотні „Громенка“. Відзначений Золотим Хрестом Бойової Заслуги I кляси. У 1947 році у складі сотні „Громенка“ пішов у пропандиний рейд на Захід. Був чотири рази поранений у боях.

Поряд з Левом Футалою – „Лагідним“ на картині зображене сотника „Беркута“.

„Беркут“ – Володимир Сорочак, сотенний УПА, командир окремої сотні, сформованої у липні 1944 року в районі Сянока, у 1945 році сотня перенесена на територію Холмщини. Від жовтня 1946 року – командир 28 ТВ „Данилів“, куди входили сотні „Давида“, „Дуди“, „Гауса“, „Яра“, під загальною назвою „Вовки“. У жовтні 1947 року з групою у 50 осіб покинув терен Польщі і на початку 1948 року дістався до американської зони Німеччини.

Створення Михайлом Морозом робіт, присвячених героїці УПА у Регензбурзі, засвідчує існування у таборі ДіПі активного українського осередку. Із шести тисяч мешканців табору п’ять тисяч були українцями. Табір у Регензбурзі мав

¹³ Літопис УПА. Українська Головна Визвольна Рада. Документи. Офіційні публікації. Матеріали, Львів, 1992, т. 9, с. 384.

великий вплив на формування життя української еміграції на терені Німеччини. Його відвідували президент Комітету Українців Канади отець доктор Василь Кушнір, посол до федерального парламенту Канади Антін Глинка, архиєпископ Іван Бучко, та інші визначні особи.

28 травня 1945 року у таборі постала культурно-освітня реферантура, керівником якої обрано професора Матвія Мелешка. Українські митці Михайло Мороз, Антін Малюца, Танасович своїми творами спричинились до поширення доброї слави України між чужинцями.¹⁴ Великою атракцією табору була мистецька студія Михайла Мороза.¹⁵ Згодом тут була створена активна група образотворчих митців. Вони були активними громадянами, брали участь у імпрезах, влаштовували свої виставки, виготовляли афіші, співали в хорах. Їх група була досить численною: Михайло Бабій, Олександр Бистряків, Мирон Зілинський, Андрій Добрянський, Андрій Кучер, Степан Луцик, Михайло Мороз. У грудні 1947 року вони влаштували Мистецьку виставку українських митців у Регензбурзі. У виставці брали участь тринадцять митців – одинадцять малярів і два скульптори. На виставці було виставлено 200 творів – малярство, графіка, різьба. Виставка викликала зацікавлення представників української громади та отримала численні прихильні відгуки як в україномовній та й „неукраїнській“ пресі. У пластовому журналі *На сліді* була опублікована рецензія: „В грудні 1947 року група українських митців у Регензбурзі влаштувала мистецьку виставку, в якій взяло участь 13 митців з понад 200 експонатами. Найкраще був представлений відділ малярства... З картин Михайла Мороза чи не найбільшу увагу привертали краєвиди з Карпат, що багатством нагадувало чарівну Гуцульщину, з її невичерпним багатством народного побуту, барв і форми. Мороз теж виставив краєвиди з Альп.“¹⁶

Від 7 по 21 березня 1948 року у міському парку м. Регензбург у межах „Тижня української культури“ експонувалася виставка образотворчого мистецтва. На виставці було представлено 132 роботи 34 українських митців. Виставку відвідало три тисячі п'ятьсот осіб переважно німецькі громадяни, які були захоплені картинами Е. Козака, М. Мороза, М. Степановича, С. Борачка.¹⁷

У листопаді 1948 року Секція УСОМ влаштувала лотерею мистецьких картин, з тим, щоби частина прибутку була спрямованою на потреби Студентської громади у Регензбурзі. Участь у ній брав і Михайло Мороз. Загалом митці віддали на потреби української молоді 32 художні роботи.

¹⁴ Б. ГАНУШЕВСЬКИЙ, Над синім Дунаєм // Регензбург. Статті. Слогади. Документи, Нью-Йорк–Паріж–Сідней–Торонто, 1985, т. 40, с. 42.

¹⁵ П. БЕЛІВ, Доповнення до історії табору Танггоферзіддюнг, *Там само*, с. 182.

¹⁶ О. КУШНІР, Короткий огляд культурно-мистецького життя на оселі, *Там само*, с. 448.

¹⁷ *Там само*, с. 455 слід.

Саме в час активної мистецької праці Михайла Мороза у Регензбурзі відбулася його зустріч з вояками УПА, які перейшли територію Західної Німеччини, контролюваної американськими військами.

Зустріч українських повстанців з національними організаціями у Регензбурзі відбувалася наприкінці 1947 – початку 1948 років. Зі звіту Голови Центрального Представництва Української Еміграції в Німеччині до Головної Квартири Американської Армії в Німеччині від 31 жовтня 1947 року є дані про інтернованих повстанців: „У касарні у Дегендорфі було у дні 28. 10. 1947 року дев'яносто п'ять інтернованих. 91 особа були членами УПА і в тому одна жінка... Між військовими інтернованими є 5 старшин, один лікар і один дантист. Ці особи прибули до табору в різних часах. Перша, найбільша група 36 осіб під проводом сотника „Громенка” прибула до табору 12 вересня 1947 року. Інші групи прибували у вересні і жовтні 1947 року.”¹⁸

19 грудня 1947 року в українській гімназії в Регензбурзі відбулася зустріч із старшинами УПА „Громенком”, „Лагідним”, „Байдою”; 8 лютого 1948 року літературний гурток української гімназії влаштував вечір поезії і пісень УПА на який були запрошені вояки і старшини Рейдуючої УПА.¹⁹

15 лютого 1948 року Ліга українських політичних в'язнів (філія в Регензбурзі) організувала зустріч українських політичних в'язнів з вояками Рейдуючої УПА. На фото, зробленому під час цієї зустрічі, поряд зі старшинами УПА був і Михайло Мороз.²⁰

Роботу над картинами повстанців Михайло Мороз розпочав наприкінці 1947 року, а закінчив на початку 1948 року. Тож, свої студії до портретів художник почав від перших днів прибуття сотні „Громенка” на Захід. З особистих розмов з вояками, Михайло Мороз добре зінав, через які випробування перейшли герої його портретів.

Груповий портрет написано на полотні розміром 75 x 53 см. На зворотному боці два написи. Перший напис зроблено зверху чорнилом „УПА, студія до портретів сотника Гр. Лаг. Бер. хор. УПА. Регензбург. 1948 р. Михайло Мороз”. Другий напис – пензлем по центру „Студія з натури старшин УПА сотник Громенко, сотник Лагідний, сотник Беркут, які перейшли зі своїми відділами з України через Польщу в Словаччину до Німеччини і зголосились до Американського уряду (військової команди). Регензбург, 1947–1948 рр.”

18 В. МУДРИЙ, Історія і наслідки одного документу // Календар Українського Народного Союзу, Джерсі Сіті-Нью-Йорк, 1965, с. 126.

19 ЯРКО – ПОШТАР, Л., Українська гімназія в Регензбурзі // Регензбург. Статті. Спогади. Документи, с. 266.

20 Короткий огляд діяльності Ліги Українських Політичних в'язнів філії в Регензбурзі // Там само, с. 433.

*Сотник „Громенко“,
поручник „Лагідний“
та „Беркут“. Художник
Михайло Мороз. Полотно,
олія, 74 x 53 см. Регензбург,
1948 р.*

Ця робота скоріше відноситься до жанру портрета-картини, де докладна оповідна сюжетна канва композиції підкреслюється характерністю поз і жестів. Вона передає зосереджений стан і рішучий настрій старшин перед рейдом. Художник вводить зображення портретованих в середовище карпатського лісу та гір. Чотири вояки УПА у світло-зелених одностроях, мазепинках із тризубами на кокардах, у повному військовому спорядженні визначають тактику рейду. Крайній справа – „Громенко“ з далековидом на грудях, тримає карту, яку щойно дістав зі старшинського планшета. По центру картини – „Лагідний“, також з далековидом на грудях, визначає по компасу місце розташування, біля нього „Беркут“, який тримає у правій долоні годинник. У лівій частині композиції схематично подано обриси четвертого повстанця, який сидить на смерековому пні з телефонною трубкою у правій руці. Так Михайло Мороз передає підготовку рейду, внутрішню напругу образів, відповідальність командирів за прийняття рішень. За їхніми спинами, під горами на галівині, видніється трибанна церква – повстанці ще на своїй землі. Останні години перед рейдом...

Друга робота Михайла Мороза написана також у Регензбурзі – портрет сотника УПА „Громенка“. Робота виконана на полотні розміром 74 x 53 см. На зворотному боці написи – „Провідник першої гр. УПА сотн. Громенко. Регент. 1947 р. Михайло Мороз.“ Під ним „Провідник першої гр. УПА сотник М. Громенко. 1947. Регензбург. – Німеччина. Михайло Мороз.“

*Сотник Михайло Дуда
– „Громенко“ Художник
Михайло Мороз. Полотно,
олія, 75 x 53 см. Регензбург,
1947 р.*

На портреті перед нами постає поясне зображення старшини у мундирі УПА з ясним, спокійним, дещо стомленим поглядом синіх очей. На ньому мундир УПА світло-зеленого кольору з погонами. Ступінь командира вирізняють лише португеля та шкіряний ремінь з тризубом. На грудях – далековид. На ший – білий підкомірець. В'ючке русяве волосся утворює хвилі. Зморшки на лобі і зігнуті дуги брів виказують пережиту напругу. Права рука старшини на ремені, – лівою тримає далековид – характерна командирська постава, – яка ніби підкреслює, що боротьба продовжується, і сотенний готовий до неї. Таким „Громенко“ постає сьогодні перед нами.

У правій частині полотна знизу підпис „Мих. Мороз. 48“.

У травні 1950 року сотенний „Громенко“ з чотирма бойовиками, радіоапаратугою, поштою, для продовження боротьби, вилетів на радянську територію. Під час приземлення з парашутом, „Громенко“ пошкодив ногу. Члени Дрогобицького Проводу ОУН „Лев“ і „Крутій“, опікувались прибулими на терен парашутистами. Але 7 липня 1950 року НКВД натрапили на слід прибулих повстанців, і опинившись у безвиході „Громенко“ покінчив з життям.²¹

На початку 1949 року Лев Футала – „Лагідний“ переїздить до Америки. Тут він був заступником голови Екзекутиви Українського Конгресового Комітету Америки, головою Головної Управи Товариства вояків УПА ім. ген.-хор. Романа Шухевича-Тараса Чупринки в ЗСА, та організатором діяльності цілої низки національно-патріотичних організацій.²² Саме він виступив ініціатором передачі до Львівського історичного музею портретів своїх побратимів. Помер Лев Футала 21 грудня 2007 року.

На початку 1949 року Володимир Сорочак – „Беркут“ перебрався до США.

У таборі у Регензбурзі Михайло Мороз намалював портрет участниці рейду-ючої групи УПА Ровенчук Марії – Ірини. Вона була провідницею жіночої сітки Ярославівського Надрайонового проводу ОУН та окружним референтом УЧХ Ярослав–Любачів. З групою УПА перейшла у Західну Німеччину, перед відходом за кордон виконувала спеціальні завдання у Східній Прусії, налагоджувала зв’язки серед переселенців, розвозила по містах летючки Проводу ОУН. У Німеччині Марія Ровенчук потрапила до табору у Регензбурзі, лікувалася у шпиталі. У 1949–1952 роках навчалася в Українському Вільному Університеті у Мюнхені на філософському факультеті. У 1955 році вийздить до Америки, активно працює в українських громадських організаціях. Прізвище по чоловіку – Марія Лабунська.²³ Її портрет, виконаний у 1948 році, представлено у альбомі художніх творів Михайла Мороза, виданого у Філадельфії 1995 року.²⁴

Ці, та інші, військові портрети пензля Михайла Мороза стали не тільки мистецькими зразками українського малярства середини ХХ століття, але й відіграють важливу історичну роль.

Portraits of Ukrainian Soldiers in the Work of Mykhailo Moroz

The contribution studies three less known works of a painter Mykhailo Moroz. The Museum in Lvov, named after T. Chuprynska-R. Shukhevych, Commander-in-Chief of

21 Ю. БОРЕЦЬ, *Шляхами лицарів ідеї і чину*, с. 165, без в/д.

22 Л. ПОЛТАВА, Лев Футала // *Історія Української Народної помочі в Америці і Канаді*, Нью-Йорк–Торонто, 1977, с. 266.

23 Я. ФІЛЬ, Спогад про подругу Ірину // *Америка*, 5. 2. 1997, с. 11.

24 І. МОРОЗ (упор.), *Михайліо Мороз. Альбом*, Філадельфія, 1995, с. 292.

the UPA, acquired amongst other items three paintings of Mykhailo Moroz, a well-known painter, pupil and follower of Oleksa Novakivskyi. The first painting was given to the museum by a popular Lvov artist Petro Linyns'kyi, conversant with painting restoration. It is an oil portrait of a church and public activist, priest – Provost Roman Lobodych (inv. no. Ž – 1840) dated 1943. In 2007, on the occasion of 100th birth anniversary of their Commander Roman Shukhevych, the Association of Soldiers of the Ukrainian Insurgent Army (UPA) in the USA gave the museum two Moroz's paintings. One is a portrait of the UPA Captain "Hromenko" (inv. no Ž – 1712) painted in 1947 and the other is a group portrait of three Sergeant-Majors known as "Hromenko", "Lahidnyi" and "Berkut" (inv. no Ž – 1713) from 1948. These portraits demonstrate the painter's outstanding talent and enrich a contemporary perception of people in the front of independence struggles. Mykhailo Moroz painted many portraits of the UPA fighters and various war scenes. He also depicted little known activities of the UPA, especially an action ordered by Roman Shukhevych in the American zone in Germany in 1947. The author points out that two mentioned paintings are less known amongst many Mykhailo Moroz's works created during his stay in Regensburg DP camp. We should understand them as manifestation of artist's national and patriotic conviction and also as a popularization of the armed fight for independence.

Portréty ukrajinských vojáků v díle Mychajla Moroze

Příspěvek je věnován třem málo známým pracím malíře Mychajla Moroze. V průběhu sběratelské činnosti Muzea osvobozenec boje Ukrajiny – oddělení Lvovského historického muzea – přibyly do kolekce výtvarných děl tři obrazy Mychajla Moroze, známého malíře, žáka a následovníka Oleksy Novakivského. První dílo daroval muzeu v roce 1996 populární lvovský restaurátor Petro Linynskyj. Jde o portrét (olejomalbu) církevního a veřejného činitele, kněze – probošta Romana Lobodyče (inv. č. Ž – 1840), datovaný 1943. V roce 2007, u příležitosti 100. výročí narození Romana Šuchevyče, darovala Společnost vojáků UPA v USA gen. Romana Šuchevyče-Tarase Čuprynsky Muzeu hlavního velitele UPA Romana Šuchevyče-Tarase Čuprynsky dva obrazy. Prvním je portrét (olejomalba) setníka UPA „Hromenka“ (inv. č. Ž – 1712), datovaný 1947 a druhým skupinový portrét třech staršínů UPA, „Hromenka“, „Lahidného“ a „Berkuta“ (inv. č. Ž – 1713), namalovaný v roce 1948. Tato díla jsou důkazem umělcova mistrovství a obohacují naše představy o lidech, kteří stáli v čele bojů za nezávislost.

V díle Mychajla Moroze nacházíme nemálo portrétů bojovníků, které lze posuzovat jako projev malířova národně-vlasteneckého přesvědčení i jako popularizaci ozbrojeného boje za nezávislost, jako příklad služby národním ideálům.

V příspěvku je zdůrazněno, že portrét setníka UPA „Hromenka“ a skupinový portrét staršínů UPA „Hromenka“, „Lahidného“ a „Berkuta“ patří mezi málo známá umělecká díla Mychajla Moroze z doby jeho pobytu ve sběrném uprchlickém táboře tzv. „DiPi“ v Regensburgu a představuje také málo známou činnost UPA v průběhu akcí nařízených hlavním velitelem UPA Romanem Šuchevyčem v americké zóně Německa v roce 1947.

Джерела з історії українських визвольних змагань 1939–1956 років в архівах України: специфіка, стан і перспективи дослідження

Георгій Папакін

Джерелознавчий підхід до документальної бази історії українських визвольних змагань кінця 30-х – першої половини 50-х років ХХ століття вимагає комплексного аналізу всієї наявної сукупності архівних документів, а також на підставі цього – класифікації за видами і типами документів, їх походженням, значенням, інформаційним потенціалом тощо.

Але насамперед треба позначити специфіку досліджуваних джерел, оскільки вони значно відрізняються від інших тематичних історичних пам'яток.

Усі дослідники історії українського руху Опору середини ХХ століття засадниче виходили з того, що наявні сьогодні в державних архівних установах і досліджувані ними архівні фонди є цілісними зібраннями, створеними внаслідок певної діяльності саме тих структур українського визвольного руху та його супротивників, які позначені їхніми фондоутворювачами.

Але це припущення не може бути вихідним пунктом для спеціального джерелознавчого дослідження. Треба усвідомити, що, навпаки, практично всі відомі на сьогодні в Україні архівні фонди, за винятком кількох нещодавно оприлюднених „бідонних архівів“ (як от „Озернянський архів“ чи „Архів Запорожця“, що належали місцевій мережі СБОУН), є продуктом тривалого історичного розвитку, мають власну складну долю. Цей процес можна окреслити як шлях від формування в діловодстві підпільно-повстанської мережі через складну процедуру зберігання й архівування (у тому числі захоплення протилежною стороною, адже переважна більшість документів повстанської провінієнції в українських та російських архівах є т. зв. „трофейними“) до опрацювання (впорядкування, описування та систематизації) архівістами КГБ чи державних архівів, унаслідок чого і сформувалися сучасні фонди й колекції матеріалів.

На окремий аналіз заслуговує процес взаємного „поглинання документів” різних сторін – як борців за незалежність України, так і їх ворогів. Ідеться, зокрема, про включення до комплексу радянських джерел оригіналів та копій/перекладів документів організаційної мережі ОУН та УПА (від розпорядчих актів до агітаційних матеріалів), а також їх цитування, згадування, окреслення їхнього змісту та аналізу в матеріалах архівно-слідчих справ на учасників українського визвольного руху та його симпатиків. Аналогічно серед документів, народжених в організаційній мережі українських націоналістів, згадуються, цитуються і містяться різноманітні матеріали з таборів супротивників, в яких ішлося про організацію боротьби з повстанським рухом. У цьому зв’язку слід спеціально згадати інструкцію командування УПА щодо збирання у фронтовій зоні відповідних німецьких, польських та радянських матеріалів, датовану квітнем 1944 року. У ній наголошувалося: „...обов’язком нашим є те, щоб збирати, використовувати і заховувати всі матеріали, що відносяться до цілості нашої боротьби з окупантами, як також усі матеріали, що відносяться до цілості політики і терору окупантів супроти українського народу й Організації [ОУН – Г. П.] та УПА зокрема.”¹ Тому, аналізуючи склад фондів радянських партизанських формувань і загонів, маємо застерігати щодо наявності там „трофейних” джерел УПА (оригіналів та тогочасних копій/перекладів). Натомість очевидним є факт практично повної відсутності захоплених радянських, німецьких або польських документів у складі нинішніх архівних фондів повстанської провінієнції ЦДАВО та Держархіву Рівненської області. Очевидно, свого часу радянські архівісти, формуючи відповідні фонди, просто вилучили їх.

Назва „трофейні” (у прямому значенні: „трофей – зброя та інша здобич, захоплені у супротивника”) щодо наявних у державних архівосховищах архівів повстанської провінієнції в сьогоденних реаліях є неправомірною – адже їх творцями були не вороги України, а представники тієї частини українського народу, яка протягом 40-х – початку 50-х років минулого століття боролася проти обох окупантів українських земель за її волю та незалежність. Проте фактично, якщо не оперувати ідеологемами, ця назва відбиває справжній стан справ. Ті документи, що складають нинішні фонди загонів та з’єднань УПА, структур ОУН(б) в державних архівосховищах України, мають виключно „трофейне” походження.² Вони були захоплені внаслідок військових операцій, розгрому

1 О. ДЗЮБАН, Матеріали до історії УПА // Україна в минулому, вип. III, Київ–Львів, 1992, с. 43–47.

2 У Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України: ф. 3833, Краєвий провід (Керівництво) організації українських націоналістів (ОУН) на Західноукраїнських землях 1929–1947 рр., оп. 3, од. 437; ф. 3834, Львівський обласний провід (керівництво) організації українських націоналістів на Західноукраїнських землях 1943–1944 рр., оп. 1, од. 9; ф. 3836, З’єднання західних груп Української повстанської армії „УПА-Захід” 1942–1945 рр., оп. 1, од. 76; ф. 3837, З’єднання південних груп Української повстанської армії „УПА-Південь”

загонів повстанців, ліквідації їх баз, розкриття таємних архівів організацій українського руху, арештів окремих членів ОУН та козаків УПА, і лише згодом, після завершення їх „оперативного використання”, опинилися в державних архівах, які, нагадаємо, на той час входили до системи МВС СРСР. Докладно цей процес стосовно документів ОУН(б) та Запілля УПА на Волині-Поділлі простежений Володимиром Ковальчуком. Він нарахував 26 випадків захоплення повстанських архівів радянськими партизанами, військовою контррозвідкою СМЕРШ і червоноармійцями, оперативними групами НКВД та НКГБ у 1943–1945 роках і докладно розповів про кожен з них.³ На жаль, автор чомусь зупинився на цьому, залишивши процеси подальшого архівування згаданих повстанських писемних джерел аж до їх передавання до державних/партийних архівів і наступного впорядкування там поза рамками свого дослідження.

Поза сумнівом, певна кількість захоплених у боях документів УПА знаходитьсь також у військових та інших архівах Польщі, Румунії, Угорщини, але інформація про це досі широко не оприлюднена. Маємо лише відомості, подані Петром Потічним та Іваном Ликом, щодо захоплення у 1948 року органами Міністерства безпеки ПНР на теренах сучасної Польщі архіву ВО „Сян”.⁴ Усі згадані документи були включені до слідчої справи Мирослава Онишкевича, а нині зберігаються в архіві Інституту національної пам'яті Польщі.

Практично невідомими залишаються насправді „трофейні” документи повстанців – тобто документи УПА й ОУН, захоплені охоронними та спеціальними службами нацистського Райху. Такий статр документів відсутній у жодному збірнику, не згадується у будь-якій дослідницькій праці. Проте він безперечно існував і досі існує. Достатньо навести таку згадку в опублікованих німецьких документах, зокрема, у доповіді начальника військ СС та поліції командувачу

(група „Донбас”, група „Саблюка”, військова область „Дніпро”) 1942–1945 pp., оп. 1, од. 10; ф. 3838, З’єднання північних груп Української повстанської армії „УПА-Північ” (групи: „Турів”, „Загроза”, „Західна”; загони: „ім. Богуна”, „Січ”, „Полтавський”, „Фастівський”, „ім. Остапа”, „ім. Б. Хмельницького” та військова округа „Заграва”) 1942–1945 pp., оп. 1, од. 145; ф. 3967, Комендант військового району „Іскра” Української повстанської армії (УПА). 1943–1944 pp., оп. 1, од. 52; ф. 4628, Колекція трофейних документів про співробітництво українських націоналістів та керівників УПА з німецько-фашистськими окупантами. 1942–1944 pp., оп. 1, од. 6059; у Державному архіві Рівненської області: ф. Р-30, Колекція документальних матеріалів ОУН і УПА, що діяли на території Рівненської області. 1941–1945 pp., оп. 3, од. 150; а також один опис (386 од.) з фонду 57, Колекція документів з історії КПУ, 1941–1945 pp., Центрального державного архіву громадських об’єднань України [всі назви фондів подано за обліковими документами архівів. – Г. П.]

3 В. КОВАЛЬЧУК, Діяльність ОУН(б) і Запілля УПА на Волині й південному Поліссі (1941–1944) // *Літопис УПА. Бібліотека*, т. 7, Торонто–Львів, 2006, с. 93–108.

4 П. ПОТІЧНИЙ – І. ЛИКО, Тактичний відтинок – „Лемко” // *Літопис УПА*, т. 33, Торонто–Львів, 2001, с. 11–12.

військами оперативного тилового району групи армій „Південь“ від 30 червня 1943 року: „Із захоплених документів [курсив наш – Г. П.] видно, що командування банд планує чітко організувати по селях придатне до військової служби населення.“⁵

Ознаки „трофейного“ походження згаданих фондів викликають потребу в уважному дослідженні їхньої передархівної та внутріархівної долі. При цьому варто з'ясувати конкретні обставини захоплення кожного з архівів, проблему збереження його цілісності та репрезентативності в умовах імовірного вилучення, обставини подальшого зберігання до передавання в державний архів. Йдеться також про виявлення фактів „виїмки“ документів з уже сформованих у повстанському діловодстві фондів, кількісні та якісні параметри такого вилучення, або ж про імовірне приєднання до них окремих документів з інших аналогічних архівів. Докладно процес такого „створення“ тематичної колекції архівних документів КГБ УРСР з історії повстанського руху у 1959–1964 роках описав сучасний архівіст Галузевого державного архіву СБУ Олександр Ішук у своїй недавній публікації.⁶ У зв'язку з цим більшої ваги набувають архіви, які не належать до числа „трофейних“, а потрапили до рук сучасних архівістів прямо з повстанських схованок. Широко відомий „Озернянський архів“, щодо якого ми писали, що це – „єдиний цілісний комплекс документів УПА, який надійшов до нас у тому самому вигляді, в якому він був сформований повстанцями“.⁷ Час від часу інформація про такі архіви з'являється у пресі (наприклад, 2009 року стало відомо про віднайдення чергового „бідонного“ архіву – документів референтури пропаганди надрайонного проводу ОУН Золочівщини),⁸ але основна частина таких документів була розпорощена між приватними і громадськими зібраннями і остаточно втратила ознаки своєї цілісності. Натомість „Озернянський архів“, переданий тернопільським архівістам і впорядкований ними за сучасними архівними правилами із збереженням усіх його особливостей як комплексу автентичних документів повстанської провінції.

Проблема наявності фальсифікатів серед націоналістичних документів і радянських матеріалів також варта спеціального дослідження. При цьому факт такої

⁵ Історія застерігає: Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їхніх пособників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни, Київ, 1986, с. 237.

⁶ О. ІШУК, Узагальнення органами КДБ УРСР досвіду боротьби з підпілям ОУН та УПА: до створення відомчої тематичної колекції архівних документів, З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ, 2009, № 1 (32), с. 87–119.

⁷ Г. ПАПАКІН, „Озернянський архів“ – нові джерела до історії українського руху Опору, Архіви України, 2005, № 3, с. 514.

⁸ А. БРАУН, На Львівщині знайшли унікальні документи УПА повоєнного періоду, Україна молода, 5. 8. 2009, с. 3.

фальсифікації має бути неспростовним, а не лише довільним логічним припущення, як це робить російський історик Александр Дюков⁹. Доказами можуть бути оприлюднення офіційних вказівок щодо виготовлення фальсифікатів (ідеальний варіант) або ж аргументований порівняльний аналіз групи джерел, на підставі якого можна дійти висновку про фальсифікацію конкретного історичного джерела. Крім того, варто взяти до уваги і створення НКВД/НКГБ та їх наступниками т. зв. „легендованих“ повстанських відділів і навіть проводів ОУН, які діяли за вказівками радянських органів, направляли до націоналістичного Центру потрібну тим інформацію. Так, є відомості про існування навіть у 1951–1961 роках „легендованого“ Дрогобицького окружного проводу ОУН, який регулярно звітувався про власну діяльність перед Проводом ОУН(б). Здійснювалася і оперативна розробка створення „легендованого“ центрального Проводу ОУН, але здійснити це не вдалося. Тому дуже потрібним видається спеціальний герменевтичний аналіз умов і зasad створення, побутування, використання та архівування означених джерел.

Ще одна особливість архівних документів ОУНівської провінції пов’язана зі специфікою функціонування організації українських націоналістів як нелегальної. Далеко не всі насамперед ідеологічні, організаційно-роздорядчі документи дійшли до нашого часу. І взагалі виникають питання, чи були вони свого часу юридично оформлені як, скажімо, рішення Великих зборів або конференцій. Частина такого роду документів відома лише з повідомлень у листуванні, згадувань сучасників чи спостерігачів, свідчень протоколів допитів тощо.

Процес документування діяльності УПА був визначений і такою особливістю. Головний командир УПА, шеф Головного військового штабу (ГВШ), начальники відділів штабу, тобто весь керівний склад УПА, за справедливим зауваженням А. Кентія, „постійно змінювали місце свого постою і рідко працювали як єдиний організм“.¹⁰ Тому не завжди насамперед організаційні документи скріплювалися відповідними підписами: з кінця жовтня 1945 року накази ГК УПА виходили за підписом лише головного командира, тоді як раніше, після створення наприкінці 1943 ку ГВШ, їх підписував також шеф штабу. Такий характер документування вплинув і на географію видання документів – як правило, місце видання позначалося як „Постій“, тому важко нині встановити дійсне місце видання документів. Аналогічне явище спостерігається і щодо датування: з конспіративною метою деякі організаційно-роздорядчі документи були позначені датою, ранішою або пізнішою за справжню, яку встановити часто просто неможливо. З метою дезо-

9 А. Р. ДЮКОВ, *Второстепенный враг: ОУН, УПА и решение „еврейского“ вопроса*, Москва, 2009, с. 22–28.

10 А. КЕНТІЙ, *Збройний чин українських націоналістів. 1920–1956*, т. 2: *Українська повстанська армія та збройне підпілля Організації українських націоналістів. 1942–1956*, Київ, 2008, с. 201.

рієнтації ворога та моральної підтримки вояків Головна команда УПА вдавалася і до інших подібних заходів, позначаючи в своїх документах уже з кінця 1943 року існування крайової команди УПА-Південь, яка насправді, очевидно, не склалося як самостійного військово-оперативного територіального угруповання, а було лише тимчасовим об'єднанням різних військових загонів, головною з яких буда Південна група „Еней”.¹¹ Усе це, безперечно, викликає потребу в прискіпливому джерелознавчому аналізові, здійсненні грунтового герменевтичного дослідження змісту та атрибуції документів повстанської провінції.

Ще одна специфічна особливість повстанських документів – система їх шифрування і кодування, взагалі застосування конспірації в діловодстві ОУН та УПА. Навіть посібники з поведінки підпільників (конспірології) видавалися під виглядом брошур сільськогосподарської тематики, як-от відома праця В. Кука *Пашні буряки*. Фахівець Галузевого державного архіву СБУ Олександр Іщук доводить, що „підпільні організації підтримували контакти між собою лише за допомогою обумовлених способів зв’язку, повідомляючи про виконану підпільну роботу, про зібрану на території інформацію, про свої подальші плани і наміри. Керівники підпільних структур ОУН часто надсилали вказівки у підпорядковані їм ланки виключно шифром”.¹² Обов’язково зашифровувалися адресат та адресант кореспонденції (за допомогою псевдонімів, номерів), не кажучи вже про використання псевдонімів і криптографів у тексті документів. Досить загадати один із захоплений польською спецслужбою у скрині повстанських листів із Закерзоння 1947 року, що був підписаний літерою „Я“. Достеменно розшифрувати цей підпис не вдалося. Сучасні дослідники припускають, що це міг бути командувач VI ВО „Сян“ Мирослав Онишкевич.¹³ Постійно використовувалися кодовані назви інституцій та установ, місцевостей, бойових відділів, регіональних структур. На таку характерну особливість документів ОУН, притаманну їй від самого початку організації, звернули увагу ще упорядники епістолярію Євгена Коновалця 1930 року: „....листування між членами Проводу ОУН, як і інші конфіденційні документи ОУН, носили конспіративний характер, в них широко вживалися псевдоніми, кодові слова (наприклад, УВО – „Спілка“, часопис „Сурма“ – „Трубка“, та ін.), скорочення, окремі вислови, які нерідко мало-зрозумілі для сторонніх осіб і сучасного читача.”¹⁴ Надалі така специфіка лише

11 Пошлемося тут на думку відомого дослідника історії УПА: *Там само*, с. 205.

12 О. ІЩУК – Н. НІКОЛАЄВА, *Методи зашифрування кореспонденції у підпіллі ОУН і УПА та їх розшифрування органами державної безпеки УРСР в 1944–1954 рр.*, Київ, 2007, с. 5.

13 Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ ст. // *Невідомі документи з архівів спеціальних служб*, т. 5: Акція „Вісла“ 1947, Варшава–Київ, 2006, с. 150.

14 А. КЕНТИЙ – В. ЛОЗИЦЬКИЙ, Євген Коновалець і початки діяльності ОУН // Е. Коновалець, Я б’ю в дзвін, щоб зрушити справу ОУН з мертвої точки.... *Невідомі документи Організації Українських Націоналістів*, Київ, 2003, с. 24.

підсилювалася. Також активно використовувалися при складанні документів різні шифри, коди та системи тайнопису. Крім того, підпільна пошта передавалася у вигляді „гріпсів”, „штафет” – маленьким клаптиків цигаркового паперу, писаного щільним шрифтом, дрібними літерами. Шифри і коди вживалися також при складанні списків осіб, які допомагали підпіллю, або ж навпаки – ворожих агентів, для фіксації місць переховування зброї, запасів, крийовок тощо. Керівники підпілля різного рівня застосовували шифри і для ведення записів в особистих блокнотах. Наявність таких специфічних особливостей джерел ОУНівської провініенції затруднює здійснення аналізу наявних документів визвольного руху – адже радянські каральні органи не завжди розшифровували такі записи, або якщо і вважали їх розшифрованими, то не можна бути певним у правильності такого прочитання повстанських кодів. І взагалі, слід зважати на те, що захоплені у повстанців документи органи НКВД/НКГБ та їх спадкоємців, як правило, копіювали їх у більшості випадків перекладали російською мовою. Тому при аналізі таких джерел вторинного походження (на відміну від оригіналів повстансько-підпільних документів) слід враховувати імовірність неадекватного сприйняття, а особливо неточного перекладу деяких специфічних слів, термінів, що побутували в середовищі українських націоналістів, навіть якщо вони не були зашифрованими або закодованими.

Дуже важливою є проблема „лакун” у джерельній базі історії українського визвольного руху. Насамперед, до нас дійшла лише певна частина діловодного архіву УПА, її з'єднань і груп, і ця частина є незначною. Варто навести фрагмент із спогадів П. Омелюсіка, керівника оперативного відділу командування УПА-Північ: „...майбутній історик не знайде багато матеріалів з джерел військових штабів того часу, бо бойові штаби УПА, що по своїй природі були дуже рухливі і не мали забезпеченого запілля, такі цінні матеріали, як звіти, донесення, накази і т.п. по використанні нищено, щоб не попали до рук ворога. Наприклад, вся канцелярія Штабу УПА Волинь-Поділля складалася з однієї скриньки головним чином з mapами, що часто носив її на плечах один-единий писар, що був на цілій штаб. Потрібні ж секретні папери та шифр носили в своїх торбинах начальник оперативного відділу та начальник штабу... Силою обставин прийдеться користатися з архівів партійних організацій [маються на увазі структури ОУН – Г. П.], що збереглися чи збережуться.”¹⁵ Упорядники другого тому української серії *Літопис УПА* намагалися спростовувати таку думку, але і самі констатували: „Опубліковані в даному збірнику документи і матеріали дають уривчасті відомості про перебіг подій.”¹⁶ Таким чином, говорити про наявність нині повної

15 П. ОМЕЛЮСІК, УПА на Волині в 1943 році // *Літопис УПА*, т. 1, Торонто, 1989, кн. 1, с. 19.

16 О. ВОВК, Вступ // *Літопис УПА. Нова серія*, т. 2: Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943–1944, Київ-Торонто, 1999, с. X.

документної бази діяльності мережі ОУН та загонів УПА просто неможливо; неможливо і стверджувати, що вся їхня діяльність була, по-перше, вичерпно задокументована у тогочасному повстанському діловодстві, а, по-друге, що всі відповідні документи дійшли до нашого часу.

Маємо констатувати також істотні змістовні лакуни серед документів, які збереглися. Володимир Ковальчук засвідчує, що документи ОУН(б) і Запілля УПА мають низку інформаційних прогалин. Їхні автори навмисно намагалися уникати будь-яких важливих масивів цифрових даних (справжні втрати у збройних сутичках, загальна чисельність працівників мережі ОУН(б), Запілля УПА та учасників УПА). Нарешті, існують і „тематичні“ лакуни: практично не відображена координація між структурами Запілля УПА та командаами УПА, діяльність так званих „повстанських республік“ (зокрема, Колківської) і „січей“, управ, ведення місцевого господарства тощо. Тому великого значення набуває проблема відновлення, повноцінної реконструкції всього комплексу джерельної спадщини українського визвольного руху середини ХХ століття – без жодних вилучень.

Певна специфіка притаманна і джерелам з історії українського національного руху, народженим у ворожому йому таборі. Так, радянські, насамперед компартійні, історичні документи, за справедливим спостереженням Юрія Шаповала, „розкривають роль і місце партійно-державних і репресивно-каральних органів у боротьбі проти українського повстанського руху, розкривають методи цієї боротьби, а також містять інформацію про розмах цього руху та етапи його розвитку“.¹⁷ Разом з тим вони стали втіленням двох протилежних тенденцій: з одного боку, бажання применшити роль і масштаби національного антикомуністичного руху, довести відсутність жодних об'єктивних засад для його виникнення; з іншого – перебільшити кількість його учасників і заподіяну ним шкоду, аби підвищити власну роль в його „остаточній ліквідації“, виправдати масові репресії проти населення Західної України. Також слід обов'язково враховувати ідеологічну спрямованість та політичну заангажованість, час створення таких документів. За справедливим зауваженням Геннадія Іванущенка, вони „переважно ,грішать‘ оціночними судженнями та неточностями, з тієї причини, що писалися вони в умовах жорстокого протистояння та були призначенні для використання в пропагандистській роботі“.¹⁸ Зокрема, весь національний рух у таких документах вважався тільки і виключно „політичним баандитизмом“, а всі його

17 Ю. ШАПОВАЛ, Війна після війни // *Lітопис УПА. Нова серія*, т. 3: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України, 1943–1959, Київ–Торонто, 2001, с. 9.

18 Г. ІВАНУЩЕНКО, Документи репресивно-каральних органів як джерело вивчення діяльності ОУН–УПА на території Сумської області // *ОУН–УПА на Сумщині*, т. 1, Київ, 2007, с. 7.

акції – „бандроявами“, що не мають жодної народної підтримки, хіба що з боку „куркулів“. Це все слід враховувати при користуванні такими оціночними та кількісними характеристиками, наявними у радянських документах, і бачити реальну картину в такій зміщеній системі джерельних координат. Крім того, відомий історик Юрій Шаповал слушно зауважив: „...читаючи і партійні і документи спецслужби, слід зважати на те, що вони не просто перенасичені ідеологемами, а часом з політико-ідеологічних та мобілізаційно-пропагандистських міркувань навіть спотворюють реальний перебіг подій.“¹⁹ З огляду на це, найбільшу довіру викликають ті джерела, які не були адресовані широкій аудиторії, мали здебільшого службовий характер, відповідний гриф обмеження доступу, а також народилися всередині партійних, репресивно-каральних органів для інформування обмеженого кола осіб щодо реального стану справ.

Особливої уваги заслуговує проблема достовірності радянських джерел з історії українського визвольного руху взагалі, і окремих їх різновидів. Почати слід з ідеологічних кліше, насамперед, гучного таврування учасників визвольного руху як „українсько-німецьких націоналістів“, що мало означати: при керівництві в ОУН, і, зокрема, в УПА знаходяться нацисти, які, власно, і зорганізували цей рух. Як щиро свідчив на допитах СБ ОУН оперуповноважений МВД мл. лейтенант Шивандронов, „після ‚обнаруження‘ ряду криївок запитуємо начальство, а де ж ті німці, коли ми ще ані разу не знайшли, хоча стільки говорять про ‚українсько-німецьких націоналістів‘. Начальство в таких випадках відповідає нам, що вони десь знаходяться в центрі“.²⁰ Аналогічно можна стверджувати, що безліч нібито реальних фактів, що наводилися не лише у пропагандистських, але і в директивних документах, сьогодні виглядають абсурдними. Тому, чи відповідає історичним реаліям будь-яка інформація, що міститься в документах радянського походження, варто перевіряти конкретно у кожному випадку, використовуючи методи зовнішньої наукової критики джерел та герменевтичні підходи до історичних пам'яток.

Наразі можна навести конкретні приклади складання радянськими чинниками недостовірних відомостей. Зокрема, це інформаційні повідомлення про українських повстанців, які направляли до союзного центру командири радянських партизанських з'єднань. Здебільшого вони заслуговують на довіру, проте історики вже відзначали, що, наприклад, деякі партизанські керівники, які оперували у Західній Україні навесні 1943 року, були настільки вражені своїми невдачами у боротьбі з УПА, „що піддалися панічним настоям і почали в травні

19 Ю. ШАПОВАЛ, Війна після війни, с. 17.

20 *Літопис УПА, т. 46: Боротьба з агентурою: протоколи допитів Служби безпеки ОУН в Тернопільщині 1946–1946*, кн. 3, Торонто–Львів, 2007, с. 562.

1943 року відправляти до Москви відверто фантастичні розвідувальні зведення про те, що кількість бандерівців обчислюється „дивізіями”, які озброєні не тільки артилерією, а навіть „танками” й отримують підтримку з боку Англії”.²¹

Свого вирішення чекає і проблема достовірності відомостей, що міститься в агентурних донесеннях секретних співробітників радянських каральних органів. Є всі підстави стверджувати, що принаймні частина з таких доносів – фальшована, написана самими оперативними співробітниками, які курували агентуру. Про це прямо говорив на допиті захоплений СБ ОУН мл. лейтенант Шивандронов: коли визначені сексоти не подавали інформації, „ми, оперативники, боючись контролі з УМВД і відповідальності за це, мусили самі видумувати доноси і там їх залучати”.²²

Нарешті, своя специфіка притаманна архівно-слідчим справам, заведеним на членів ОУН, бійців УПА та симпатиків українського визвольного руху радянськими каральними органами. Про фальшування свідчень, зафіксованих у протоколах допитів, вже йшлося в публікації Володимира Ковальчука.²³ Загалом про особливості цієї категорії історичних джерел було багато сказано, тому можна лише відіслати читачів до грунтовної розвідки відомого джерелознавця Я. Калакури з цього приводу.²⁴ Тому будь-яка інформація із цих справ потребує ретельної перевірки і бажано не за одним, а за кількома іншими джерелами.

Те ж саме стосується і оперативних звітів НКВД/МВД і НКГБ/МГБ СРСР про боротьбу з „бандпроявами” на території Західної України. Певна кількість таких матеріалів нещодавно була розміщена в Інтернеті у вигляді бази даних „Жертвы националистического террора в западных регионах СССР”.²⁵ Вона підготовлена за оперативними зведеннями Головного управління по боротьбі з бандитизмом (ГУББ) НКВД/МВД ССР (Государственный архив Российской Федерации). Інформаційну цінність їх не варто перебільшувати, оскільки там фіксувалися лише кількісні параметри (ббито, зникло, уведено стільки-то людей, здебільшого навіть без прізвищ і будь-якої конкретизації). Тому перевіряті відомості, що викладені в них, потрібно за іншими документами, бажано повстанської провінції.

Особливо слід наголосити, що і серед документів, створених радянськими каральними органами у ході поборювання ОУН та УПА, нині наявні значні

21 В. ДЗЬОБАК, 1943-й – рік оновлення й активації боротьби, // О. Веселова – В. Дзьобак – М. Дубик – В. Сергійчук (упор.), ОУН і УПА в 1943 році. Документи, Київ, 2008, с. 22.

22 *Літопис УПА*, т. 46: Боротьба з агентурою, с. 590.

23 В. КОВАЛЬЧУК, Аналоги радянських протоколів допитів у системі документообігу ОУН(б) і УПА (1940-і рр.), З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ, 2007, № 2 (29), с. 160.

24 Я. КАЛАКУРА, Особливості джерелознавчої критики архівно-слідчих документів, // Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання: Зб. наук. праць, Київ, 1998, с. 9–23.

25 Жертвы националистического террора в западных регионах СССР [online]. [Cit. 6. 4. 2010]. – <http://list.historyfoundation.ru/>

лакуни, пов'язані насамперед з фізичним знищеннем 1990 року за спеціальним наказом КГБ СРСР значної кількості оперативних документів. Так, за інформацією Олександра Іщука, з 30 томів справи, заведеної на провід ОУН в Україні, залишилося лише 8; з 13 томів справи на Р. Шухевича – тільки один. Фактично повністю були знищені матеріали про боротьбу з підпілям ОУН та УПА в УКГБ по Івано-Франківській області.²⁶ І лише частині з них пощастило – тим, які були скопійовані для підготовки збірника і в такому копійному вигляді збереглися у складі нинішньої колекції ГДА СБУ.

Таким чином, джерельна база з історії українських визвольних змагань періоду Другої світової війни має свої специфічні особливості, пов'язані як с походженням і долею відповідних документів, особливостями архівування, так і зі способом їх творення, змістовним наповненням, характером інформації, що відбилася в них. Під час користування такими документами слід завжди враховувати цю специфіку, а тому приділяти погрібну увагу зовнішній науковій критиці джерел, з одного боку, і герменевтичному аналізу змісту самого документа – з іншого. Зважати треба також на значні лакуни в наявній джерельній базі, які пояснюються підпільно-повстанським характером діяльності самої ОУН та УПА як її мілітарної організації.

Опрацювання такого джерельного комплексу з історії українських визвольних змагань середини ХХ століття йде у двох головних напрямках. Перший з них полягає у систематичному оприлюдненні текстів документів з фондів державних, галузевих державних і громадських/приватних архівів в Україні та за кордоном, інших збірок та колекцій (у вигляді книжкових та електронних публікацій). На сьогодні це вже значна бібліотека друкованих видань та інформаційних ресурсів, на жаль, повністю ще не описана бібліографами.²⁷ Серед них особливо виділяється *Літопис УПА* – грунтовне видання окремих тематичних груп усього корпусу документів і матеріалів українського збройного руху Опору у двох серіях (американо-канадській, що видається з 1972 року і нараховує 47 томів, та українській, т. зв. „новій“ – започаткованій 1995 році, видано 14 томів).²⁸ Загалом високо оцінюючи науковий та археографічний рівень здіслнених в обох

26 О. ІЩУК, Узагальнення органами КДБ УРСР досвіду боротьби з підпілям ОУН та УПА: до створення відомчої тематичної колекції архівних документів, З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ, 2009, № 1 (32), с. 111, 119.

27 Опублікована лише значно застаріла бібліографія: Див.: С. ЗДІОРУК – Л. ГРИНЕВИЧ – О. ЗДІОРУК, *Покажчик публікацій про діяльність ОУП та УПА (1945–1998)*, Київ, 1999, 123 с.; О. ЛІСЕНКО – О. МАРУЩЕНКО, *Організація українських націоналістів та Українська повстанська армія. Бібліографічний покажчик публікацій 1998–2002 років*, Київ, 2002, 201 с.

28 Спислу характеристику цього корпусного видання див.: П. ПОТИЧНИЙ – М. ПОСІВНИЧ, *Літопис УПА – документована історія // Український визвольний рух: наук. зб.*, зб. 11, Львів, 2007, с. 250–254.

серіях *Літопису УПА* публікацій,²⁹ застережімся від визнання їх „корпусною публікацією“ навіть у рамках одного архіву.³⁰ На наш погляд, визнати таку „корпусність“ з точки зору археографії насамперед заважає жанрове розмаїття опублікованих томів – їхня підготовка здійснювалася за тематичною, номінально-видовою, географічною, персоналістською ознаками, що суперечить зasadничим принципам корпусної публікації.

Другий шлях поширення інформації про зміст наявних архівних джерел – створення і оприлюднення довідників та реестрів (у тому числі електронних), баз даних архівних документів, тобто розкриття їх складу для майбутнього дослідження конкретних джерел дослідниками і ознайомлення широкою громадськістю.

Нам здається, що саме він є більш плідним для розв'язання поставленої проблеми, оскільки будь-яка тематична збірка документів не позбавлена суб'єктивізму, закономірно відбиває авторську позицію, корегується під заявлену спрямованість публікації, викликає звинувачення у приховуванні інших історичних документів, з певних причин відсутніх у ній. Натомість інформаційно-пошуковий покажчик, підготований на достатньому академічному рівні, дозволяє об'єктивно і всебічно оприлюднити повне коло джерел, навіть тематичного спрямування, але без тої селективності, що за визначенням є притаманною збірникові документів.

Спроби створення таких довідкових засобів здійснювалися вже з початку 1990-х років. Перша, дуже коротка й із зрозумілих причин далеко не повна, інформація про архівні фонди з історії ОУН та УПА в одному архівосховищі – Центральному архіві вищих органів державної влади та управління України – з'явилаася 1992 році.³¹ Стислий огляд документів УПА в усіх українських державних архівах був оприлюднений за два роки (і продубльований 1995 році) в інформаційному виданні Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ відомим знавцем цього питання А. Кентієм.³² Його, як першу ластівку в цьому напрямку дослідженъ, схвально зустріла як українська, так і закордонна наукова спільнота.

29 Е й інші оцінки археографічного рівня цього видання. Зокрема, В. Жилюк стверджує: „більшість його томів підготовлена з нехтуванням правилами видання історичних документів“, через що, на її думку, і з'явилаася потреба в новій серії *Літопису*. Див.: В. ЖИЛЮК, Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині у 1941–1955 роках, авторефер. дис... к.і.н., Львів, 2008, с. 7.

30 Див. рецензію на серію: В. КУЧЕР, Корпусна публікація документів ЦДАГО України з історії національно-визвольної боротьби 40–50-х рр. ХХ ст. // *Архів України*, 2005, № 1–3, с. 570–578.

31 П. КАГУЙ, Матеріали до історії УПА, ОУН у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України // *Україна в минулому*, вип. 3, Київ–Львів, 1992, с. 79.

32 А. КЕНТИЙ, Джерела з історії ОУН–УПА у фондах державних архівів України // *Документи з історії національно-визвольного руху в Україні ХХ ст., Інформаційний бюллетень*, вип. 1, Київ, 1995, с. 18–22.

Наступним кроком стала підготовка двох наших коротких ановованих покажчиків архівних фондів УПА та партійно-радянських органів, які організовували боротьбу з нею, здійснена у рамках діяльності створеної за рішенням Верховної Ради України та Кабінету Міністрів України Урядової комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА, зокрема, її робочої групи істориків.³³ Згаданим покажчикам притаманна значна вибірковість, адже в першому основний наголос був зроблений на виявлення документів, що походили від самої УПА як мілітарної організації, яка хоча й була створена ОУН у межах виконання своїх політичних завдань, але ж виступала окремим чинником визвольних змагань українського народу в 40-х роках минулого століття. З метою концентрації уваги лише на таких документах довелося відмовитися від анововання фондів краївих проводів ОУН, її місцевих структур та органів. Другий випуск Ановованого покажчика був присвячений розкриттю змісту радянських архівних фондів компартійного та партизанського походження. У ньому розглядалися документи, створені у протилежному, ворожому УПА таборі, – партійно-державними органами УРСР, які очолювали політичну боротьбу з ОУН та її збройною потугою – УПА.

На жаль, у силу низки об'єктивних та суб'єктивних причин згадані покажчики не змогли охопити всіх дотичних визначений тематиці фондів, насамперед радянських – органів державної влади від Раднаркому/Ради міністрів УРСР до місцевих рад та виконкомів. Поза довідниками залишилася група компартійних фондів держархівів східних та Чернівецької областей України, де також були виявлені документи щодо організації боротьби з ОУН та УПА.

У рамках дослідницької діяльності тієї ж робочої групи істориків був підготовлений ановований покажчик документів Галузевого державного архіву СБУ.³⁴ До нього включено анотації на архівні документи з так званого фонду друкованих видань ОУН та УПА за 1944–1953 роки (ф. 13, спр. 372 та 376) – сформованих у перший половині 1960-х років архівістами КДБ УРСР машинописних збірників документів, що включали як „трофейні“ видання ОУН та УПА, так і архівно-слідчі матеріали на заарештованих діячів українського визвольного руху. Звичайно, збірники мали визначену ідеологічну спрямованість, викривально-обвинувачувальний характер, повинні були довести злочинну діяльність і кримінальні методи роботи українських націоналістів. Разом з тим зібрані

33 Г. ПАПАКІН – О. ВОВК – З. ЯЦІШИН (сост.), *Фонди з історії Української повстанської армії в державних архівосховищах України. Ановований покажчик фондів УПА (1942–1946)*, вип. 1, Київ, 1999, 60 с.; Г. ПАПАКІН (сост.), *Фонди з історії Української повстанської армії в державних архівосховищах України (1941–1957)*, вип. 2: *Ановований покажчик фондів партійних органів УРСР, в яких відбилася боротьба з УПА*, Київ, 2000, 48 с.

34 С. КОКІН, *Ановований покажчик документів з історії ОУН і УПА у фондах Державного архіву СБУ. Ановований покажчик документів з фонду друкованих видань (1944–1953)*, вип. 1, Київ, 2000, 214 с.

матеріали містили багато об'єктивної інформації, яка має непересічну наукову цінність. Значення цього покажчика підкреслювалося і тим, що він став першою науково-довідковою публікацією таких документів. Утім, оприлюднена була лише незначна частина джерельного масиву з історії українських визвольних змагань, що досі зберігається у галузевому архіві СБУ, а запланований другий випуск покажчика так і не був виданий.

Після того була захищена кандидатська дисертація В. Ковальчука, спеціально присвячена джерелам з історії ОУН та запілля УПА на північно-західних українських землях (Волинь та Полісся) у другій половині 1942 – на початку 1945 років.³⁵ Вона містить докладний огляд принципів створення та змістового наповнення документальних масивів, які зрештою перетворилися на архівні фонди ОУН та УПА, радянських органів та організацій, які боролися з українським рухом Опору. Дисертація, звичайно, не є довідковим виданням, але слід врахувати, що в ній оприлюднена суттєва інформація щодо складу і змісту архівних документів визначеної тематики.

Вагомим внеском у підготовку довідкової літератури з проблем діяльності УПА став спільний українсько-польський архівний інформатор Волинь. Східна Галичина: 1943–1944, виданий Держкомархівом України та Генеральною дирекцією польських архівів 2003 року.³⁶ У ньому представлена інформація про 24 фонди ЦДАВО, ЦДАГО, держархівів Волинської, Рівненської та Тернопільської областей. Польська сторона підготувала 130 описових статей про колекції 20 архівних установ, бібліотек, інших інституцій, що забезпечують зберіганням архівних документів. Оскільки згадане видання планувалося як перший том серії довідників, до нього не потрапила значна частина відомостей, а саме: про архівні надбання Галузевого державного архіву СБУ та його місцевих відділень, великих бібліотек, громадських зібрань (Центр дослідження визвольного руху) – з української сторони; фондів церковних архівів, бібліотек, деяких товариств – з польської. В цілому довідник вийшов недостатньо збалансованим, як за обсягом (польська його частина переважала українську), так і за змістом. Україна була представлена виключно фондами державних архівів, тобто офіційною документацією, із зрозумілих причин недостатньо повною та об'єктивною. Натомість польська сторона надала більш різноманітну інформацію:крім аналогічних матеріалів державних архівів, значну кількість спеціально зібраних свідчень поляків – очевидців подій на Волині і в Галичині, відомості щодо організації допомоги втікачам, матеріали судових процесів тощо. Але наявність саме таких

35 В. КОВАЛЬЧУК, *Джерела з історії мережі ОУН(б) і Запілля УПА на північно-західних українських землях у другій половині 1942 – на початку 1945 рр.*, автореф. дис... к.і.н., Київ, 2005, 19 с.

36 Д. НАЛЕНЧ – Г. БОРЯК (ред.), *Волинь. Східна Галичина: 1943–1944: Путівник по польських та українських архівних джерелах*, т. 1, Варшава-Київ, 2003, 286 с.

відомостей, оприлюднених польською стороною, підвищує інформаційну вартість довідника для нашої теми.

Не можна не згадати у цьому контексті й про запланований, але не здійснений проект створення банку даних *Джерела з історії УПА*, розпочатий у середині 1990-х років Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Головархівом України та видавництвом *Літопис УПА* (Канада). Проект був спрямований на вирішення амбітних завдань: фронтальне виявлення, всебічне опрацювання та введення до наукового обігу абсолютно всіх документів і матеріалів з історії УПА та національно-визвольного руху в Україні в 1940 – 1950-х роках і мав здійснюватися як складова частина Національної архівної інформаційної системи *Архівна і рукописна Україніка*.³⁷ На жаль, будь-яка інформація щодо сучасного стану здійснення цього проекту як електронної інформаційної бази даних наразі відсутня. Виконується лише археографічна частина – публікація томів української серії *Літопис УПА*.

Такими виданнями на сьогодні, власно, вичерпуються спеціальні довідники про архівні фонди і документи з історії українського визвольного руху середи-ни ХХ століття. Певна інформація про фонди, в яких відбилася діяльність ОУН та УПА, міститься також у загальних довідниках і путівниках, виданих останнім часом. Насамперед, це довідник *Архівні установи України*, Путівник ЦДАГО України (інформація про фонд 1 – ЦК КПУ, керівні органи, відділи ЦК, фонди Українського штабу партизанського руху, партизанських штабів та з'єднань),³⁸ Реєстр фондів ЦДАВО (компакт-диск); багатотомний *Реєстр розсекречених фондів державних архівів* тощо. Зокрема, у першому з томів цього видання представлені розсекрчені дотичні фонди ЦДАГО, держархів Волинської, Івано-Франківської, Львівської, Рівненської областей.³⁹ Зрозуміло, що подана там інформація є дуже стислою, узагальненою, орієнтованою на розкриття всього складу документів архіву та пошук на пофондовому рівні, і віднайти відомості про дотичні нашій темі документи у загальних довідниках дуже складно. Документальне видання *Архіви окупації* містить коротку інформацію про всі архівні фонди, колекції, у тому числі мікрофільмів, пов'язані з подіями війни та окупації в Україні 1941–1944 років. Ви-

37 Див.: О. СОХАНЬ, Автоматизований банк даних „Джерела з історії УПА“ як складова частина Національної архівної інформаційної системи „Архівна та рукописна Україніка“: національна зведенна система документальної інформації // Національна архівна інформаційна система „Архівна та рукописна Україніка“, вип. 1: *Інформатизація архівної справи в Україні: сучасний стан та перспективи*, Київ, 1996, с. 144–147.

38 Центральний державний архів громадських об'єднань: Путівник, Київ, 2001, 496 с.

39 Реєстр розсекречених архівних фондів України: Міжархівний путівник, т. 1: Розсекреченні фонди центральних державних архівів України, кн. 1, Київ, 2009, с. 24–26; т. 2: Розсекреченні архівні фонди Державного архіву в Автономній Республіці Крим, державних архівах областей України, міст Києва і Севастополя, кн. 1–2, Київ, 2009.

нятком стали лише фонди радянських органів влади й управління, що діяли до війни і були відновлені після звільнення території України, і тому „воєнні документи” складають лише їх інтегральну частину.⁴⁰ Надзвичайну цінність згаданому виданню надають уперше оприлюднені комплексні відомості про склад і зміст фондів окупаційних органів (цивільної адміністрації, поліції безпеки та ін.), які практично ще не використані дослідниками через мовний бар’єр та бар’єр неінформованості (відсутність відомостей про них у каталогах та довідниках).

Наприкінці 2009 року побачив світ перший в історії української архівістики *Путівник Галузевого державного архіву СБУ*.⁴¹ Описові статті на фонди цього архіву засвідчують, що оперативно-каральна боротьба з ОУН та УПА впродовж 1930–1950-х років віддзеркалилася у різній мірі практично в усіх його фондах: починаючи від нормативно-розворядчих документів НКГБ, НКВД, МГБ, МВД і КГБ до документації інспекцій, управлінь, особливих відділів, насамперед по-военного управління боротьби з бандитизмом, у фондах кримінальних справ, в оперативно-статистичній звітності, а також у колекційних („трофейних“) збірках галузевого архіву. Публікація такого путівника для розкриття нашої теми є непересічним явищем. На жаль, вміщена там інформація охоплює лише фонди центрального галузевого архівосховища. Відомості про склад і зміст документів архівних підрозділів обласних управлінь СБУ досі лишаються практично невідомими для широкої громадськості. Лише деяка інформація зі складу їхніх фондів, переважно стосовно західного регіону, а також обласних управлінь СБУ Житомирської і Сумської областей, була оприлюднена місцевими науковцями та краєзнавцями.⁴²

Тому не знімається з порядку денного проблема створення повноцінного спеціального довідника про архівні фонди і документи, а також інші дотичні матеріали й джерела, що відбивають історію українського визвольного руху середини ХХ століття і зберігаються в архівах різних держав (як в електронній формі, так і книжкового видання). Очевидно, що він має максимально охопити всі фонди (як повстансько-підпільної провінції, так і широке коло дотичних фондів і колекцій) усіх державних архівів незалежно від їх галузевого підпорядкування. Також є потреба представити у довіднику інформацію про склад і зміст фондів з архівосховищ не лише України, але й Росії, Польщі, Німеччини.

40 Н. МАКОВСЬКА (сост.), *Архіви окупації: 1941–1944*, Київ, 2006, с. 32.

41 В. ДАНИЛЕНКО – др. (автори-упорядники), *Галузевий державний архів СБУ: Путівник*, Харків, 2009, 136 с.

42 Наприклад, див.: І. ФОСТІЙ, Діяльність ОУН на Буковині, З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ, с. 454–471; тут оприлюднена вагома інформація про переслідування діячів ОУН після радянської окупації Буковини 1940 р. за фондами регіонального підрозділу СБУ з таким посиланням: ДА СБУ, Чернівці; В. ЖИЛЮК, *Вказана праця*, с. 11; Г. ІВАНУЩЕНКО (упор.), *ОУН-УПА на Сумщині*, т. 1, Київ, 2006, 156 с.; Г. ІВАНУЩЕНКО (автор-упорядник), *ОУН-УПА на Сумщині*, т. 2, Суми, 2009, 232 с. та ін.

Окрема тема – архівні фонди громадських організацій національного спрямування, приватні архіви діячів ОУН, УПА та їх нащадків в Україні та за кордоном, які теж мають бути представлені на сторінках такого довідника. Широко відомий Архів ОУН у Києві, джерельний огляд якого опублікував Юрій Черченко. Він визначив його як найбільший недержавний архів, що зберігає документи українського визвольного руху ХХ ст.; причому там є документи єдиної ОУН по 1940 рік включно, а далі – документи мельниківської ОУН.⁴³ Громадський Центр досліджень визвольного руху повідомляє на своєму сайті, що володіє унікальним архівом документів, які висвітлюють діяльність ОУН та УПА, а також фонота відеосвідчення. окремим структурним підрозділом Архіву ЦДВР виступає фотоархів. Цікавими фондами архіву є збірки документів голів Проводу ОУН Миколи Лебедя та Ярослава Стецька, а також останнього Головного командира УПА Василя Кука.⁴⁴ На жаль, широко доступним на сьогодні є лише опублікований у 46 тому канадської серії *Lітопису УПА* т.зв. *Архів Запорожця* – документи низової референтури СБ ОУН на Бережанщині, що зберігалися у двох бідонах в околицях сс. Пліхів та Краснопуща, 1991 року викопані і значною мірою розпорощені. Лише частина з них, після тривалого зберігання у Тернопільському крайовому братстві ОУН-УПА „Лисоня“ 2006 року потрапили до фонду „Служба безпеки ОУН“, а копії – передані видавництву *Lітопис УПА* для публікації.⁴⁵

Частина з таких збірок, що створилися або зберігалися в українській діаспорі США, Канади та інших країн, упродовж останнього часу надійшла з-за кордону в Україну. Зокрема, це колекція документів одного з видавців *Lітопису УПА* Є. Штендері, яка нині передана до ЦДАВО. Такі збірки та колекційні зібрання потребують обов'язкового включення до нового довідника.

Іншим перспективним напрямом продовження дослідження джерельної бази історії українського визвольного руху середини ХХ століття виступає розширення географічно-тематичних меж. Комплексного і всебічного вивчення і пошуку там дотичних документів потребують державні архіви Російської Федерації, Білоруської Республіки, Німеччини, Республіки Польща, Чеської Республіки, Словаччини, Угорщини та Румунії; а також архіви Великої Британії, США, Франції.

Конче потрібним напрямом дослідження джерельної спадщини національного руху Опору може стати відновлення/реконструкція тих „тематичних“ лакун,

43 Ю.ЧЕРЧЕНКО, Архів ОУН у Києві // Український археографічний щорічник, вип. 12, 2007, с. 25–31.

44 Див.: Про центр [online]. Львів. [Cit. 1. 5. 2010]. –<http://www.cdvr.org.ua>

45 П. ПОТІЧНИЙ, Боротьба з агентурою. Книга третя, // *Lітопис УПА*, т. 46: Боротьба з агентурою: Протоколи допитів Служби безпеки ОУН на Тернопільщині 1946–1948, кн. 3, Торонто–Львів, 2007, с. 7–8.

що наявні в документації його військових, цивільних та політичних інституцій.

Ретельного узагальнення й аналізу вимагають джерела з економічної думки та практики українського визвольного руху, оскільки усталено є думка про незначну увагу діячів ОУН(б) до економічно-господарських проблем.⁴⁶ Насправді ж це було зовсім не так, адже існування та надзвичайна активність самої УПА впродовж стількох років засвідчила здатність її проводирів плідно розв'язувати дуже складні питання воєнної й військової економіки.

Нарешті, обов'язкового включення до джерельної бази з історії ОУН та УПА вимагають „нетрадиційні” пам'ятки, як от народні пісні, перекази, взагалі все, що залишилося у народній пам'яті від часів збройного спротиву обом загарбникам українських земель, і що не могли витривати довгі роки „радянської” дійсності. Таким чином потрібно оцінити і літературні, мистецькі, філософські й узагалі творчі здобутки представників національного руху, що народилися у середині ХХ століття і стали невід'ємною частиною його історичної спадщини.

Таким чином, всебічне дослідження всього широкого комплексу пам'яток, створених внаслідок діяльності в період Другої світової війни та перших по-воєнних років українських повстанців і підпільніків, дозволить нам об'єктивно оцінити роль і значення цього руху не тільки в історії України, але й у всесвітній історії, спростувати історичні легенди і вигадки, що досі поширюються навколо нього.

Sources for the History of Ukrainian Liberation Combats 1939–1956 in the Ukrainian Archives: Specifics, Types and Research Perspectives

A research approach to the sources documenting the history of the Ukrainian liberation combats from the end of the 1930s to the mid-1950s of the last century requires complex analyses of all existing documents and then their classification according to their nature, type, origin, importance and information potential, etc.

Firstly, it is necessary to establish specifics of those sources because they differ greatly from other thematic historical documents.

In the 20th century, all researchers working on the history of Ukrainian insurgent movement supposed that materials they studied in state archival institutions are complete collections and that they were acquired as a result of activities of certain sections of the insurgent movement and their enemies who were described as originators of these collections. This, however, cannot be a starting point for special research

46 Г. КАСЬЯНОВ, Ідеологія Організації українських націоналістів // С. Кульчицький (ред.), Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Історичні нариси / НАН України; Інститут історії України, Київ, 2005, с. 456.

of these historical sources. It is necessary to realize that on the contrary, all archival resources so far known in the Ukraine (with the exception of several recently opened so called 'tin archives' such as Ozernianskyi Archive or the Zaporozhets' Archive that belonged to the local Security Service of the Organization of Ukrainian Nationalists) are a product of a historical development and have their own complicated fate. We can describe this process as a route from illegal recording of the documents to the procedures of their salvage and archiving. Also, we have to take into account interests of the Russian adverse administrators because most documents of insurgent provenance in Ukrainian and Russian archives are war 'trophies' and the fact that their organization, description and systematization was done by KGB archivists resulting in their today's form.

Prameny k dějinám ukrajinských osvobozenecích bojů v letech 1939–1956 v archivech Ukrajiny: specifika, umístění a perspektivy bádání

Badatelský přístup k pramenům dokumentujícím historii osvobozenecích bojů od konce třicátých až do první poloviny padesátých let 20. století vyžaduje komplexní analýzu všech existujících archivních dokumentů a na jejich základě pak klasifikaci podle druhu, typů, původu, významu, informačního potenciálu atd.

Nejprve je však třeba určit specifika badatelských pramenů, neboť ty se značně odlišují od ostatních tematických historických zdrojů.

Všichni badatelé dějin ukrajinského odbojového hnutí ve 20. století vycházeli z toho, že materiály ve státních archivních institucích, které zkoumali, jsou ucelenými sbírkami vzniklými v důsledku činnosti určitých struktur ukrajinského osvobozenecího hnutí i jejich nepřátel, označovaných za tvůrce fondů. Ovšem toto tvrzení nemůže být výchozím bodem pro speciální zkoumání pramenů. Je třeba si uvědomit, že naopak všechny archivní fondy dosud známé na Ukrajině – s výjimkou několika nedávno zpřístupněných „plechových archivů“ (např. Ozernjanský archiv nebo Archiv Zaporozce, které patřily místní sítí SB OUN) – jsou produktem trvalého historického vývoje a mají vlastní složitý osud. Tento proces můžeme popsat jako cestu od ilegálního tvoření a registrování záznamů povstaleckého hnutí přes složitou proceduru jejich záchrany a archivace (a zájmy protistrany, vždyť převážná většina dokumentů povstalecké provenience v ukrajinských a ruských archivech je „trofejní“) až po zpracování (uspořádání, popis a systematizace) archiváři KGB nebo pracovníky státních archivů. Důsledkem této všeobecných činností se fondy a kolekce materiálů zformovaly do dnešní podoby.

Українська Повстанська Армія в сучасному інформаційному просторі Донеччини

Сергій Пахоменко

Сьогодні інформаційний простір стає однією із найважливіших політичних категорій і водночас демонструє подвійність своєї соціальної функції. З одного боку, створення єдиного державного інформаційного простору є невід'ємною складовою національної безпеки. Адже держава зобов'язана забезпечити використання свого інформаційного поля в інтересах саме держави та її громадян, і для цього сформувати інформаційну підтримку базових національних цінностей з метою укріплення їх у суспільній свідомості. З іншого боку, в ситуації, коли такі цінності майже відсутні, або знаходяться у процесі артикуляції, коли вони не сприймаються однозначно (аж до заперечення державності як такої), неминучим є формування та поширення інформації та медіаобразів, контролерсійних до певних установок національно-державного будівництва, особливо у його гуманітарній складовій. Якщо ця контролерсія відображає реально існуючі світоглядні відмінності населення різних частин країни, якщо вона ігнорується владою, а з іншого боку живиться підтримкою опозиційних владі політичних сил з потужними медіа-ресурсами і регіональним інформаційним домінуванням, то ми можемо спостерігати її перетворення із питання наукової або ж суспільної дискусії у знаряддя запеклої політичної пропаганди.

А відтоді різні ставлення до неоднозначного питання (статус російської мови, ветеранів ОУН-УПА тощо) породжують (за активної допомоги зацікавлених політичних груп) у медіа цілий ланцюг дискредитуючих асоціацій та образів. У суспільній свідомості вони поширяються не тільки на політичного конкурента, а й на його електорат (особливо, якщо він характеризується мовною та культурною відмінністю), формуючи картину дихотомічного протистояння однієї суспільної (регіональної, етнічної) групи іншій. Зрозуміло, що в такому випадку ми можемо говорити не тільки про проблеми єдиного державного інформаційного простору (вірніше, його відсутність як такого), але й загрозу

національній безпеці (стосовно питань, пов'язаних з національно-державною консолідацією та її взагалі ідентичністю). Саме такий процес, на жаль, можна спостерігати, досліджуючи медіа-образ УПА в регіональному інформаційному просторі Донеччини.

Оціночну реакцію медіа на події та явища суспільного життя не варто вважати виключно витвором пропаганди та політичним замовленням власників ЗМІ (засоби масової інформації). Вона, безумовно, базується на настроях, стереотипах, установках спільноти. Більше того, пропагандистські технології ніколи не спрацюють, якщо вони не спираються на ці установки. Тому, досліджуючи медіа-образ УПА у донецьких ЗМІ, мало вказати на їхню політичну належність. Перш за все треба з'ясувати соціокультурні особливості населення Донбасу, які становлять його регіональну ідентичність.

У концентрованому вигляді головні маркери цієї ідентичності виглядають таким чином: українсько-російська бієтнічність (подвійність ідентифікації, розмитий та нечіткий кордон між українською та російською ідентичностями), домінування російської мови, індустріальний тип культури, територіальний патріотизм, щире шанування радянської минувшини та її символів, компліментарність до російської історії та держави.

Подальше тлумачення та пояснення цих стрижневих особливостей приводить до трьох головних культурних дискурсів, в межах яких здійснюються спроби пояснити регіональну ідентичність Донбасу та перспективи її розвитку.

1. Регіоноцентричний дискурс

Донбас – це специфічний регіон України з яскраво вираженою регіональною ідентичністю. Життя в умовах української державності є новою „стартовою“ суспільною практикою, що не має аналогів в історії. Означені вище риси регіональної свідомості треба сприймати не як ворожі, а як природний продукт складного та специфічного розвитку Донбасу. Ігнорувати об'єктивність та природність цих явищ і намагатись з міркувань політичної доцільноті звести історію всього суспільства до „спільного знаменника“, означає ще надовго створити умови для спекуляцій на історії, що ведуть до розколу українського суспільства. Вирішення проблеми бачиться в обережному ставленні до своєрідності регіону, відмові від спроб розповсюдити тут загальну культурну матрицю, нейтралізації особливо подразнюючих маркерів (до яких, до речі слід віднести героїзацію УПА), пошук об'єднуючих чинників не в минулому, а у сучасності.¹ Вульгаризація специфіки Донбасу призводить до закріплення у регіональній свідомості

1 М. ПОДИБАЙЛО, Історична минувшина як фактор формування і трансформації політичної свідомості українського суспільства // В. Дашкевич (ред.), Глея, Науковий вісник. Збірник наукових праць, вип. 22, Київ, 2009, с. 366.

гіпертрофованого почуття регіонального патріотизму, віру у свою першість, незамінність, безапеляційну віру в те, що „Донбас годує всю Україну”.

2. Російськоцентричний дискурс

Донбас – це частина Великого руського світу, по-насильницькому навернений в українську державницьку оболонку, що назавжди залишиться для нього неприродною. Відповідно, Донбас завжди опиратиметься нав'язуванню чужих цінностей та символів. У тій державі, яка будується в Україні з 1991 року, майбутнього у Донбасу немає, а перспективи вирішення проблеми зіткнення україно-культурного та російсько-культурного світів полягає у кардинальній зміні вектора української державності в напрямку інтеграції з Росією, рішучій відмові від „українізації” або у автономізації регіону, аж до відділення.

3. Україноцентричний дискурс

Донбас – русифікований край з комплексомrudиментарних радянських, чи то „совкових” уявлень та цінностей. Серед них – радянський погляд на історію, на місце російської мови в суспільному житті, а також такі якості „гомо советікус”: державний патерналізм, беззаперечна віра у державу, накладення на неї функцій із забезпеченням необхідних благ та соціальних гарантій. З іншого боку, Донбас – це регіон, де популярні сепаратистські, проросійські настрої. Регіон, який перешкоджає національному будівництву в Україні, а україносвідомі сили являють собою культурно пригноблений маргінес. Вирішення проблеми Донбасу у цьому дискурсі хитається від вимоги жорсткіше проводити українізацію краю, включати його в культурне поле української держави до нещодавно озвученої радикально-розгубленої пропозиції надати Донбасу можливості відокремитися від України.

В межах означених дискурсів, за великим рахунком, і розглядаються в регіональних ЗМІ актуальні проблеми державної національно-культурної політики та історичної пам’яті. Що стосується УПА, то в донецьких ЗМІ ця тема найчастіше згадувалася в наступних контекстах.

По-перше, це медійна реакція на інформаційний привід, так чи інакше пов’язаний з УПА. Серед таких приводів слід назвати фотовиставки „УПА: історія нескорених”, що двічі – у 2008 та 2009 роках демонструвалася у містах Донбасу та „Волинська різня: польські та єврейські жертви УПА”, яка була організована у 2010 року. Виставки викликали загострення ідеологічного та політичного протистояння, що знайшло відображення на сторінках ЗМІ. Резонансними для донецького медіа-простору виявилися такі події, як встановлення у Луганську пам’ятника жертвам ОУН-УПА, ініціативи Президента В. Ющенка щодо реабілітації вояків УПА, святкування Дня Перемоги та річниці УПА.

По-друге, цілий ряд ЗМІ публікували історичні та історико-публіцистичні нариси про УПА або ж інтерв’ю з науковцями, що досліджують цю проблему.

Характер оцінок УПА у таких матеріалах, як правило, був тенденційним і залежав від ідеологічної та політичної спрямованості видання.

По-третє, політична забарвленість теми УПА, її перетворення не тільки на об'єкт суспільної дискусії, а й інструмент політичної боротьби, зумовлювало її широку репрезентацію у публіцистичних матеріалах донецьких журналістів, їхніх міркуваннях стосовно актуальних суспільно-політичних проблем.

Отже, розглянемо висвітлення теми УПА у межах визначених нами трьох дискурсів регіональної ідентичності. До дискурс-аналізу були залучені матеріали друкованих ЗМІ та електронних ресурсів Донеччини за період 2008–2010 років.

Більшість ЗМІ області формують свою інформаційну політику згідно з регіоно-центрічним баченням ідентичності Донбасу. Вже кількісне переважання таких ресурсів зумовлювало широку інформаційну репрезентацію теми УПА, враховуючи її актуальність у зв'язку із ініціативами колишнього Президента України В. Ющенка. Означені ЗМІ виявляють великий ступінь розбіжності в межах власної регіоно-центричної, вони характеризуються певною варіативністю політичних симпатій, а відтак тема УПА відзначалася різноманітністю оцінок. Так, з одного боку в інформаційному просторі Донеччини помітне місце посідає популярний інтернет-портал *ОстроВ*, який певним чином є опозиційним регіональним еліті, представлений Партиєю регіонів. *ОстроВ* намагається демонструвати об'єктивність у висвітленні суперечливих історичних та політичних питань, і саме тут можна побачити різні точки зору щодо УПА. З іншого боку, багатотиражний щотижневик *Донецкие новости*, що входить до медіа-холдингу Сегодня, відверто проводить лінію інформаційного впливу Партиї регіонів і дозволяє собі висловлювати стосовно УПА, української мови, української історії навіть критичніші оцінки, ніж політичні керманичі видання. *ОстроВ* і *Донецкие новости* становлять, на наш погляд, крайні полюси регіоно-центричного сегменту інформаційного поля Донеччини. Решта друкованих та електронних ЗМІ артикулюють своє ставлення до проблеми в межах цих кордонів, але більш схиляються до неприйняття позитивної історичної ролі та сучасної реабілітації УПА.

Загалом, регіоно-центричні ЗМІ виражали стриманий скепсис не тільки щодо спроб влади реабілітувати на державному рівні діяльність УПА, а й до намагання популяризувати історію повстанського руху на Сході України. Оцінюючи фотовиставку „УПА: історія нескорених“ журналісти сходилися на думці, що ця акція, по-перше, є інструментом нав'язування владою нового бачення історії, неприйнятного для Донбасу, по-друге, розколює суспільство, загострює міжрегіональні суперечності, по-третє, не є доцільною в умовах існування інших, більш важливих питань, на вирішення яких могла би бути спрямована енергія влади. Журналіст газети *Донбас* констатував, що особливого ажіотажу виставка не викликала, та висловлював сумнів в доцільноті подібних заходів як з точки зору гуманітарної політики – „Служат ли виставки УПА на востоке объединению страны?“, так і в контексті суспільно-політичних проблем в державі: „На

мой вопрос, неужели у страны нет более насущных проблем с той же коррупцией, Сергей Малахов [куратор выставки – С. П.] ответил просто и лаконично: „Мне такую задачу поставило руководство“.²

У донецьких ЗМІ не викликає жодних сумнівів те, що намагання прищепити Донбасу націоналістичний погляд на історію не досягнуть успіху. „Такова наша страна, что Роман Шухевич не станет героем в Луганске или Донецке, а члены ‚Молодой Гвардии‘ – героями во Львове или Ивано-Франковске“, – пише *ОстроВ*.³ „Это обречено на провал в силу другого формата культуры, в котором существуют, скажем, жители Донбасса и Крыма“, – пояснює даний факт газета *Салон Дона и Баса*.⁴ Простіше та відвертіше виражає цю думку М. Литвинов з того самого видання: „Националисты никак не поймут, что на востоке своя правда.“⁵

Якщо на Сході існування „двох правд“ сприймається як закономірне та природне явище, на Заході подібна ситуація дивує. Тернопільська газета *Вільне життя*, яку цитує *ОстроВ* пише: „У нас зі східними та південними областями України склалися дуже цікаві взаємозв‘язки. Щось на зразок кривого дзеркала. Ми в себе пам‘ятники, скульптури і комплекси споруджуємо Бандері, Шухевичу та іншим видатним очільникам ОУН-УПА, а наші східні брати роблять те ж із точністю до навпаки. То Леніна оберігають, ніби йому в мавзолеї вічності мало, то Катерині II поставили пам‘ятник. Тепер пішли в рух більш сучасні одіозні постаті. Так, у Запоріжжі комуністи проявили ініціативу встановити пам‘ятник Сталіну.“⁶

„Переписування історії“ як головний засіб нав‘язування неприйнятних регіону цінностей особливо заходило підтвердження при характеристиці змісту шкільних підручників. „Наши дети забывают Великую войну [...] Преподаватель одной из донецких гимназий попросил подобрать к 9 мая какое-нибудь стихотворение о войне. Дети выучили ‚Полтавскую битву‘ [так у автора – С. П.] и ‚Бородино‘. Что удивляется, если в учебниках истории для старшеклассников Великой Отечественной войне уделили 20 страниц, при этом на 15 страницах рассказали об ОУН-УПА и о том, как нам помогали Штаты и Франция.“⁷

2 К. САФОНОВ, Дончанам рассказали об УПА, *Донбасс*, 20. 2. 2008, с. 6.

3 В. ГУСАКОВ, В Луганске прошла презентация „Очерков истории Украины“: Добро пожаловать в Малороссию? // *ОстроВ* [online]. [Цит. 20. 9. 2010]. – <http://www.ostro.org/articles/article-123786/>

4 С. МИРКИН, Исторические сказки апельсинового режима // *Салон Дона и Баса* [online]. [Цит. 17. 2. 2009]. – <http://www.salon.donetsk.ua/rubrics/8643.php>

5 М. ЛИТВИНОВ, „Свобода“ без инакомыслия // *Салон Дона и Баса* [online]. [Цит. 24. 4. 2008]. – <http://www.salon.donetsk.ua/rubrics/5068.php>

6 В. ХОМ‘ЯК, Постпасхальний синдром. Огляд галицької преси // *ОстроВ* [online]. [Цит. 10. 4. 2010]. – <http://www.ostro.org/articles/article-96223/>

7 *Донецкие новости*, 7.-13. 5. 2009, с. 14.

Для оглядача Новоазовської районної газети *Родное Приазовье* С. Шведка така ситуація не виглядає випадковою: „Ведется целенаправленная государственная политика промывания мозгов, причем при полном попустительстве общественности. И если так пойдет дальше, то будьте уверены, что пройдет немного времени, и наши дети разрушат памятники нашим отцам, станцевав гопака на могилах солдат-освободителей.”⁸ Звертає на себе увагу така собі авторська алегорія – „гопак” – символ української традиційної народної культури (але ж нікак не українського націоналізму) протиставляється „солдату-визволителю”.

Особливість регіоно-центричної парадигми інформаційного простору – наявність потужної публіцистичної складової. Відгукуючись на події суспільно-політичного життя, донецькі журналісти у публіцистичних матеріалах надають їм свою оцінку, в якій, щоправда, легко вгадуються ідеологічні меседжі певних політичних сил. Так, редактор *Донецких новостей* Ріма Філь, підсумовуючи результати „помаранчевого” правління, досить відверто дублює сучасні донбаські міфологеми. Вона пише, що в очах влади „...Бандитский Донбасс оставался бандитским. Кормил, правда, всех регулярно и все так же сам оставался у разбитого корыта. Без бюджета, без метро, без доплат. С народом, вымирающим от онкологии и туберкулеза. А в это время переписывали историю, вычеркивали одних и вписывали других героев. Не наших героев [...] Мы молчали. И теперь на уроках истории наши учителя подпольно рассказывают нашим детям правду. О войне, о Сталинграде и блокаде. И просят при тестировании так не отвечать. Правда в образовании сейчас не в чести”.⁹

Намагаючись заповнити лакуну у знаннях про Велику Вітчизняну війну, донецькі ЗМІ публікували інтерв’ю із радянськими ветеранами. У більшості з них тема УПА не порушувалася, і журналісти були більш-менш послідовними у намаганні залишати остронь такі гострі сюжети. Лише в одному знайденому нами матеріалі маємо різко негативну характеристику УПА: „Я не знаю, может среди УПА и были люди с политубеждениями,” – говорить в інтерв’ю Салону ветеран К., – „но основная масса – это головорезы и бандиты.”¹⁰ Вочевидь, публікація такої однозначної оцінки, пов’язана з тим, що саме у цей період була у розпалі передвиборча компанія, і тематика УПА стала інструментом політичної боротьби.

Вороже ставлення радянських ветеранів до шанування УПА є явищем безсумнівним і однією сучасною пропагандою його не зображення. Так, у матеріалі газети

- 8 С. ШВЕДКО, Это нашей истории строки // *Родное Приазовье* [online]. – http://www.rp-ua.com/articles/history/eto_nashei_istorii_stroki.html
- 9 Р. ФИЛЬ, Моя особиста „опінія” или Когда так сильно хочется власти // *Донецкие новости* [online]. [Цит. 12. 2. 2010]. – <http://dnews.donetsk.ua/blogs/16/2010/02/12/89.html>
- 10 Т. МАРЧЕНКО, В Европе были героями, а дома „дичью” // *Салон Дона и Баса* [online]. [Цит. 27. 10. 2009]. – <http://www.salon.donetsk.ua/rubrics/10802.php>

Жизнь, что розповідає про соціальні проблеми ветерана, відсутність у нього нормального житла, подається образ старого покинутого чоловіка, який змирився зі своєю долею, але, як не дивно, просить від влади лише одного – припинити героїзацію УПА: „Это только в песне поется, что никто не забыт. А время стирает из памяти любые события, в том числе и ужасы войны. Единственное, чего бы хотелось, чтобы после нашей смерти политики не переписывали историю и не давали звания героев тем, кто не являлся победителем. Знаете, как больно ранят сердца ветеранов попытки присвоить статус ветеранов Великой Отечественной войны воинам ОУН-УПА, – резюмировал Тимофей Яковлевич.”¹¹

Виступаючи коментаторами та інтерпретаторами подібних настроїв, донецькі ЗМІ, звісно, скептично поставилися до ідеї примирення ветеранів Червоної Армії з ветеранами УПА: „Например, мой отец – командир Красной Армии. Он воевал против нацистов. Он прожил долгую и достойную жизнь”, – пише на сайті Комітету виборців Донбасу [рос. – Комитет избирателей Донбасса, КИД] І. Фармазян, – „На каком основании я, его сын, должен сейчас подавать в знак примирения руку нынешним нацистам? Какое моральное право я на это имею? Да никакого! И память об отце никогда не позволит мне этого сделать! И я вполне допускаю, что детям „войакив” тоже не захочется подавать мне, сыну „совецкого оккупанта”, руку. Потому что для этого надо покаяться за своих отцов. Или мне. Или им. Или нам вместе. То есть предать свою личную, семейную, историю. Лично я к этому не готов. И они, как я понимаю, тоже. И мало того – мы, дети наших отцов, не имеем никакого морального права примирять их постфактум!”

Тому автор вважає за необхідне облишити тему примирення, не порушувати її, не збурювати громадську думку: „Но, слава Богу, дети за отцов не отвечают. И несмотря на разность наших личных историй, мы вполне можем ужиться в общей независимой стране. Только не нужно нас мирить! Не нужно ковыряться в наших семейных ранах.”¹²

У передвиборчій період у регіono-центричних виданнях, особливо, підконтрольних Партиї регіонів, почало частіше зустрічатися визначення УПА як українських фашистів. Майже без змін відроджувався асоціативний ланцюжок, який був політехнологічно сформований ще у 2004 році і являв собою набір образів, що позиціонувалися як ворожі для Донбасу: Захід України – ОУН-УПА (бандерівці) – український націоналізм – фашизм – Ющенко (Тимошенко):

11 Д. КИРДОДА, Ветеран остался без квартиры // Жизнь [online]. [Цит. 18. 3. 2010]. – <http://www.lifedon.com.ua/nportal/news/2907>

12 И. ФАРМАЗЯН, О шустеризации всей страны и примирении ветеранов // КИД (Комитет избирателей Донбасса) [online]. Цит. 8. 5. 2010]. – http://zadonbass.org/news/hot/message_12163?phrase_id=22773%CE-

„Уроженка Днепропетровска стала ярым поклонником преступников против человечности из ОУН-УПА и не менее ярым противником федерально-земельного устройства Украины. Хотя здесь есть еще и дополнительный аспект, заставляющий её поддерживать данные основополагающие националистические идеологеммы не только из тактических соображений. Героизация ОУН-УПА позволяет внедрить в общественное сознание апробированную бандеровцами практику тоталитарного вождизма в качестве основы государственного устройства и необходимость репрессий, оправдываемых „защитой нации“.”¹³

Компліментарність щодо УПА в межах регіоноцентричного дискурсу, намагання спростувати негативний імідж цього явища носили поодинокий характер і були представлені перш за все на порталі *OstroB*. В інформативно-позитивному ключі витриманий матеріал, присвячений одному з лідерів ОУН-УПА М. Лебедю,¹⁴ а також інтерв'ю із очільником братства УПА М. Зеленчуком.¹⁵

Подібний матеріал з'явився одного разу навіть на сторінках газети *Салон Дона і Баса*, яка взагалі-то віддає перевагу негативній оцінці УПА: „Как известно доблестная Красная Армия не сумела защитить жителей Западной Украины от освободительного вермахта. В свою очередь доблестный вермахт не защищил их от освободительной Красной Армии. Зато хорошо организованное и разветвленное бандеровское подполье, развернувшее в самую крупную партизанскую Армию (де Голь как-то сказал: „Будь у меня такая Армия, Франция была бы свободной“), эффективно защищало гражданское население от репрессий оккупантов, как фашистских, так и советских.“¹⁶ „ОУН-УПА была единственной вооруженной силой, которая боролась за независимое украинское государство“, – пише у краматорській газеті *Восточный проект* М. Колеснік і намагається за допомогою логічних співставлень спростувати міф про УПА як „фашистів“ та „бандітів“. „Сам факт наличия множества народных песен про повстанцев – это один из самых железных аргументов в споре сторонников и противников признания УПА. Если повстанцы – националистические упыри, вурдалаки и головорезы, как нам много лет вдалбливало в головы коммунистическая пропаганда, то, как может народ, который от них пострадал, слагать о них такие хорошие и душевые песни? И ведь сколько лет прошло, а эти песни помнят и поют.“

- 13 А. ЖАРОВ, Диктатура матки, КИД (Комитет избирателей Донбасса [online]). [Цит. 1. 2. 2010]. – http://zadonbass.org/news/hot/message_6734?phrase_id=23024
- 14 С. СТЕПАНКО, М. Зеленчук: УПА воювало на своїй землі, за те, що і хотіли прості люди // *OstroB* [online]. [Цит. 21. 5. 2009]. – <http://www.ostro.org/articles/article-62078/>
- 15 С. СТЕПАНКО, Микола Лебедь – забутій лідер // *OstroB* [online]. [Цит. 16. 6. 2009]. – <http://www.ostro.org/articles/article-64023/>
- 16 С. МИРКИН, Степан Бандера самый противоречивый из десятки великих // *Салон Дона и Баса* [online]. [Цит. 22. 4. 2008]. – <http://www.salon.donetsk.ua/rubrics/5050.php>

Утім, навіть таке сприйняття УПА підсумовується визнанням відмінності геройчного контенту історичної пам'яті Заходу та Сходу України: „Для жителей Западной Украины УПА – ,це наши хлопці', ,це наши партизани'. У нас свои герои – красные партизаны и подпольщики, бойцы Красной Армии. И то, что их герои и наши герои стреляли друг в друга, – это наша трагедия.”¹⁷

Другий дискурс регіональної ідентичності умовно названий нами російсько-центрічним. Він представлений у донецькому медіа-просторі досить варіативно. При чому ці варіації можуть простояти на сторінках одного видання чи сайту. Одні матеріали чітко підкреслюють зв'язок регіону з Росією та Руським світом; інші схиляються до радянського бачення історії та оцінок сучасних подій з точки зору комуністичної ідеології; у третіх, наполягається на природній окремішності Донбасу від України. Об'єднує всі ці матеріали різке та навіть категоричне неприйняття українського національно-державного будівництва у тому вигляді, в якому воно відбувається, створення образу головного ворогу Донбасу, яким є „український націоналізм” та підкреслене акцентування історичних зв'язків із Росією.

Російсько-центрічний сегмент є не надто великим. Утім, це компенсується надзвичайною активністю та поширеністю таких ресурсів. Так, газета *Донецкий кряж* має один із найбільших накладів в області – 53,3 тисяч примірників. Вона представлена також у електронному вигляді на Донецькому комунікаційному ресурсі, який не приховує своєї симпатії до історичних прикладів самостійництва Донбасу: „Донецкий Коммуникационный Ресурс – это пространство для всех, кто хочет узнать, чем действительно живет Донбасс, о чем думают, чем интересуются сегодня граждане региона, который в далеком 1918 году в порыве к свободе провозгласил себя Донецко-Криворожской Республикой (ДКР).”¹⁸ Саме цей ресурс характеризується найбільшою частотністю згадування УПА. У середньому тричі на місяць подається матеріал, в якому УПА виступає головним об'єктом розгляду, або згадується в контексті інших подій. У всіх цих випадках негативна спрямованість статей та репортажів про УПА залишалася незмінною. Чимало таких матеріалів дублювалися на сайтах громадських організацій „Донбасская Русь”, „Русский Донбасс” та „Народно-патріотический блок Донбасса”, які разом із ДКР і формували російсько-центрічну складову інформаційного поля.

Російсько-центрічні ЗМІ стабільно виступали із жорсткою та агресивною опозицією будь-яким спробам позитивно, або нейтрально оцінити діяльність

17 Н. КОЛЕСНИК, История всегда пишется победителями // Восточный проект [online]. [Цит. 28. 11. 2005]. – http://www.vp.donetsk.ua/index_culture/2005/112808.html

18 О нас // Донецкий коммуникационный ресурс [online]. [Цит. 20.09.2010]. – <http://dkr.com.ua/about.php>

УПА. Характеризуючи фотовиставку „УПА: історія нескорених”, Донецький комунікаційний ресурс був значно відвертіший в акцентуванні протистояння Схід – Захід ніж видання, які ми визначили як регіоно-центрічні: „Понятно, что сегодня Юго-Восток Украины – в роли проигравшего в новой, идеологической войне. А победители могут учить нас уму-разуму, переписывая историю как им заблагорассудится.“ Ідея розмежування „ми – вони“ знаходить продовження у наступному сюжеті: „Владимир Вятрович, соавтор виставки, советник председателя СБУ по научным вопросам, а по совместительству еще и экскурсовод, особенно надолго задержался возле плаката, на котором был запечатлен некто Иван Кулик (Серый), потому что этот ‘герой’ родился в Донбассе. Попал в плен к немцам, оттуда к бандеровцам и уже в их рядах воевал до самой смерти. Вот мол, смотрите, и донецкие в УПА воевали. Я лично не сомневаюсь, что и среди нас найдется энное количество людей, способных предать Родину. Вопрос в том, стоит ли таких поднимать на щит? И не боятся ли наши бойцы невидимого фронта, что подобными примерами они могут воспитать целое поколение предателей?”¹⁹ Показово, якщо вояки УПА при всіх таких однозначних і одіозних характеристиках як „фашисти“, „колабораціоністи“, „пособники“ і т.ін. не визначаються маркером „предатели“, представник Донбасу в УПА – однозначно „предатель“. Тобто він наш, але за них. І для автора матеріалу провина Івана Кулика нібито подвійна – мало того, що за УПА воював, так ще й з Донбасу.

Окрім таких заідеологізованих пасажів, варто звернути увагу на дійсно справедливі зауваження критиків виставки. „Неприятным лично для меня было утверждение пана советника, что до осени 1942 года никаких партизанских отрядов на территории Украины не существовало. Мол, подпольщики были, а партизан – не было“, – обурюється Д. Гончаров і наводить факти про партизанський загін Михайла Карнаухова, який діяв у Донбасі ще з листопада 1941 року.²⁰

О. Мартинов вказує на тенденційність підбору експонатів, відсутність свідчень про жертви УПА, про оборону опозиційним силам відвідати виставку і висловити свою думку: „...На указанные ‚экспозиции‘ принципиально не допускаются ветераны Великой Отечественной, представители антифашистских общественных организаций, депутаты местных советов – словом, все кто могут так или иначе раскритиковать материалы данных выставок, воспрепятствовать манипуляции сознанием молодежи. А сами выставки в честь ОУН-УПА в текущем году, как правило, проводятся в помещениях областных управлений СБУ, чтобы обеспечивать face-control в интересах националистов.“²¹

19 Д. ГОНЧАРОВ, В зоне оккупации мозгов // Донецкий коммуникационный ресурс [online]. [Цит. 22. 2. 2008]. – <http://dkr.com.ua/index.php?new=8366>

20 Там само.

21 А. МАРТЫНОВ, Бандеровская выставка в Донецком СБУ. Размышления // Донбасская Русь [online]. [Цит. 26. 5. 2009]. – <http://donbassrus.dn.ua/index.php?new=7148.->

Святкування річниці УПА викликало у низки авторів синхронне здивування приуроченню цієї події до свята Покрови і українського козацтва, що висловлювалося у досить „вільному” тоні: „Украинские националисты – очень странные люди. Помимо своих прочих многочисленных странностей, у них есть шизофреническая фишка считать день Покрова Пресвятой Богородицы как-то связанным с украинской идеей, с казачеством и УПА”, – дивується сайт організації *Донбасская Русь*.²² Ю. Кононенко из ДКР пояснює вибір цієї дати кон’юнктурними мотивами: „Хотя против даты 14 октября 1942 года как времени создания УПА протестуют даже многие националистические историки, но символически это постарались привязать к православному Покрова, тем самым как бы легитимизируя УПА натянутой связью с казачеством и его любимым праздником.”²³ Більш грунтовне (порівняно із вищеперечисленними) тлумачення питання надає донецький історик О. Іванов: „Никакой бандеровской УПА 14 октября 1942 года быть создано не могло – по той простой причине, что Украинская Повстанческая Армия Тараса Бульбы (Боровца) была отдельным националистическим движением и к бандеровцам-ОУН не имело никакого отношения, воевало с ними и потерпело поражение, но уже в 1943 году, а осенью 1942 Шухевич, будущий командир новоназванной ОУН-УПА был исполнительным немецким гауптштурмфюрером СС.”²⁴

Сам факт святкування річниці УПА в Донецьку викликає у ДКР майже огиду та водночас відчуття сорому за рідне місто, що не виявило спротиву нав'язуванню „ворожих цінностей”. Такий настрій відображені навіть у заголовках репортажів 66-я годовщина УПА: *плевок в лицо города; Донецк позорно промолчал*.

А відтак оглядачі ДКР закликають жителів регіону до більш жорсткої позиції щодо ідеологічній експансії націоналізму. Так, В. Кругляк та М. Харькова, обговорюючи телеміст Донецьк-Львів, що відбувався у рамках програми „Шустер Live” навіть обурені толерантністю донецьких учасників програми: „Многие в нашем регионе родились и выросли не только в среде русского языка, но и в атмосфере русского духа. Поэтому в kraе далеко не безразличны и не приемлют насильственную украинизацию, возвеличивание ОУН-УПА, пересмотр Великой Отечественной (а не военный конфликт между Германией и Россией, как утверждают отдельные продвинутые отечественные историки), демонстративное уничтожение символов вековой дружбы двух братских народов – Украины и России. Только выражают свою позицию дома на кухнях, а едва попав на

22 Д (ен) УПА в Донецьке // *Донбасская Русь* [online]. [Цит. 18. 10. 2009]. – <http://donbassrus.dn.ua/index.php?new=7241>

23 Ю. КОНОНЕНКО, 66-я годовщина УПА: Плевок в лицо городу // *Донецкий коммуникационный ресурс* [online]. [Цит. 16. 10. 2008]. – <http://dkr.com.ua/index.php?new=10654>

24 А. ИВАНОВ, Донецк позорно промолчал // *Донецкий коммуникационный ресурс* [online]. [Цит. 20. 10. 2008]. – <http://dkr.com.ua/index.php?new=10707>

экран, донецкие что-то позорно лепечут о примирении, ищут уже никому не нужные компромиссы, сдают свои идеалы, предавая себя и свою малую Родину, поручая свою судьбу не знающим ни жалости, ни компромиссов националистам галицийского толка.”²⁵

У виразно „антинаціоналістичному” характері була витримана серія репортажів про встановлення пам’ятника жертвам ОУН-УПА у Луганську: „В шахтерский город срочно подтянулись националисты, попытавшиеся сорвать церемонию. Но луганчане ясно дали понять непрошенным гостям, что их шахтерский город – не Львов и даже не Киев. Наследников ‘славы УПА’ деликатно, но твердо, вытолкали из сквера Молодой гвардии, чтобы те своей агрессивной демагогией не портили настроение людям.”²⁶ Наполегливе вживання (у двох реченнях поспіль) вислову „шахтерский город”, що із стилістичної точки зору є не надто прийнятним для грамотного журналістського тексту, демонструє бажання (можливо, підсвідоме) автора цим яскравим маркером ідентичності відмежувати Луганськ від міст, які асоціюються із соціокультурними антагоністами Донбасу.

Дисонансом такій журналістській тональності звучить толерантне висловлювання архімандрита Отця Захарія, який служив панаходу над встановленням пам’ятним знаком у Сватові Луганської області: „Междоусобные войны забирают жизни у людей. Церковь не вмешивается в политику. Наше дело – почтить память о погибших. Одна часть Украины думает одно, другая часть – другое. А мы молимся о вразумлении всех. Время нас вылечит. История поставит все на свои места.”²⁷

Дуже потужним у цій групі медіа виглядає інформаційно-публіцистичний блок з історії УПА. При чому на відміну від регіоно-центрічних ЗМІ тут подано не тільки загальні роздуми на тему „переписування історії”, а й досить ретельно підібрані документи та цитати з історичних досліджень, що характеризують діяльність УПА тільки з негативного боку і покликані: а) спростовувати антинацистську боротьбу УПА та, навпаки, довести її колаборантство; б) показати жорстокість УПА, її репресивні заходи щодо мирного населення, й особливо – національних меншин.

„Никакой борьбы с немцами оуновская УПА с таким составом и идеологией не вела и не могла вести. Более того, в приказном порядке запрещалось нарушать немецкие коммуникации, нападать на склады и части вермахта, за самовольные выступления полагался расстрел. А принимавшиеся для ,благо-

- 25 В. КРУГЛЯК, М. ХАРКОВА, Оплеванность – удел донецких // Донецкий коммуникационный ресурс [online]. [Цит. 24. 4. 2009]. – <http://dkr.com.ua/index.php?new=12393>
- 26 Л. ГОРДЕЕВА, Война за память // Донецкий коммуникационный ресурс [online]. [Цит. 17. 5. 2008]. – <http://dkr.com.ua/index.php?new=9222>
- 27 В Луганской области открыли памятник погибшим от рук УПА // Донбасская Русь [online]. [Цит. 27. 6. 2008]. – <http://donbassrus.dn.ua/index.php?new=6879>

приятного имиджа' антинемецкие декларации никто и не думал исполнять. Боролась УПА с советским партизанским движением и занималась 'очищением' этнической территории от 'чуждых' элементов – поляков, евреев и своих со-племенников, не разделявших идеологию украинского национализма", – цитує ДКР російського історика О. Марчука.²⁸

Якщо ДКР та газета *Донецкий край* вже давно виконують роль головного рупора „антінаціоналістичних” сил Донбасу, то розширення наукової інфраструктури „боротьби з українським націоналізмом”, вочевидь, була пов’язана з не надто гнучкими спробами Києва нав’язати одне єдине бачення суперечливих історичних явищ. Так, у 2009 році групою донецьких істориків та політологів було створено „Центр політологічного аналізу та технологій”, завданням якого стало „розвінчування реакційних політичних міфів, що нав’язуються „помаранчевою владою” (зокрема про Донбас як мафіозний регіон, який виступає з позиції українофобії), створення позитивного інформаційного образу Донбасу та Південного Сходу, вивчення і популяризація регіональної самобутності Донецького краю”.²⁹

Одним із перших результатів роботи центру стала збірка *Украинский фашизм. Взгляд из Донбасса*. У збірку, видану за сприянням депутата Донецької облради від КПУ Ю. Житинського, вміщено, зокрема, історичну довідку *Військово-терористична діяльність ОУН-УПА*, підготовлену істориком О. Мартиновим. Довідка презентує комплексний, альтернативний офіційному (на той час), погляд на діяльність українських націоналістів. Її головний висновок: „Украинское националистическое движение 1920–1950-х гг. было движением фашистского типа и активно сотрудничало с нацистской Германией, приняло участие в гитлеровском геноциде и непосредственно, через структуры ОУН-УПА, организовало массовое уничтожение нескольких сотен тысяч людей, истребив не менее 300 тысяч человек польского, белорусского и украинского населения.”³⁰

О. Мартинов є автором цілої низки статей, які, поєднуючи як емоційну публіцистику, так і науково опрацьованій, але однією підібраний джерельний та історіографічний матеріал, викривають колаборантство українського націоналізму часів Другої світової війни. Ці роботи були розміщені на сайті депутата Донецької облради Ю. Житинського,³¹ утім, в основних наукових виданнях

28 А. ИВАНОВ, Андрей Марчуков: Изучая историю Украины, изучашь историю России, и на оборот // *Донецкий коммуникационный ресурс* [online]. [Цит. 19. 1. 2009]. – <http://dkr.com.ua/index.php?new=11582>

29 О нас // *Центр политологического анализа и технологий* [online]. [Цит. 20.09.2010]. – http://cprat.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1&Itemid=6

30 А. МАРТЫНОВ, Военно-террористическая деятельность ОУН-УПА // *Украинский фашизм. Взгляд из Донбасса. Сборник материалов*, Донецк, 2008, с. 444.

31 Народно-патриотический Блок Донбасса: Сайт громадської організації [online]. Народно-патриотический Союз Донбасса, 2009. [Цит. 30. 9. 2010]. – http://www.zhitinsky.org/cgi-bin/zht/work/ws_cms/m1.cgi?lang=rus&p1=17

області – наукових журналах чи збірках університетів, свого місця не посіли. О. Іванов вважає таку ситуацію цілеспрямованою інформаційною блокадою: „Попробуйте сьогодні, у нас в національному [Донецькому національному університеті – С. П.] , на історическому факультеті захистити дисертацію о сопротивлении фашизму, о подпольном движении на Донеччине или о развитии промышленности. Да вас за сумасшедшего сочтут! Максимум, над чем можно вести научные изыскания, относительно нашего края, - это степь, курганы... Получается, ни военной славы, ни промышленной мощи, ни природных богатств у нас нет и не было – мы никто! Кстати, знаете ли вы о новейшем историческом открытии? Оказывается, „Молодая гвардия“ являлась подразделением ОУН-УПА. Как вам это нравится?!”³² Це емоційне висловлювання, м’яко кажучи, не відповідає дійсності, адже тематика Великої Вітчизняної війни, радянської індустриалізації, економічного та соціального розвитку Донбасу є поширеним предметом дисертаційних досліджень у Донецькому національному університеті. Але, мабуть, їх висновки не відповідають поглядам О. Іванова.

Україно-центрічний сегмент посідає в донецькому інформаційному просторі позиції, близькі до маргінальних. Більше того, він навіть не є тотожним україномовному, який теж знаходиться на узбіччі регіонального інформаційного поля. Адже станом на 2009 році з 1138 періодичних друкованих видань області тільки 18 видаються виключно українською мовою, а 750 – українською та російською.³³ При чому в останніх україномовними є лише окремі сторінки. У переважній більшості ці видання (як правило, районні багатотиражки) воліють залишатися осторонь політично та ідеологічно забарвлених тем, або висвітлюють їх у інформативно-нейтральному ключі. Українська історія та культура представлена на їх сторінках переважно такими сюжетами та персонами, які не викликають суперечливих оцінок у суспільстві. Про УПА говориться не дуже багато і вельми обережно. Така позиція зумовлена насамперед тим, що засновниками цих ЗМІ є місцеві органи влади, які не дуже схвалюють сприймали заходи Києва щодо вшанування пам’яті УПА.

Певний виняток становить єдина обласна україномовна газета *Донеччина*. З одного боку вона вже давно є головним офіційним рупором свідомого українства області і виражає його погляди, які стосовно деяких питань далеко не завжди співпадають із домінуючою у регіоні громадською думкою. З іншого боку, за-

32 Е. МИХАЙЛОВА, Не покоряться! // Донецкий коммуникационний ресурс [online]. [Цит. 22. 7. 2008]. – <http://dkr.com.ua/index.php?new=9783>

33 Департамент інформаційної політики, Загальна оцінка ситуації в інформаційному просторі, Офіційний сайт Державного комітету телебачення та радіомовлення України [online]. [Цит.13. 2. 2009]. – http://comin.kmu.gov.ua/CONTROL/UK/PUBLISH/ARTICLE?ART_ID=68534&CAT_ID=630772.

словником газети є Донецька обласна державна адміністрація, що, звісно, вимагає від видання певної координації із вектором владних настроїв.

Взагалі-то позиція видання зоріентована на те, щоб показати різні точки зору на проблему. Але саме Донеччина є єдиним офіційним друкованим органом, що регулярно надавав слово прихильникам ОУН-УПА. Водночас, можна побачити, що компліментарні стосовно УПА матеріали та гостра критика в бік тих, хто паплюжить, на думку іх авторів, пам'ять борців за незалежність, висловлюється не журналістами видання, а в листах читачів газети: „Біда Східного регіону полягає в тому, що наші люди, проживши майже 20 років у незалежній Україні, досі позбавлені об'єктивної інформації про діяльність справді патріотичних українських організацій ОУН та УПА”, – пишуть члени маріупольської „Просвіти”.³⁴ Їх підтримує В. Алтухов, ветеран війні в Афганістані, член Національного союзу журналістів України: „Новітні комунотехнології наловчилися проклинати героїв, приписуючи їм „найстрашніші гріхи”, називаючи їх і „фашистами”, і „нацистами”. Навпаки, відстоюючи ідеали державної незалежності, Українська Повстанська Армія, наприклад, боролася і проти фашистів, і проти комунофашистів.”³⁵

Неможливість поєднати, примирити у власній свідомості два протилежніх образи – українського націоналізму і радянського патріотизму, простежується у розгубленому висловленні радянського ветерана з Донбасу Р. Стешенка, який ділиться своїми приємними враженнями із спілкування із академіком І. Юхновським: „Особливу увагу привернуло те, що він добровольцем пішов воювати проти німців, нагороджений орденом Вітчизняної війни 1 ступеню і [...] пропонує визнати вояків УПА учасниками бойових дій за незалежність України.”³⁶

Три регіональних інтернет-ресурси більш виразно демонструють такі погляди та оцінки, які ми віднесли до українсько-центричних. Це – портал українців Донеччини *Xата* (позиціонує себе як інформаційний центр українського руху), портал *Правий Бахмут*, та портал неполітичних новин Донецька *NGO.DONETSK.UA*.

У висвітленні резонансної для регіону фотовиставки „УПА: історія нескорених”, українсько-центричні ресурси значно програли своїм ідеологічним опонентам. І кількісно, і якісно. Два репортажі сайту *NGO.DONETSK.UA* не стільки розповідають про ЗМІ, які дуже прискіпливо відшукували недоліки у змісті виставки, *NGO.DONETSK.UA* подав факт виставки не як привід для історичних дискусій, а як поле для політичних звитяг. На тлі красномовних фото з протестуючими комуністами та прогресивними соціалістами дещо губляться слова

34 Чому ненавидять Степана Бандеру?, *Донеччина*, 6. 6. 2010, с. 2.

35 В. АЛТУХОВ, А судді хто?, *Донеччина*, 20. 4. 2010, с. 2.

36 Р. СТЕШЕНКО, Три уроки ветерану, *Донеччина*, 11. 6. 2010, с. 2.

координатора Громадської ініціативи Донеччини з відновлення історичної пам'яті С. Федорчука, який відзначив заполітизованість виставки та непродуманість її презентації: „Поза сумнівами, сам факт відкриття виставки в Донецьку демонструє здатність СБ України та державних органів презентувати справжню історію, якою вона була. Проте в нормальному обсязі не була залучена громадськість. Під час відкриття чомусь надавалося слово представникам політичних сил. Це, на мою думку, було зайвим, адже жодні партії, їхнє ставлення до цього не мають бути визначальними. До того ж, є певні небезпеки технічного плану. На відкритті не була проведена екскурсія. Обов'язково потрібен гід, бо ці стенді несуть величезне інформаційне навантаження.”³⁷

Газета *Донеччина* з приводу демонстрації виставки опублікувала розгорнуте інтерв'ю з місцевим істориком О. Добровольським, автором книги *Мала історія ОУН Донецької області*. О. Добровольський наголошує на численній кількості мешканців Сходу України у лавах УПА. Героєм та патріотом зображується Іван Кулик – „Сірий”, який, як ми вже говорили, затаврований Донецьким комунікаційним ресурсом як запроданець.³⁸ Це ще раз свідчить про різке та категоричне наполягання на протилежних оцінках одних подій, явищ, персон.

Україно-центрічному дискурсу явно бракує якісної професійної журналістики та публіцистики. Більшість публіцистичних матеріалів являють собою передрукі з київських видань чи електронних порталів. Утім, вже сама наявність таких надає громадськості можливість ознайомитись із альтернативним (щодо домінуючого в області) поглядом на суспільно-політичні теми. І якщо більшість ЗМІ області називали гуманітарні ініціативи Президента такими, що спрямовані на розкол країни, на сторінках *Донеччини* можна було знайти матеріали, автори яких виважено або навіть із розумінням ставилися до такої політики: „Питання Голодомору, УПА й Конотопської битви актуальні для незначної частині виборців”, – пише О. Кульчинський. „Думаю, це 15%, і Президент, порушуючи цей пласт проблем, від яких Кучма з Кравчуком демонстративно ховалися жодної вигоди не отримує. З погляду політичної доцільноті він лише створює собі додаткові проблеми.”³⁹

„Треба віддати належне Президентові”, – цитує *Донеччина* відомого українського правозахисника-дисидента Євгена Сверстюка, – „який після ганебних сторінок замовчування взявся за тему Голодомору, за тему українського національного опору 1917 року та історію УПА.”⁴⁰

37 Вуличні бої з УПА в центрі Донецька // NGO. DONETSK. UA. Портал неполітичних новин Донеччка, [online]. [Цит. 21. 5. 2009]. – <http://ngo.donetsk.ua/donsociety/6153>

38 Донбас із тризубом, *Донеччина*, 18. 11. 2008, с. 3.

39 О. КУЛЬЧИНСЬКИЙ, Товкли й товчено. Історія українців – це удари „всіх своїх” по одному „своєму”, *Донеччина*, 12. 9. 2008, с. 2.

40 М. МІЩЕНКО, *Донеччина*, 30. 5. 2008, с. 2.

Отже, характер оцінок регіональних особливостей Донбасу зумовлює поділ інформаційного простору на регіоно-центрічний, російсько-центрічний та україно-центрічний сегменти, що відповідно обумовлює ставлення донецьких ЗМІ до історичних явищ та актуальних проблем сучасного національно-державного розвитку.

Артикуляція регіоно-центрічними ЗМІ історичної самобутності, специфіки Донбасу як особливого соціокультурного простору спровокувала відторгнення спроб ввести образ УПА (як частини більш широкого образу „українського націоналізму“) у систему цінностей регіону та коливання оцінок цих спроб від стриманого скепсису до відвертого неприйняття.

Російсько-центрічні друковані ЗМІ та електронні ресурси демонстрували відкриту ворожість щодо УПА як історичного явища і у відповідному ключі формували його характеристики. УПА однозначно представлялася як підсобниця німецьких нацистів, носій ідей агресивного, антиросійського українського націоналізму, який ототожнювався із фашизмом і репрезентувався у якості головного ворогу як Донбасу, так і усього „російсько-культурного“ світу.

Україно-центрічний інформаційний сегмент, представлений у регіоні, не має значного поширення та впливу. За оперативністю, інформативністю, якістю матеріалів він поступається ідеологічним опонентам. Спроби із позитивної точки зору розглянути історичну роль УПА, оцінити її діяльність як національно-патріотичну, звучали дисонансом домінуючим інформаційним потокам, але робили регіональний інформаційний простір більш плюралістичним.

Information on the Ukrainian Insurgent Army (UPA) in the Donetsk District

The author describes Donetsk district with its regional peculiarities and their impact on the various information trends. They are split in region, Russian and Ukrainian-centric streams. Therefore, contradict reports appear in the district mass media. Depiction of Donbass historical exceptionality as a specific socio-cultural phenomenon subscribed to by the district journalists makes it impossible to incorporate history of the UPA as a part of broader image of the Ukrainian nationalism into the structure of regional values. The Russian-centric printed and electronic sources are explicitly hostile towards the UPA. The insurgent army is shown as a Nazis supporter and disseminator of aggressive Ukrainian anti-Russian nationalism akin to fascism and the world worst enemy of both Donbass and 'Russia-minded' peoples. The Ukrainian-centric trend does not enjoy any popularity and it has no influence. Unfortunately, contents of published materials always yield to ideological opponents. All attempts to consider the UPA historical role and to appraise its patriotic efforts do not get through and influence the predominant public adversary view. These attempts, however, have made the regional information development more pluralistic.

Informace o Ukrajinské povstalecké armádě (UPA) v Doněcké oblasti

Autor popisuje situaci v Doněcké oblasti s jejími zvláštnostmi a vlivem na různé informační proudy. Ty jsou rozdeleny na oblastní, proruské a proukrajinské. Z těchto důvodů se v lokálních médiích objevují protichůdné informace. Místní novináři považují Donbas za historicky výjimečný s velmi specifickými sociálními a kulturními rysy. Je proto nemožné začlenit dějiny UPA do širšího kontextu ukrajinského nacionalismu a následně do struktury regionálních hodnot. Proruské tištěné i elektronické zdroje jsou jednoznačně nepřátelské vůči povstalecké armádě a označují ji za fašistického stoupence nacistů a nejhoršího nepřítele jak Donbasu, tak i prorusky orientované populace. Příznivci proukrajinských snah nemají prakticky žádný vliv. Jejich materiály se téměř vždy podrobují svým ideologickým oponentům. Všechny pokusy vzít v úvahu historickou roli UPA a ocenit její vlastenecké úsilí narážejí na odpor, který ve veřejném mínění převažuje. Nicméně tyto pokusy zajišťují dostupné pluralitní informace.

УПА в різних соціально-філософських вимірах (на основі творів М. Матіос *Солодка Даруся та О. Забужко Музей* *покинутих секретів*)

Тереза Хланьова

Література, як правило, до певної міри функціонує як чутливий сейсмограф суспільної атмосфери і виконує роль терапевта, що повертається до болісних моментів історії та до національних травм. Ця функція літератури особливо інтенсивно розвивається у суспільствах, де під загрозою знаходиться власна національна ідентичність, де певні важливі історичні моменти не висвітлені однозначно і перебувають під знаком запитання. Атмосфера невизначеності, невпевненості, відчуття власної меншовартості, деривативності тощо – це психологічні чинники, які посилюють зазначену роль літератури.

В українському середовищі така терапевтична функція літератури досить інтенсивно реалізується і набуває різноманітних форм. У пострадянському періоді, який містить безліч виявів перехідного дискурсу, можна зауважити тенденцію до радикальної зміни в трактуванні певних проблем, пов'язаних з питанням національної ідентичності.

З одного боку, тут спостерігаємо прагнення редефінувати явища, які можна вважати більш-менш стабільними елементами українського культурного канону і які в багатьох випадках набули ознак майже сакрального феномену. Передусім маємо на увазі низку постатей, сприйняття яких, зазвичай, було законсервоване у визначених координатах, а також – сукупність певних понять і концепцій, що відіграють ключову роль в інтерпретації окремих періодів національної історії та пов'язані з атрибутами української національної специфіки.

З іншого боку, бачимо тенденцію до приділення уваги явищам, постатям, періодам національної історії, які в минулому з політичних причин були маргіналізовані або дезінтерпретовані й у суспільній свідомості не посідають стабільне місце, а, навпаки, створюють вібраційні точки, навколо яких концен-

трується атмосфера невпевненості. Саме до цієї категорії належить проблематика, пов'язана з діяльністю УПА, проблематика, яка стає частиною стратегії ревіталізації національної пам'яті.

Цю тему вирішили реанімувати у своїй творчості дві відомі авторки – Оксана Забужко та Марія Матіос. „Родинну сагу” – *Музей покинутих секретів* (Київ, 2009) Оксани Забужко і роман *Солодка Даруся* (Львів, 2004) Марії Матіос, сьогодні вважають визначними творами української літератури.

Як зазначено в рекламних анотаціях, *Музей покинутих секретів* „перші критики вже встигли назвати шедевром, а авторку порівняти з Ф. Достоєвським і Томасом Манном”. Частина рецензентів стверджує, що цей твір матиме винятковий вплив на український літературний процес і, як каже Костянтин Родик, „на історичну свідомість читачів”.¹ Леонід Плющ навіть стверджує, що роман „на десятиліття (?) без сумніву стане проблемою й предметом гуманітарних наук”.² На наш розсуд, деякі з цих тверджень занадто гіперболізовані, хоча фактом залишиться те, що журнал *Кореспондент* назвав *Музей* найкращою українською книжкою 2010 року.

Солодку Дарусю вважають вершинним твором Марії Матіос, твором, який уже за життя приніс їй визнання класика української літератури і за який вона стала переможцем конкурсу „Книжка року – 2004” та Лауреатом Національної премії України імені Тараса Шевченка 2005 року.

Обидві книжки поєднують те, що їх авторки намагалися повернути історію свого народу до його активної пам'яті, змусити українців по-новому пережити важливі періоди власної історії, пов'язані з тоталітарними системами, відродити забуте або напівзабуте знання свого минулого та оновити міжпоколінневий взаємозв'язок. За Оксаною Забужко, після розвалу Радянського Союзу українці закопали власну історію в ямку (як у дитячій грі „секрет“), накрили скельцем, засипали землею, проте, на відміну від дитячої гри, ніхто не приходить подивитися, що там, ніхто не розкопує ці забуті, поховані таємниці, ніхто не пояснює, що відбувалося у ХХ столітті.³ Обидва згадані твори є спробою знову розкопати таємниці історії, хоча кожна з письменниць до досягнення цієї мети воліє йти своїм, відмінним від інших шляхом.

- 1 О. ЗАБУЖКО, Музей покинутих секретів – роман про минуле, яке не минає [online], *Високий замок*, 25.12. 2009. [2010-10-15] Інтернет-джерело: <http://www.wz.lviv.ua/print.php?atid=79531>. (Далі в тексті: Рoman про минуле).
- 2 Л. ПЛЮЩ, Чари з країни ОЗ [online], *Litakcent*, [2010-10-15] Інтернет-джерело: <http://litakcent.com/2010/01/25/chary-z-krajiny-oz.html>.
- 3 О. ЖУК, Секрети Забужко. Рецензія на книжку: Забужко Оксана, Музей покинутих секретів: Роман [online]. [2010-10-15] Інтернет-джерело: <http://avtura.com.ua/review/95/>; О. ЗАБУЖКО, Годі відшукати більшої порнухи, ніж ту, що демонструють наші урядовці [online]. [2010-10-15] Інтернет-джерело: <http://sumno.com/article/oksana-zabuzhko-godi-vidshukaty-bilshoji-pornuhy-n/>

З палітри різних жанрових і типологічних характеристик роману Оксани Забужко можемо здогадуватися, що її витвір є комплікованим, багатопластовим та поліфонічним текстом. Навпаки, досить точне і менш варіабельне трактування роману Марії Матіос натякає на прямолінійність, „одноголосся” твору. З *Музеєм покинутих секретів*, крім найбільш фреквентованих визначень „родинна сага” та „історичний епос”, пов’язана ще низка інших характеристик – говорять про „твір з елементами історичного (та політичного) детективу, соціально-психологічної драми та містичного трилеру”, про „(пост)модерністську психологічну сповідь”, „суспільно-культурне полотно ‚не без моралі‘” з елементами документалістики тощо. Знаходимо й такі визначення, як „сучасний соціальний роман”, „жіночий роман”, „любовний та еротичний роман”, „романтична історія кохання”. У зв’язку з фантастичним елементом твору, на якому базується філософська концепція цілого роману, йдеться також про жанр „сайенс-фікшн”. За влучною оцінкою Віри Агаєвої, наведені визначення „так чи так підсвічують шеренгу вигадливо вибудуваних залив ‚Музею...‘, але жодне не дає хоч скільки-небудь повного уявлення про цей твір”.⁴

Рoman Марії Matios не оповитий такою безліччю різних типологічних і жанрових прикмет. За авторською дефініцією, *Солодка Даруся* – це драма на три життя, за визначенням Дмитра Павличка, – це „повість, за сюжетом – новела, за шириною охоплення історичних подій – роман, за насиченням оповіді діалогами, прямою мовою – п’єса”,⁵ або, іншими словами, – „роман-драма” або „романна драма”. На думку Світлани Жили, у загальному вимірі *Солодка Даруся* – це історичний, філософський, психологічний роман, „книга – метафора для всеукраїнської новітньої історії”.⁶

Як зазначено вище, обидві авторки торкаються теми Української Повстанської Армії. Рoman Оксани Забужко охоплює історію трьох поколінь від осені 1943-го до весни 2004-го років, розкриту за посередництва трьох головних героїв – тележурналістки Дарини Гоцінської з Полтавщини, її львівського бойфренда, колишнього фізика Адріяна Ватаманюка, який у 1990-ті зайнявся торгівлею антикваріатом, та вояка УПА, що з’являється їм у снах і таким способом презентує власну життєву дорогу в УПА та історію свого кохання. Авторка, розповідаючи про цих геройів, показує історію родів, які репрезентують різні пласти українського суспільства (наприклад, діяльність генерації „шістдесятників”

4 В. АГАЄВА, Оксана Забужко в „музеї“ УПА. Рецензія на книжку: Забужко Оксана. Музей покинутих секретів: Роман [online]. [2010-10-15] Інтернет-джерело: <http://avtura.com.ua/review/94/> (Далі в тексті: Агаєва).

5 Д. ПАВЛИЧКО, Безодня, куди страшно заглядати, *Літературна Україна*, 2005, № 2, с. 6.

6 С. ЖИЛА, Трагедія адекватна історії: роман Марії Matios „Солодка Даруся“ та читацька конференція за цим твором [online]. [2010-10-15] Інтернет-джерело: <http://www.ukrlit.vn.ua/article1/1753.html> (Далі в тексті: Жила).

– інтелектуалів, середовище тележурналістики, мистецьке середовище, сучасні бізнес-структурі тощо), пояснюю невідомі сторінки історії України (побут професійних підпільників, дія КГБ та радянської влади) і розкриває лейтмотиви поодиноких періодів. Поступово читач стає свідком того, як пращаючи дають знати про свої долі та своє кохання, яке хоч і „урвалося“ 60 років тому у повстанській криївці, проте „програмує“ життя наших сучасників – Дарини й Адріяна. „Знищенні проекти, життя, задуми, любові, ненароджені діти... Усе це не витирається, не зникає, а продовжує існувати в невидимому полі і раціонально незрозумілими способами формувати“ життя нащадків.⁷ „Бачимо тут звичний для Забужко мотив успадкування цінностей, культурного переємництва, яке є надзвичайно важливим для лікування посттоталітарних травм України.“⁸

Марія Матіос переймається „українською історією 30-х–70-х років ХХ століття в її буковинському й галицькому ареалах“,⁹ зображує різні окупаційні режими, співіснування і стосунки гуцулів з румунською, німецькою та радянською адміністрацією. Епіцентром роману є сприйняття історичних катаклізмів у локальних варіаціях простою сільською людиною, яка за допомогою категорії народної філософії та „стереотипів з властивою їм особливою мовою знаків, символів, словесних формул“¹⁰ намагається зорієнтуватися у складній дійсності та психологочно налаштувати себе на нові обставини життя. Водночас бачимо, як історичні події трансформують духовну систему людини цього типу. Зазначений проміжок часу переплавлений через долю головної геройні Дарини, яка несе на собі наслідки дитячої травми: Дарина, бувши малою дівчинкою, за льодяники-півники розповіла енкаведистові, як її батько – колгоспний заготівельник – добровільно віддав бійцям УПА молочні продукти. Дитяча довірливість та пошана до правди, дезорієнтація в тому, хто репрезентує „ зло“ і кого, навпаки, треба захищати, послужили енкаведистам та призвели до втрати сім'ї: мати проклинає Дарину і чинить самогубство, смерть батька безпосередньо не описана, але, зрозуміло, що вона теж була прямим наслідком вказаних подій.

З цього короткого опису очевидно, що твір М. Матіос порівняно з твором О. Забужко є більш камерною, стислішою оповіддю, спрямованою на одну конкретну людську трагедію. Якщо детальніше порівнямо обидва тексти, побачимо, що вони мають дуже мало спільногого на рівні типу наративу, типології постатей, філософського навантаження, авторського голосу тощо. Ці твори ре-презентують зовсім різні підходи до зазначененої теми і таким чином викликають діаметрально протилежні читацькі реакції.

7 Роман про минуле.

8 О. ВОХ, Музей покинутих секретів: „дорослий“ роман для підліткової нації. Рецензія на книжку: Забужко Оксана, Музей покинутих секретів: Роман [online]. [2010-10-15] Інтернет-джерело: <http://avtura.com.ua/review/172/>. (Далі в тексті: ВоХ).

9 Жила.

10 Жила.

По-перше, треба зауважити, що загалом авторки дуже відмінні за психологочним типом, що впливає на ідейну структуру кожного роману, розставлення акцентів мистецької концепції та характер авторського голосу. Як відомо, О. Забужко типологічно є автором-інтелектуалом, не випадково вона є авторкою не лише поезії та прози, а також публіцистики, есейстики й вагомих літературознавчих робіт. Її світогляд, окрім акцентації на жіночому чи феміністичному дискурсі, можна характеризувати винятковою загибленістю у філософічний вимір людського буття та гіпертрофовану вдумливість. Здатність письменниці бачити історичні події, соціокультурні зрушення, переломні періоди національного існування в широкому контексті не тільки східноєвропейського ареалу, але також європейських соціокультурних явищ, політичних та філософських концепцій, більшою або меншою мірою виявляється у її прозі, особливо в романах. Скандалність авторки, яку вона здобула собі романом *Польові дослідження з українського сексу* (1996), не є тим, що характеризує сутність творів О. Забужко: епатаж, виклик, провокація є тільки частиною її письменницької стратегії. Навпаки, комплексність, філософське загиблення, пристрасне шукання причин національних травм та патологій створює наріжний камінь її творчості. І цю властивість можна зауважити також у романі *Музей покинутих секретів*.

М. Матіос – зовсім інша письменниця. На відміну від О. Забужко, релаксуючи, Матіос відмежовується від історично-психологічних творів і складає книжки кулінарних рецептів та книжки „легшого“ жанру – прикладом може слугувати еротичний *Бульварний роман*. Це, звичайно, не пояснює саму суть її письменницького характеру, так само, як скандалність не вичерпує характеристику О. Забужко. Водночас це може натякати на відсутність „інтелектуалізму“ та „наукової“ філософії і, навпаки, на наявність важливого вектору її творчості – споглядання світу крізь призму простої людини, орієнтиром для якої є, як у випадку з романом *Солодка Даруся*, традиційна народна філософія.

З вище сказаного випливає і те, що структура обох зазначених романів досить відмінна. *Музей покинутих секретів* є продуманим, сконструйованим типом прози. О. Забужко працювала над цими 832 сторінками сім років, і треба підкреслити, що не йдеться тільки про письменницьку, творчу роботу, а також і про роботу дослідницьку. За зізнанням авторки, вона „мусила переорати гори матеріалу“, „крім того, була маса справжніх польових досліджень, поїздок, десятки годин записаних інтерв'ю з людьми“.¹¹ Було б помилковим думати, що О. Забужко є суто раціональною авторкою: її дослідницька праця „перетравлена“ також емоційно, вона „наповнен[а] зсередини не просто авторським спогляданням чужих доль та історій, а й співпереживанням їх“,¹² як каже пись-

11 Роман про минуле.

12 Там само.

менниця, ця тема інтригувала та мучила її вже здавна. Проте, незважаючи на сильне особисте захоплення темою, роман характерний передусім продуманою конструкцією. Йдеться про цілу систему взаємного сплетіння поодиноких сюжетних ліній, що „несуть“ долі та важливі життєві перипетії поодиноких героїв, які відлунюють одна одну й перетинаються на метафізичному рівні. Все це посилює „датабазу“ проблемних сплесків, гравітаційних точок, які надають тексту певного ритму та градації, а також система бінарних опозицій, що створює ідейне ядро тексту. Може, щось подібне має на увазі Тетяна Тебешевська-Качак, коли каже, що взаємні зв'язки образів-персонажів, сюжетних ліній „виявляються у тематичних та проблематичних вузлах, відлунюють в інтертекстуальних акцентах, літературних та історичних ремінісценціях, у фрагментах архетипної пам'яті та фольклорних екстраполяціях“.¹³

Частиною структури роману є напруження між „часом“ і „генетичною“ (або клітинною) пам'яттю та інтуїцією, які провадять двобій за історичні події, що відіграють важливу роль для творення національної свідомості й відчуття національної ідентичності. Час, з одного боку, функціонує як екзактне мірило – тобто, відмежовує три генерації українців, „відбиває“ різні політичні системи та особисті драми. З іншого боку, час затирає сліди, змінює реальність і тимчасові акценти, перемішує центральне та маргінальне і створює власний закон тління й забування, відкриває або, навпаки, створює таємниці. Тут йдеться про час, „якому не вдається стати історією“.¹⁴ Майже містично закодована генетична пам'ять, матеріалізована в Адріянових снах, які є відлунням реальних подій 40-их років, функціонує як антипод часу, активізатор забутих травм та „неврозів“ і створює енергію, що впливає на життя нащадків. Таким чином, минуле не вмирає, але продовжує жити і, за словами авторки, „впливати на наше життя, причому без нашого усвідомлення і навіть знання про це минуле“.¹⁵ Категорія часу та категорія пам'яті закомпоновані у саму назву твору й у провідну метафору – вже загадувані „секретики“ пам'яті, які є символом „захованих у часі уламків доль, що виринають у минулому, теперішньому, майбутньому і змінюють їх“.¹⁶

Крім зазначених найважливіших структурних елементів, спостерігаємо ще низку допоміжних „напружень“, які доповнюють архітектоніку роману. Прикладом може бути улюблена тема О. Забужко – дисгармонія між світом чоловіків та світом жінок; тут знов активовано категорії виключності цих двох світів. Жіночий світ однозначно домінує, найяскравіше в образі головної геройні

13 Т. ТЕБЕШЕВСЬКА-КАЧАК, Історія, що стає літературою у стилі Оксани Забужко. Рецензія на книжку: Забужко Оксана, Музей покинутих секретів: Роман [online]. [2010-10-15] Інтернет-джерело: <http://avtura.com.ua/review/96/>. (Далі в тексті: Тебешевська-Качак).

14 Агаєва.

15 Роман про минуле.

16 Там само.

– сильної, вольової жінки, яка підкреслює асиметричність жіночого та чоловічого світів. Дарину Гощинську характеризує широка „дата база“ позитивних „категорій“: вона є тим, хто становить велику частину морального орієнтиру твору; вона навантажена „ідеальними“ властивостями, які створюють значну частину дидактичного пласти роману; вона є тим, хто відкриває таємницю Олени Довган і в такий спосіб ревіталізує стерпі долі борців за свободу України; вона є тим, хто „не перестане родити“ і таким чином виконає одну з найважливіших місій, переданих Оленою, яка загинула разом зі своєю ненародженою дитиною в криївці. Окрім дуже важливого, майже сакрального „материнства“, у романі є ще безліч різних ролей, які Дарина Гощинська відіграє з перевагою: роль першокласної журналістки; інтелігентної жінки; роль принципової жінки, яка „жертвuje“ власною кар'єрою, щоб заперечити підтримку мафіанським махінаціям на телебаченні; роль чутливого, вдумливого аналітика чужих переживань та снів. Ці моральні категорії підкреслено ще й ідеальними категоріями фізичними – досконалій вигляд, сексуальна майстерність.Хоча її партнер – Адріян, модельований, безперечно, теж як позитивний персонаж, він „не встигає за Дариною“.

Феміністична лінія розроблена також в описах феномену „сестринства“, який між іншим заховано й у головній метафорі роману – уже згаданих „секретиках“, що є дитячим різновидом дорослого інтимного зв’язку двох жінок. „Сестринство“ виявляється не тільки в стосунках головної героїні Дарини Гощинської та її подруги Владислави, яких єднає сильна душевна спорідненість: на більш містичному рівні можемо таким вважати позачасову спорідненість Дарини та Олени Довган – члена УПА.

Опозиція між чоловічим та жіночим світом є тільки однією з опозицій між героями роману. Загалом можемо сказати, що „не лише головні герої, а навіть і другорядні, як позитивні, так і негативні, – то не типажі живих людей, а якісь репрезентативні конструкти, картки таро, що мають щось символізувати“¹⁷.

Ця „символічність“ підкреслює сильне „ідейне“ навантаження твору, чітке виокремлення світу „свого“ і „чужого“, „негативних“ та „позитивних“ категорій. „Українська історія, носії національних ідей та борці-патріоти протистоять режиму окупантів і насаджуванню ,sovкових ідеологій‘; політичний бруд сьогодення контрастує з моральними принципами головних героїв – Дарини та Адріяна, родини Гощинських; матеріальний світ витісняє духовний, презентований у романі сюжетною лінією Влади Матусевич та образами героїв УПА; покоління батьків і дітей у вічному діалозі-запереченні; філософія життя, любові, вірності як альтернативи неминучості смерті, ворожої ненависті, зради

17 О. МЕРФЕНКО, Музей покинутих секретів – найслабкішим місцем книжки Забужко є сама Забужко [online]. [2010-10-15] Інтернет-джерело: <http://omurphenko.livejournal.com/12564.html>

і підступності. Перелік можна продовжувати, виокремлюючи теми і мікротеми роману у процесі аналітичного читання.”¹⁸

Ідейне перевантаження твору іноді занадто обтяжує, схематичність поглядів, які побудовано на засадах контрасту, виходить місцями занадто дидактично. Керування читачем, точніше, його ідейними настановами за допомогою чітко збудованої системи та механізмів у романі виражене значною мірою. Ольга Вое думає, що, „по суті, „Музей“ – це художня транскрипція ідей, до того не раз висловлених авторкою”.¹⁹ Для прикладу – думка про важливість мовної ідентифікації виразно виступала вже в романі *Польові дослідження з українського сексу*.

Я відважуюся полемізувати з Яною Дубинянською, яка переконана, що „емоційно-чуттєве в цій книжці добре врівноважене раціонально-філософським”.²⁰ Це твердження доречне, по-моєму, тільки в тому сенсі, що „емоційне” підкреслює „раціональне” і слугує „інтенсифікатором” для головних ідей та філософської матриці роману.

Порівняно з „ідейністю“ *Музею...*, його продуманою та складною структурою твір М. Матіос є набагато спонтаннішим, емоційнішим, природнішим. Як каже сама авторка, „такі книжки, як „Даруся“ [...] не є робленими, вони пишуться у напівсвідомому стані. Тебе нема, ти між землею й небом, і ти не думаєш про те, як це сприйматимуть, що про це скажуть, що напишуть і чи взагалі будуть писати; воно тебе несе, як повінь, як несе людину вода, і вона або врятується, або ні, вона вже підвладна не собі, а стихії. Такі книжки не вигадуються. Воно саме приходить. Якби писати тільки такі книжки, як „Даруся“, можна і „дахом“ поїхати”.²¹ Якщо ми вживали для характеристики *Музею...* слово „механізм“ або „конструкція“, то для Солодкої *Дарусі* таким ключовим словом, основним кодом є „стихія“. Стихія „жене“ текст у руслі несподіваних відкриттів, які мають на меті активізувати іншу частину людської психіки – не раціональну (чи інтелектуальну), а емоційну. Авторка, очевидно, не має амбіції створити широку всеосяжну картину певного періоду, як це робить О. Забужко. Навіть діяльність Української Повстанської Армії тут майже не описана: вона залишається поза центром уваги, її присутність відчувається, вібрує, але матеріалізована тільки спорадично в декількох екстремальних ситуаціях (брутальна демонстрація голих мерців, які в 1950 році допомагали повстанцям; прихід вояків УПА за продуктами). Центром уваги М. Матіос є щось інше – подати пластичний образ буковинського села крізь призму пересічної людини. Завдяки комбінації

18 Тебешевська-Качак.

19 Вое.

20 Я. ДУБІНЯНСЬКА, Ідеальний роман? Рецензія на книжку: Забужко Оксана, Музей покинутих секретів: Роман [online]. [2010-10-15] Інтернет-джерело: <http://avtura.com.ua/review/102/>.

21 М. МАТІОС, Жодна книжка не допомогла жодному політикові, *Дзеркало тижня*, 2006, № 11, 25 березня, с. 12.

емоційно насыченою авторського голосу й автентичного голосу простого оповідача „з народу“ їй вдається з легкістю віртуоза окреслити головні координати та орієнтири сільського життя того чи іншого періоду. У *Солодкій Дарусі* яскраво зображені філософський вимір простої людини, що орієнтується в навколошньому світі за допомогою базованих на природній філософії та основах християнської моралі категорій, суміш яких створює систему певних ритуалів, що „організують“ екзистенцію людини. Емоціогенність цілого образу посилюється тим, що авторка вживає діалектний тип оповіді, якою прості селяни висловлюють свої переконання та сконденсоване бачення довколишніх політичних зрушень. Якщо використаємо слова Дмитра Павличка про „степанівський лаконізм“²² твору М. Матіос, то вони прекрасно проілюструють суть цього типу розповіді. Її стиль виразно експресіоністичний, базований на швидкій зміні емоційно насычених картин, де проглядається драматично-трагічна загостреність конфлікту між особистістю і тоталітарною системою, між індивідуумом та соціумом.²³ Емоційність твору підкреслює і сама головна геройня – Солодка Даруся, що страждає від нестерпного болю голови і котру вважають „ненормальною“ людиною, бо вона німа. Тобто, головною постаттю не є виразний індивід, герой або епохальна особистість. Тут не йдеться про моральний та життєвий вибір, вірність патріотичним ідеалам, тут не йдеться про чесність перед самим собою. Тут описано неусвідомлену провину, невинний гріх малої дівчини, що стала жертвою історичних обставин, до яких не мала ані найменшої причетності. Тут йдеться про трагедію без активної участі жертви, йдеться про трагедію, яка не має присмаку самопожертві. Основою трагедії є неусвідомлений вчина, на відміну від роману О. Забужко, де слово „усвідомити“ є ключовим: саме в усвідомленні свого покликання полягає суть екзистенції головних героїв *Музю*. У романі О. Забужко ключову роль відіграють „усвідомлені“ трагедії, тобто, особисте скерування власної долі. Цю модель бачимо в усіх трьох генераціях. Найвиразніша самопожертва – це самопожертва борців УПА, де домінує свідома загибель вагітної жінки: сцена в кінці твору справді вражає і створює один з найсильніших моментів роману. Герої УПА слугують моральними орієнтирами для головних персонажів роману – Дарини й Адріана. „Середнє“ покоління представляє постаття батька Дарини – архітектора, який невпинно боровся за свою ідею, щоб померти зруйнованим, знівеченим режимом інвалідом. Третя генерація свідомо бореться з відомим уже нам пеклом сучасного світу – грошовим, політичним прагматизмом, дискредитацією мас-медій тощо. Водночас усі ці позитивні герої мають своїх антиподів.

22 Д. ПАВЛИЧКО, Безодня, куди страшно заглядатим, с. 6.

23 Жила.

Можемо зауважити ще одну важливу відмінність: роман О. Забужко є твором виразно децентралізованим, „поліпроблематичним” і, навпаки, роман М. Матіос – це виразно централізований текст. *Музей* має амбіції не тільки охопити часовий проміжок 60-х років і життя трьох генерацій, але намагається доповнити загальну лінію, загальну думку, яку можемо назвати „реабілітацією власної ідентичності та історичної пам’яті”, детальним соціологічним аналізом сучасного суспільства та генерації шістдесятників. Досягнення цієї мети вимагає створення низки додаткових сюжетних ліній, виповнених рядом допоміжних епізодів, описів, діалогів, потоків свідомості, коротко кажучи, „мисленнєвим розтіканням”.²⁴ Питанням залишається те, наскільки ця децентралізованість допомагає створити справді повний образ епохи і наскільки ця надскладна конструкція з нагромадженням допоміжних деталей розбивається та розвалюється саме через такий максималізм.

Роман М. Матіос, навпаки, – централізований, сфокусований на трагедію однієї конкретної героїні, яка стає символом жертви без власної активної ролі у своїй трагедії. Хоча твір складається з трьох частин („Даруся” – драма щоденна, „Іван Цвичок” – драма попередня, „Михайлова чудо” – драма найголовніша), які „створюють монолітний сплав двох часових площин”,²⁵ завдяки постаті Дарусі всі вони переломлюються через постійно присутній образ однієї конкретної трагедії. Роман тримається на декількох „межових ситуаціях”, які скерують до себе всі сюжетні лінії твору та його головну ідею. Так само Даруся – це концентроване зматеріалізування головного символу троякої ружі,²⁶ який є образом людського життя і який „збуджує у свідомості читача розуміння багатомірності життя, відтворює почуття тривоги, горя, суму і радості. Образ-символ троякої ружі відіграє роль концепту (загальної думки), за допомогою якого розкривається художня логіка авторського мислення в тексті. Він складає цілісну метафоричну художню картину і метафоричне ‚понятійне‘ плетиво”.²⁷ Різномірні варіації особистої трагедії Дарусі збуджують емоційно напружені пласти сприйняття тексту – сильно відчутні „абсурдність світу, відчуженість людини від суспільства, її „закиненість у ворожий світ”, межові ситуації, страх, самотність, неспокій, жах, відчай, внутрішній біль”.²⁸ Коротко кажучи, стрижневим емоційним моментом є „стогін людської душі”.²⁹

24 I. АНДРУСЯК, ...Дожити до власного імені. Рецензія на книжку: Забужко Оксана, *Музей покинутих секретів*: Роман [online]. [2010-10-15] Інтернет-джерело: <http://avtura.com.ua/review/92/>.

25 Жила.

26 Життя – то трояка ружа. [...] То чорне тобі покажеться, то жовте, а там, дивися, загориться червоним. Ніколи не знаєш, яку барву завтра уздриш. Чекаєш одної, а воно тобі показує другу. М. МАТИОС, *Солодка Даруся*, Львів, 2005, с. 171.

27 Жила.

28 Там само.

29 Там само.

Згадану „децентралізованість“ – „централізованість“ підкреслює ще одна важлива риса обох романів – контраст „багатоголося“ – „мовчання“. Твір О. Забужко є романом багатоголосим, тут наявна не тільки модуляція різних голосів, а також потреба підвищеного коментування як важливих моментів, так і безлічі буденних деталей. Особливо показовою в цьому аспекті є головна героїня Дарина та її потоки свідомості, які місцями нагадують неконтрольований струмінь слів і роздумів, що роблять текст розглибчастим та невиразним. Навпаки, роман М. Матіос – мінімалістичний текст і його специфікою є мовна ощадність: історія таким чином „кричить“ крізь мовчання, проривається в образах, лаконічних коментарях допоміжних постатей та авторського голосу, який теж стислий і сконцентрований. Ця риса роману очевидно підтримана самим фактом, що Даруся німа, не говорить, хоч її мовчання не є абсолютноним: „Даруся все чує і все знає, лише ні з ким не говорить. Вони думають, що вона німа. А вона не німа. Даруся просто не хоче говорити. Слова можуть робити шкоду.“³⁰ Вона зрікається звичної системи комунікації – мови – і вибирає власний комунікаційний код, наприклад, вирощування квітів. Іван Цвичок – постать, яка на певний час стає „супутником“ Дарини, – є людиною малослівною: окрім вродженої вади – прирослого до піdnебіння язика, теж не має сильної довіри до людей – тому й не говорить. Якщо підемо ще далі, побачимо, що батьки Дарусі – Михайло та Матронка, теж використовують мовлення порівняно мало й здебільшого послуговуються іншими засобами спілкування. І ще більше: Матронка одну з найстрашніших таємниць свого життя (свое викрадення радянськими прикордонниками у червні 1940 року та катування під час допиту) замкнула у собі на десять років і нікому не розказала. Голос мертвого батька Дарусі, який героїня відчуває на цвінтари, теж не матеріалізовано у слова. Найбільше говіркими є „колоритні, інтонаційно забарвлені голоси“³¹ з народу – інтуїтивні інтерпретатори всіх головних катаклізмів. Ці голоси „нада[ють] твору соціального звучання, розширю[ють] його епічні й драматичні рамки“.³² Важливим є те, що йдеться переважно про діалоги між селянами. Саме ця діалогічність „сприяє поглибленню психологічного первня, показує національні особливості мислення, стає зчіплювальними ланками в подієвому русі“.³³ Розмови селян можна характеризувати як стислі, концентровані, прості, лаконічні промови, які намагаються за допомогою мінімального мовного інструментарію вхопити її відтворити суть навколоїшніх подій. Цікавою подробицею є і те, що історичне лихо (більшовики) в романі зображене за посередництва образу тиші: „І в один

30 М. МАТІОС, Солодка Даруся, с. 20.

31 Жила.

32 Там само.

33 Там само.

мент Михайліві відкрилося, що в його селі поволі ставало так тихо, як у Черемошнім по той бік ріки, хоча мерців у селі не побільшало, і тиф людей не косив [...] село – смутне і малоговірке [...].”³⁴

Як завершальне узагальнення, можемо сказати, що твір О. Забужко дуже амбітний, мегаломанський. Спроба створити щось на зразок національного епосу, сконденсованої історії півстоліття, може, видалася занадто величким ковтком для письменниці. Намаганняся осягнути описаний проміжок часу з усіма можливими деталями побуту (починаючи зі способу краяння хліба і завершуєчи описом способу збирання екскрементів у криївці) в сукупності не збуджує уяву і не викликає емоційно сильної реакції. Так само, ідейність твору, перевантаженість моральними орієнтирами, головна думка роману про генетичну пам'ять не видаються нам настільки оригінальними, щоб утримати увесь твір на високому рівні. Звичайно, роман має свої сильні моменти, сугестивні описи (особливо з періоду УПА), але в цілому, на наш суб'єктивний погляд, ні на емоційному, ні на ідейному рівні не викликає особливого захоплення. Твір М. Matios, навпаки, збуджує, зворушує, притягує своєю простотою, неамбітністю, неперевантаженістю деталями. Очевидним є те, що книжки репрезентують досить відмінні способи трактування національної історії та намагаються активувати різні елементи людської психіки. Якщо вжити образне порівняння, то можна сказати так: *Музей покинутих секретів* нагадує „дозування історії піпеткою“, де читачеві подано матеріал, який можна аналізувати з різних боків; книжка М. Matios, навпаки, нагадує „кінську дозу історії“, яка не залишає місця інтелектуальному пережуванню, а спрацьовує одноразово і сильно.

UPA in the books by Mariia Matios *Solodka Darusia* [Sweet Darusia] and *Muzei pokynutykh sekretiv* [The Museum of Abandoned Secrets] by Oksana Zabuzhko

The paper deals with two contemporary prosaic works that each reflects on question of the Ukrainian Insurgent Army (UPA): Oksana Zabuzhko's family saga *Muzei pokynutykh sekretiv* [The Museum of Abandoned Secrets] and Mariia Matios' novel-drama *Solodka Darusia* [Sweet Darusia]. The author studies differences in treating the topic. She analyzes Zabuzhko's distinct constructivist approach and compares it with spontaneity of Matios' novel. She examines their different ideological background, centralization-decentralization and the category of *polyphony* and *monophony*, expressed emotionality, philosophical subtext and a type of auctorial voice.

34 M. MATIOS, Солодка Даруся, с. 121.

UPA v knihách *Solodka Darusja* [Sladká Darusja] Marii Matiosové a *Muzej pokynutých sekretiv* [Muzeum opuštěných tajemství] Oksany Zabužko

Autorka se ve svém příspěvku věnuje dvěma soudobým prózám, které ztvárněují problematiku Ukrajinské povstalecké armády (UPA). Je to rodinná sága Oksany Zabužko *Muzej pokynutých sekretiv* [Muzeum opuštěných tajemství] a novela-drama *Solodka Darusja* [Sladká Darusja] Marii Matiosové. V příspěvku autorka studuje rozdíly pojetí ve zpracovávání tématu. Srovnává distinktivní konstruktivistický přístup Oksany Zabužko se spontaneitou Marii Matiosové. Zaznamenává rozdílné pozadí obou prací, centralizaci-decentralizaci, kategorie „polyfonie“ a „monofonie“ a podrobně sleduje emocionální náboj v obou pracích, jejich filozofický podtext a typ autorského hlasu.

УПА та українська преса в Америці (1942–1947): коротка аналіза

Олександр Лужницький

„Українська преса на американському континенті пильно прислуховувалась до голосу боротьби, що долітав до неї іздалекої України та горячо витала його, сповняючи тим своє велике завдання виховання керівництва та вірної інформації...”¹

УПА та українська преса в Америці (1942–1947) не є лише орігінальною темою але дуже цікавою та вимагаючою в зрозумінні. Тема орігінальна в тім, що інформація про УПА не була як це водиться в Америці базована, на особистих переживаннях наочних свідків. Рівно ж, інформації про УПА не опиралися, як то часто в Америці буває, на джерельних інформаціях поданих в американській пресі, а на дуже скромних відірваних вістках. Новини про УПА в роках Другої Світової Війни 1942–1945 в українсько-американській пресі, були базовані на українських джерелах, котрі були передані окружним шляхом з Західної України, європейською та чужоземною пресою через інформаційні центри Європи. Цей журналістичний шлях, був довгим, не перевіреним і не зрозумілим.

Напр. в Америці сказано „...приходили через Швеції віті в 1942 році, немов з Галичини, що в Коломії заприсяжено та виправлювано в поле цілу дивізію...”² та більш про цю дивізію загадки не було...куди вони пішли?...проти кого воюють? Рік пізніше, себто в 1943 рокі є вістка що „в однім з донесень із бувшого фронту в Норманді була поміщення вістка, що американська армія взяла там в полон якихсь українців, що билися по стороні німців...”. Що ста-

1 Б. ВІТОШИНСЬКИЙ, За обличчя української преси, Америка, 30. 4. 1946, с. 2.

2 Америка, 13. 1. 1942, с. 1.

лося з ними?... з відки вони? нічого більше не було сказано. Америка подає з 30 січня про „одну армію яка не хотіла піддатися ні большевикам ні німцям. Больщевики хотіли притягнути повстанців до себе та обіцяли їм помилування, коли тільки вони зложать зброю та перейдуть на їхню сторону...“ далі ... „тепер прийшла вістка до Канади, що в західні Україні була друга повстанська армія звана „Галицька стрілецька Дивізія Січових Стрілців“, що також бориться проти большевиків як і німців...“ Доля її незнана. Далі „дістали ми вістку через полуденеву Америку та дві світлини українських повстанців на Поліссі...“, далі „ми підемо їхніми слідами – як не зброю в руках то принайменше з цею великою та широкую любовлю до свого народу...“ і т. д.

Першу поміщену світлину – афіш УПА, яка була розповсюджена по всій Україні ще весною 1943 року була афіша поміщена в Америці, 16 лютого 1946 року, де був напис на цій пропагандивні афіші: „Смерть сталінському і гітлерівському імперіалізмам! За Українську Самостійність! Соборну Державу!“ Вісті про УПА хоч були орігінальними правдоподібно не були правдивими. Вони були спекулятивними, бо як ми знаємо із історії тодішньої української преси в Америці більшість інформацій подані в пресі були фальшивою сенсаційною неправдою. Напр. вістка про смерть Кир Андрія Шептицького та його наслідника Кир Йосифа Сліпого були подані в двічі і то обое з неправильними датами і т. д.

Ця тема є цікавою в цьому, що вона бажає зосерeditися на життю і буття українців в старому краю, так як наша українська імміграція та її преса робила через весь її побут в Америці. Як знаєм, українці в Америці завжди цікавились своїм народом де би він не був – вони їм фінансово помагали, підтримували їхні товариства та інституції та навіть протестували по вулицях Америки в часах їхній неволі та страждань. Напр. голодомор в 1930-их роках. Однаке, в 1940-их роках їхній прадідівський край був зовсім ізульзований від решта світу. Війна та тутешні вороги України та Америки не давали зможу українцям в Америці зорінчуватися, що діється в їхній Батьківщині. Так зване „Цікаве незнане“ в тишині панувало на сторінках української преси в ЗСА. Спеціально коли в 1942 році вийшла американська книжка із заголовком *Sabotage! The Secret war against America*,³ де було обвинувачено акції проти Америки членів найбільшого допомогоового товариства в Америці, себто, Українського Народного Союзу, враз з її редакцією часопису *Свобода*, що тоді виходила в Джерзі Сіті. Правда з часом, це обвинувачення було відкликане, однаке, редакція цієї газети не могла брати участь в новинах про УПА так як бажала і хотіла. Ба, навіть другі українські часописи боялися висловитися в такому не знаному і не виразному насліджені як тоді було представлено УПА чужо-мовною пресою в Америці.

³ M. SAYERS – A. E. KAHN, *Sabotage! The Secret war against America*, New York, 1942.

Тяжка тема в цім, що суть її є подано на сторінках української преси котра видавалася та далі видається в капіталістичнім Краю. Себто, українські часописи в Америці та інформації подані в них є цілком інакшого роду ніж ті, які є подані на сторінках краєвих чи західно-европейських часописах. Преса в Америці має без виймків, свою власну породу. Всі часописи в Америці, були і далі є базовані на продажі на користь та на заробіток видавництва даної інституції. Тож в роках 1942–1947 на фінансовий здобуток в цей час найбільш численних українських обєспеченевих товариств: Український Народний Союз, Український Робітничий Союз, Союз Українців Католиків „Провидіння“, та Українська Народна Поміч. До них, ще можна зачислити „робітничу, соціалістичну, прогресивну“ Українську Федеральну Комуністичну Партию. В 1940-х роках нових українських часописів в Америці не було започатковано. Навіть деякі зі старих часописів не лише через війну та брак паперу перестали виходити, як на примір часопис *Націоналіст* (Філадельфія–Нью-Йорк, 1935–1939) та *Україна* (Нью-Йорк, 1939–1944). Але через всілякі інтриги представлені американському уряді. Тому, українська преса в цих роках в цілості була присвячена Світовій Війні. Державі Америки, їхній політиці, як напр. договір в Яльті, організованість Зединених Націй, Війні на Сході і т. д. Рівно ж преса була віддана допомозі спершу американським а згодом українським військовикам (червоний хрест), та назагал допомогою скитальцям-бігантам (гол. Злученому Українському Американському Допоміжному Комітеті „ЗУАДК“-у) які опинились пожа межами України. Навіть тутешні справи були до якоїсь міри занедбані.

Приглянемось ближче, та до якоїсь міри розяснім, те зачароване коло УПА в українській пресі в Америці – але лише до 1947 року бо потім УПА стає щоденною темою на сторінках нашої преси в америці.

В роках 1942–1945, сторінки нашої преси в Америці стають бути пересичені тематикою боротьби в світі. В тих часах українська як і американська преса відграє ролю п'ятої колони в Америці. Як знаємо, капіталізм завжди шукав та далі шукає нагод публікувати сензаційні інформації. Він думає емоційними стежками шукаючи за всілякими інтригами та всілякого роду непорозуміннями. І тут, як близькавка зявляється УПА... яка вона – преса про це недбає. Прекрасна нагода пресі нею зацікавитись і цілковито цій тематиці ввідатися. Невже ж, перші білі – американці не були „партизанами“ у війні за свою волю в Америці.

Але з різних причин американська преса не була заінтерисована Українською. Повстанською Армією... Скупі, типово західно-европейським стилем писані Лондонські інформації не дали змоги американській пресі розписатися. Вина не американської-капіталістичною преси, а англійської західно-европейської. Другі інформативні джерела як Північна Африка, Швейцарія, Шотландія, Сирія та Італія рівно ж не дописали. Бернард Вульф в своїй книжці про Вілліама Чемберлена виразно сказав, що „Українська справа не в моді“. Лише тоді, себто, в 1944 та 1945 роках, коли поодинокі УП-івці, почали втікати на захід, опинуючись в середно-европейських таборах переселенців – тоді вістки про УПА

раптово почали безпосередно надплівати до Америки. Спершу ці новинки були публіковані в англійські пресі, в Лондоні, з яких тоді американська преса найбільше щербала свої відомості. Пізніше, коли, американські як і українські допомогові інституції напр. ЗУАДК, в своїх допомогових поїздках в Європу (1945–1946), стрінулися з очевидчами та УП-івцями, від тоді сторінки української преси в Америці стали відзеркалювати геройчу роль УПА. Ці очевидці навіть стали своєрідними кореспондентами деяких українських часописів в Америці.

А тепер коротко про метаморфозу самих слів: Українська Повстанська Армія. Цей термін в українській історії не фігурував до 1941 року. Історик Петро Мірчук твердить, що УПА народилася по Акті Незалежності в червні 1941 року. Але це байдуже до нашої теми. Перші інформації про майбутню УПА, котрі наспіли до Америки через Office of War Information були подані на сторінках української преси як „ліга добровольців”.⁴ З часом ці добровольці стали партизанами а згодом повстанцями. В 1946 році вже всюди пишеться про повстанців, окрім про-большевицької часопису *Українські щоденні вісті*, котрі далі називали їх бандами „націоналбандієн”, партизанами-терористами. Часопис Америка пояснює це так: „Рух українського збройного спротиву носить назву ‚повстанчого‘, для відріжнення від червоних банд, які називали себе ‚партизанами‘ спеціально в 1943-х роках.”⁵

Треба тут підчеркнути, що в очах українців роджених в Америці УП-івці загальновідомими фігурували як банда терористів, але їхній стиль боротьби був геройський. А то туму, що коли УП-івці воювали проти німців, вони були американськими героями, бо Америка тоді була проти німців. Коли німці виходячи зі Західної України зачали все нищити та коли на їхніх місця прийшли Польські, та сгодом Советські війська зі своїми червоними бандами. Наші тут роджені українці смінили свою думку до тої міри, що вони стратили довіря до УПА як і до їхніх приналежності. Саме, це твердження українська преса в Америці безпереривно поборювала бачучи в нім небезпеку з майбутніми новоприїджими скітальцями. Треба рівноож підчеркнути, що УПА воювала лише на теренах Західної України, так, що центральна Україна з виїмками як напр. УГАВЕР не фігурувала на сторінках української преси. Такі відомості тим більше деморалізували тутешніх українців, які незнаючи географії України були переконані, що Україна була одна і та сама (Захід і Схід), так що події і інформації про них поданих в часописах були для них не лише неясними але навіть контрадикційними.

Ще раз зазначую, що чисто з опортуналістичних оглядів, щоб не наражуватись зайнманецькій владі як і не зашкодити даної інституції, деякі часописи уни-

4 Спеціяна стаття на ту тему була подана під заголовком „Взагалі справа з українськими добровольцями”, Америка, 13. 1. 1945, с. 2.

5 Америка, 29. 11. 1945, с. 1.

кали тих тем, що найбільше інтересувало українське громадянство – а старалися лавірувати між законами цензуру та потреб українського загалу. Не можна нині сказати, чи це не відбилося на їх почитності.

Однаке ідеологію української преси в тодішніх часах можна окреслити та звузити до п'ятох часописів а саме: *Українські щоденні вісті* (Нью-Йорк), *Свобода* (Джерзі Сіті), *Народна воля* (Скрентон), *Америка* (Філадельфія), та *Народне слово* (Піттсбург), а релігійні: католицький *Шлях* (Філадельфія), та православний *Український Вістник* (Нью-Йорк):

1. *Українські щоденні вісті* (далі УЩВ) – історично-робітничо-народовий, о після, соціалістичний згодом комуністичний, про рядансько український, та про-советський. Часопис видавався для робітничої кляси українців. Цей часопис вів словну боротьбу проти національно-буржуазного елементу в других часописах. Цей часопис зумів надіти про-нацистську маску перед американським урядом національним часописам до тої міри, що американський уряд майже не позамикав дві найчисленіші українські установи. Це треба добре зрозуміти, бо яка небудь про-націстська терористична вістка в їхніх часописах могла б іх цілком зліквідувати. Так сталося, як пише *Свобода* 15-го березня 1942 року з Гетьманською Організацією, а саме: „Гетьманська Організація перестала існувати. Дім передано УНС за 8500 дол... кінець Організації Гетьманців Державників...“ Для УЩВ УПА завжди була нацистами-терористами.

2. *Свобода* – загально народно-національна часопис. Як вже зазначено в 1942 році була заскаржена до американського уряду тому вважаючи над своєю майбутністю свідомо чи не свідомо не подавала ширші новини про УПА, аж після війни.

3. *Народна воля* соціалістичний українсько-націоналістичний часопис. Найбільший пресовий ворог УЩВ, і як такий був заскаржений перед американським судом. Рівно ж уважав що пише про УПА.

4. *Америка* народно-католицький часопис писаний в національному дусі. Був перший часопис, котрий зацікавився УПА, а саме (коротка новинка, „Повстання в Карпатській Україні“, „Депеша з Лондону“, „велике повстання...10.000 підняли повстання біла міста Туски, Перечин...“). Цікаво є те, що та відомість в російському часописі *Новое Русское Слово* подається як „Карпаторусский Легіон“.⁶

Перший систематичний та прагматично повязаний огляд боротьби українського народу в Старім Краю за самостійну українську державу у воєнних літах 1938–1945 була праця Марка Віра „Сім Літ визвольних змагань(1938–1945)“ надрукована в підвалю *Америка* від 8 лютого 1945 до 14 березня 1945 року. Від грудня 1946 року по 1948 рік УПА була темою часопису до тої міри, що під за-

6 Америка, 3. 2. 1942, с. 1.

7 *Новое Русское Слово*, 16. 1. 1942, с. 1.

головком „УПА“ 29 чисел Америки було видано від 21 жовтня 1947 до 6 лютого 1948. Автором був Микола Лебедь – пізніше ця праця вийшла книжкою. Рівно ж у Календарі на рік 1947 СУК Провидіння, матірна установа часопису Америка, поміщено статтю Є. Павлюка „Боротьба українського народу на східних українських землях 1941–1944. Спомини очевидця і учасника.“ Це була перша ширша публікайя про УПА друкована в Америці.

5. Народне слово – народно-націоналістичний часопис. Тиражом найменший із представлених часописів. Тому, що він виходив в західній частині Пенсильванії, його інформації дуплікувались.

Найкраще буде нам представити різниці в ідеології вище згаданих часописів в їхньому відношенні до приняття України в Міжнародній Організації Миру так званої Організації Обєднаних Націй в Сан Франціско з початком 1945 року. Саме в них можна запримітити ріжноманітне наставлення до УПА.

Свобода, 1 травня 1945: „Голос України і Білорусі є нічим іншим, а тільки повторенням голосу Москви.“

Українські щоденні вісті, 2 травня 1945: День Великих Подій: „Україна входить на арену міжнародного діяння, як незалежна країна в спільноті з іншими рідянськими республіками [...]. Ряданська Україна, велика об єднана держава українського народу....“

Народна воля, 3 травня 1945: „Правда, це ще не є повна самостійність України і Білорусі [...] чин ми вважаємо не відірвання від Советського Союзу, але самовизнання і саморішення у себі в народі...“

Народне слово, 3 травня 1945: „Можна на цю справу скептично дивитися, критично про ню думати, та факт, що сталося [...]. Україна є вже в світі, світом призначена [...]. Є вона в колі народів.“

Америка, 10 травня 1945: публікує Звернення Українського Конгресового Комітету Америки представлений на Конференції в Сан Франціско „За самостійною Україною“.

А тепер щось цікавого – на маргінесі... Філадельфійський москофільський лемківський часопис писаний мало-російською мовою *Правда* (орган Общества Русских Братств), завсіди вихвалював Росію, але в послідніх числах в січні 1946 року, коли Совети ввідали Лемківщину Польщі, та що на силу виселюються їх з їхніх рідних Карпатських гір на схід, у Совети, що Лемківщину зачали заселювати поляками та що спопулювати її до останку і Лемківщина пропаде. *Правда* оправдує Росію словами „мовляв не знаєм та не берімся розбирати“.

Підсумки: Від початків 1947-го року в усіх українських часописах виходящих в Америці УПА не лише фігурує, але про УПА є подані інформації на перших сторінках – а решта часопису присвячено бігантам та їхній помочі в поселенничих таборах. (Окрім Українських щоденніх вістей). Переселення українців з тaborів ДІПІ до Америки, між якими були УП-істи – втікачі зуміли по великих

скупченнях українців в більших американських містах збудити патріотичних рухів. Світова війна скінчилася – ворог був зліквідований... але в їхніх очах Ряданська Україна в Федерації ССР не була самостійною... треба було приготуватись, і то швидко до так званої нової війни з Советським Союзом, пізніше названої „холодної“. Ці переломні роки 1947–1952 створили в Америці „культ“ УПА: ... В українському народі в Америці, головно через прибуття до Америки нових іммігрантів, повстало „Ренесанс Української Душі“ відбувалися постійно концерти, академії. Та доповіді та патріотичні свята враз з панаходою по Українських Церквах. Перша Академія в честь героїв УПА відбулася в Нью-Йорку, 13 жовтня 1946 року разом з виставою преріжних видань УГВР і часописів, журналів виданих скитальцями в таборах ДіПі.⁸ Для цього плекання УПА в Америці були зорганізовані українські молодечі організації, як СУМ, Пласт, ОДУМ, ОБНОВА і інші. Показалися по вулицях патріотичні українські уніформи. Відродились Українські Наукові Товариства, та найважніше, виховні ідеали та все культурне життя згромаджилось навколо „Героїв УПА“ Сцени заповнилися театральними штуками. А піснєю УПА заспівала українська підростаюча молодь. Перші публіковані в часописі пісні УПА були „Пісні Повстанців“. Там же було згадано, що повстанський революційний прапор, себто, прапор УПА є червоно-чорний.⁹ Друга публікація „Пісня Борцям Партизанам Евгеном Березинським“, була поміщена в *Америка*.¹⁰

УПА стало для українців в Америці драбинкою до вищого ідеалу, чим український народ жив і до чого роками стремів, до Незалежної України. Ця „драбинка“ по сторінках української преси в Америці зуміла злучити, правда нев повні, дві генерації українців в Америці – але не надовго. Корейська війна усортотила кадри молодих ввіданих українців і ідея УПА почала поволі занепадати в пізніх 1960-их роках. Сьогодні вона відродилася!

ЛІТЕРАТУРА:

- Америка*, Філадельфія, 1941–1948
- Шлях*, Філадельфія, 1941–1948
- Свобода*, Джерзі Сіті, 1942–1947
- Правда*, Філадельфія, 1942–1947
- Американсько-русский вісник*, Гомстед, Па., 1942–1947
- Українські щоденні вісті*, Нью-Йорк, 1942–1947
- Українське Народне слово*, Піттсбург, 1942–1947
- Народна воля*, Скрентон, Па., 1942–1947

8 Америка, 15. 10. 1946, с. 1.

9 Америка, ч. 135, 22. 12. 1945, с. 1, 3.

10 Америка, 6. 8. 1946, с. 2.

The Ukrainian Insurgent Army (UPA) and Ukrainian Press in the USA (1942–1947)

As a major force of the Ukrainian underground movement, the UPA fought first against the Germans and later in their own war against the Soviet Union. This contribution is an analyses and description of clandestine activities of the insurgents as recorded in the Ukrainian press in the USA from 1942 to 1947. By 1946, all these newspapers were filled with their fearless ventures and the UPA became a household name amongst Ukrainian Americans and newly arrived refugees. They demonstrated their admiration by forming various organizations such as youth clubs, camps and cultural societies involved in producing dramatic and literary works about UPA endeavors. In the formative years (1941–1942) of the Ukrainian Insurgent Army it was sporadically referred to as an 'underground gang'. After the numerous guerilla type units operating in the Ukraine in 1943–1944 organized themselves, they, by 1945, were recognized as the UPA, well trained and organized underground movement. Due credit must be given to the fighters who managed to escape to the West and supplied detail information on the UPA, its organization and activities.

Ukrajinská povstalecká armáda (UPA) a ukrajinský tisk v USA (1942–1947)

UPA byla nejvýznamnější silou ukrajinského podzemního hnutí. Tato armáda bojovala nejprve proti Němcům a později, po druhé světové válce, vedla svou vlastní proti Sovětskému svazu. Tento příspěvek analyzuje a popisuje tajné povstalecké operace, jak byly prezentovány v ukrajinském tisku vydávaném v USA v letech 1942–1947. Od roku 1946 byly všechny ukrajinské noviny v USA plny článků o statečných činech povstalců a UPA byla známa v každé ukrajinské domácnosti i mezi nově přichozími uprchlíky. Svoji podporu Ukrajinci demonstrovali zakládáním různých spolků, klubů, táborů a kulturních asociací, které prezentovaly umělecká zpracování úsilí a činů UPA. V letech 1941–1942, kdy se UPA formovala, ukrajinský tisk o ní sporadicky psal jako o „podzemní bandě“. Poté, co se četné partyzánské skupiny operující na Ukrajině v letech 1943–1944 zformovaly v dobře vycvičenou a organizovanou povstaleckou armádu, byly od roku 1945 uznávány jako legitimní podzemní hnutí. Je třeba ocenit, jak se vojáci, jimž se podařilo uprchnout ze Sovětů okupované Ukrajiny, zasloužili o organizaci a činnost UPA.

Соціально-психологічний портрет селянина запілля УПА

Галина Стародубець, Христина Стародубець

Особливістю функціонування Української повстанської армії було те, що вона діяла без підтримки „великої землі”. Тому її матеріально-технічне, харчове, кадрове забезпечення здійснювалося, головним чином, за рахунок місцевого населення. Території, котрі перебували під контролем УПА, впродовж тривалого часу складали її запілля і були тим джерелом, з якого вона черпала не тільки матеріально-фізичні сили, але й морально-психологічну підтримку. Масштабність та потуга повстанського запілля була різною в окремі періоди його функціонування: найвищою – в 1943–1944 роках і слабшала впродовж 1945–1946 років під тиском нової хвилі радянізації західноукраїнського регіону.

Проблема добровільної чи примусової участі місцевого населення в українському національно-визвольному русі тривалий час залишається найбільш контроверсійною і вміло експлуатується ідеологами більшовизму з метою дискредитації УПА. Заперечуючи масовий характер повстанського руху, вони продовжують експлуатувати виліплений ще в період сталінізму, затертий ідеологічний штамп образу українського повстанця як бандита, насильника, маргіналізованого суспільного елемента. Разом з тим, у колективній пам'яті західноукраїнського суспільства домінует інше, позитивне сприйняття і цього руху, і його учасників. Особливо яскраво воно знайшло своє відображення у так званих наративних джерелах-спогадах, листах, особистих щоденниках, публіцистичній літературі тощо.

Матеріали, що зберігаються у фондах українських архівів, дають можливість ознайомитися з низкою документів, в яких, окрім сухої інформації про тогочасні події чи факти, зафіксовано роздуми пересічної людини з приводу подій, учасником яких вона стала, її оціночні судження та палітру внутрішніх переживань. На підставі такого комплексу різнопланової джерельної бази стала можливою спроба моделювання соціально-психологічного портрета учасника повстанського запілля.

Насамперед, слід відзначити, що в масі своїй це були вихідці з селянських родин з відповідним менталітетом та світоглядом. Для більшості з них участь у повстанських загонах означала: захист від німецького терору; „втечу” від примусового вивозу на роботу в Німеччину, а в першій половині 1944 року – примусової мобілізації до лав Червоної Армії, чи на відбудову Донбасу тощо. Проте значною була частка тих, котрі йшли боротися за ідею. Впродовж останніх десятиліть (20–40-і роки) український селянин пережив стільки різних чужих йому „влад”, що в період воєнного хаосу щиро повірив у можливість встановлення „своєї”, української, й заради цієї віри готовий був іти на певні жертви.

Показово, що генератором цієї жертвності далеко не завжди був меркантильний інтерес, як от: отримання в майбутньому якихось благ, чи то матеріального, чи морального характеру. Красномовним підтвердженням сказаному може слугувати лист, оригінал якого міститься в державному архіві Волинської області. Адресований він якомусь синові Володі, повстанцю з УПА. Судячи з тексту послання, його автором є батько цього хлопця. Звертаючись до своєї дитини, батько жодного разу не дорікнув синові за те, що той не з ними, а в лісі, серед повстанців, не піддав сумніву правильність його вибору. „Тепер, синку, я хочу тебе спитати, чого ти пішов в українські повстанці?” – пише він – „Чи ти пішов здобувати Україну, чи ти пішов здобувати свободу народам і людині? Чи ти пішов захищати український народ від бандитизму німецького і польського? Чи ти пішов здобути, або згинути за правду і волю України?!!!”¹

На нашу думку, ці короткі фрази-запитання умістили в себе значне смислове навантаження. Насамперед, вони окреслюють пріоритетність патріотичності ціннісних орієнтацій у цій родині, які лягли в основу виховання дітей. Детермінантою зміни соціального статусу Володі (від селянина – до бійця повстанської армії) була можливість особистісної самореалізації та морального вибору за критеріями найвищих цінностей, яку забезпечило йому родинне виховання. Варто зауважити, що поняття „свободи” батько Володі не звужував виключно до рамок забезпечення „власної території комфорту”, а екстраполював його, як одну з найвищих ціннісних орієнтацій, на весь український народ. Тому й не дивно, що його син, сільський хлопчина, обираючи шлях боротьби, на підсвідомо ментальному рівні прагнув зреалізувати своє право добровільно (тобто свободіно) йти за усвідомленою потребою діяти саме так.

Не менш важливими морально-етичними нормами, що сприяли соціалізації українського селянина, були ті, котрі забороняли красти, обманювати, приижувати гідність слабшого. Автор згадуваного нами листа, з болем описує поведінку молодих хлопців, котрі відверто грабували односельців, в тому числі і його сім'ю, прикриваючись іменем УПА. Він, звертаючись до свого сина, пише:

1 Державний архів у Волинській області –далі ДАВО–, ф. Р-1021, оп. 1, спр. 6, арк. 56.

„Коли ти, синку, так само поступаєш, як твої приятелі, то навіть не приїжджаєш додому, бо я тебе сплодив, я тебе і вб'ю за такі вчинки.“

Аналіз наведеного документу дає підстави зробити висновок, що однією з причин, яка спонукала сільську українську молодь вступати до лав УПА, були її внутрішні переконання, сформовані під впливом родинного виховання, в основі якого лежала християнська мораль і національний патріотизм.Хоча поза увагою не можна залишити й іншу, негативну сторону, висвітлену у цьому ж листі – в повстанському середовищі були й інші, ті, котрі йшли туди з корисливою метою: відібрати чуже, поглумитися над слабшими тощо. Проте, як засвідчив досвід національно-визвольного руху, така поведінка засуджувалася не тільки громадою запілля, але й жорстко каралася керівництвом самостійницького руху.

Особливістю української повстанської армії, як і кожної збройної формaciї такого типу було те, що основну масу її бійців складали не професіонали, а цивільні люди, головним чином – селяни. Вони були тісно прив'язані до своєї родини, села, близьких людей. Попри усі мінуси такого способу формування армії, слід підкреслити його позитивним момент. В силу низки обставин громада західно-українського села в 40-ві роки ХХ століття була досить організованою. Тривалий час перебуваючи у складі Польської держави, вона змушені була гуртуватися, бо тільки спільними зусиллями можна було відстоювати своє право молитися у православному храмі, читати українські книжки, навчатися рідною мовою тощо. Тому поведінка кожного мешканця села, його вчинки оцінювалися громадою, що було важливим чинником формування цілої низки морально-етичних табу, порушення яких каралося людським осудом.

Постійний репресивний тиск з боку польських, радянських, окупаційних німецьких каральних органів наклав свій відбиток на характер суспільної поведінки. Часто в таких умовах, щоб вижити самому, людина зраджувала інших, перетворюючись на сексота. Особливого поширення це явище набуло в період нової хвилі радянізації Західної України, яка розгорнулася в 1944 році.

Очевидці тих подій у своїх розповідях-спогадах (опублікованих та усних) з величезною зневагою і, як це не дивно, до сьогодні збереженим почуттям страху, що відчувається в інтонації голосу, погляді жертв зради, розповідають про таких сексотів-односельців. У той час, коли одні, ризикуючи життям своїм і своєї родини, допомагали українському підпіллю, інші – таємно прислужувалися каральним радянським органам. Для прикладу наведемо розповідь про власну долю тепер 80-річного чоловіка із с. Мирове Шумського району Тернопільської області – Тивонюка Антона Яковича. Його, 20-річного хлопця, разом з другом односельцем – Михайловим Власом засудили на 25 років таборів тільки за те, що вони таємно кілька разів передали харчі повстанцям, які переховувалися на околиці села. Зрадником виявився їхній земляк-ровесник, якому дуже хотілося вислужитися перед новою владою, аби стати хоч маленьким, але „начальничком“. Обом юнакам вдалося повернутися на рідну землю тільки після смерті Сталіна, а жити поряд з місцевим сексотом – майже 60 наступних років.

Щоб запобігти зростанню критичних суспільно-політичних настроїв серед населення західноукраїнського регіону, нова влада акумулювала тут максимум свого ресурсу, в першу чергу – силового та пропагандистського, що спричинило ще більше загострення суспільно-політичної ситуації в краї. Йдеться не тільки про силове протистояння (збройного підпілля й УПА проти озброєних підрозділів відповідних державних силових структур), але й про конфлікт соціального характеру. У своєму бажанні насадити сталінську ідеологію соціальної організації суспільства, стрижневою лінією якої була зневага до особистості, абсолютизація лжеколективістських начал соціальноті, трактування людини як „гвинтика“ великого соціального механізму „диктатури пролетаріату“, представники більшовицько-радянської влади грубо і почасті жорстоко руйнували традиційно усталені морально-етичні норми співжиття західноукраїнської громади.

У суті імперських традиціях почалося активне втілення у практику життя римського принципу „divide et impera“ („розділяй і володарюй“). Оскільки використати традиційний для більшовизму поділ суспільства за класовою ознакою – на експлуататорів та експлуатованих – не вдавалося за можливе (по-перше, рівень майнового розшарування українського населення краю був дуже низький, по-друге, процес втілення принципу „соціальної рівності“ в життя вже був „успішно“ реалізований в період радянізації краю 1939–1941 роках), то „поплювання на відъом“ здійснювалося здебільшого під політичними гаслами.

Переслідуванню піддавалися всі, хто був запідозрений у співпраці з окупантами, в першу чергу – учасники та симпатики оунівського підпілля та УПА. Хоча населення Західної України психологічно було готове до зустрічі з радянською владою, проте розмах здійснюваних нею репресій вражав своїми масштабами.

З езуїтською підступністю нові урядовці вимагала від місцевих жителів публічно-демонстративного свідчення їх прихильного ставлення до себе. З цією метою організовувалися збори мешканців сіл чи містечок, на яких виступали родичі, а то й самі учасники національно-визвольного руху, що „прийшли з повинною“. Показовими, в контексті сказаного є приклади проведення таких зборів 8 червня 1945 року в с. Парешка Головнянського району Волинської області, на яких виступив т. Д. С. Демчук, бувший учасник УПА, який сказав: „Я був учасником УПА і переконався, що УПА цілком і повністю підпорядкована німцям і працювала на користь німців, а тепер, коли я це зрозумів, – прийшов з повинною і Радянська влада мене простила, і я закликаю бульбівців, котрі хочуть добра народові, собі і своїм родичам – повернутися до чесної, мирної праці.“² З промовою, змістом якої було „розвінчення буржуазної сутності бандерівського руху“ в середині липня 1944 року у с. Кам’янки Підволочиського району Тернопільської області під час мітингу з нагоди ліквідації „оунівської емблеми“

– символічної могили, виступила Ганна Етній. Вона, зокрема, наголосила, що „бандерівці – не борці за звільнення українського народу, а його вороги, вірні пси німецько-фашистських загарбників”.³

Мотиви, якими керувалися промовці, були різними. Спонукою декотрих виступали щирі політичні переконання, деято демонстрував свою прихильність, запобігав перед представниками влади з корисливих, кар'єристських міркувань, але була й така частина промовців (доволі значна), які змушені були озвучувати „чужі слова”, боячись репресій і переслідувань членів своїх родин. Загалом же такі приклади засвідчують наявність у тогочасному суспільстві нездорових тенденцій, посилення яких призводило, в першу чергу, до „розмивання” таких загальнолюдських морально-етичних норм і цінностей, як справедливість, повага до людської гідності і честі, громадський осуд будь-яких проявів зрадництва та підступності тощо. Якщо виходити з того, що „мораль у психіці окремої людини і соціальній психіці соціальних груп (колективів) проявляється як специфічне відображення суспільного буття”, то закономірним є висновок про те, що саме радянська тоталітарна держава свідомо калічila суспільство, мораль і моральність, призводячи до деінтелектуалізації та морально-політичного розкладу.

Поборюючи українське підпілля, радянська влада намагалася активно застосовувати традиційний, уже випробуваний часом спосіб – насаджуання в свідомості західноукраїнського населення „почуття страху”. На цю особливість більшовицької політики акцентують увагу автори оунівських інформаційних повідомлень та звітів, підкреслюючи, що „населення, яке знайшлося під більшовицькою дійсністю,чується погано. Навіть ті, що сьогодні лижуть їм руки, роблять це зі страху і через свою безпорадність. *Страх народу перед НКВД.*”⁴

Саме з метою насадження в суспільстві тотальної атмосфери страху каральними органами радянської влади, серед інших, став активно практикуватися такий метод морально-психологічного тиску на населення, як прилюдні страти через повішання, розстріл тощо. Підозрюваних у співпраці з ОУН чи УПА після жорстоких катувань вбивали, а тіла, для залякування інших, виставляли на декілька днів на загальний огляд. Часто тіла вбитих повстанців карателі спеціально заміновували або відвозили до райцентрі і скидали на тротуарі чи посеред іншого людного місця для впізнавання. Родичі загиблого (у випадку встановлення його особи) підлягали виселенню на Сибір. Найперше такий метод боротьби більшовицькими спецорганами почав застосовуватися „у Львівській і Тернопільській областях у січні – лютому 1945 року”. Він означав „публічне вішання українських повстанців, революціонерів в районних центрах, на трупах геройів

³ Державний архів у Тернопільській області, ф. П-1, оп. 1, спр. 101, арк. 92.

⁴ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 3833, оп. 1, спр. 156, арк. 31–32.

сталінські кати звичайно вміщували таблиці з такими написами: „Бандит (ім'я і прізвище) замордував стільки то і стільки невинних радянських громадян”.⁵

Такі епизоди з життя повстанського запілля знайшли своє відображення у багатьох літературних творах та мемуарах сучасників тих подій. Так, в оповіданні *Страдниця* волинський письменник Степан Бабій розповідає про випадок, що мав місце в його селі наприкінці 40-х років. Двоє молодих повстанців Тимошка та Іван через донос земляка, потрапили в оточення і, щоб не потрапляти в руки ворогові, застрелилися. В усті старшого лейтенанта Соколова, керівника каральної акції, автор вклав слова, які дуже об'ємно характеризують морально-психологічний портрет загиблих: „Ну все понимаю. Этих бывалых не возмеш-вот идеология! Но чтобы Иван Семенюк... Ведь только две недели походил с оружием. Еще не успел войти в этот режим... И застрелился!”⁶ До слова сказати, Івана, про якого йдеється в оповіданні, вдома чекала молода дружина, котру на третій день після народження дочки відправили на Сибір.

Обидва повстанці, перебуваючи в оточенні, мали вибір – між життям і смертю. Не можна з упевненістю сказати, що спонукало їх саме до такого вчинку, тим більше, що самогубство різко засуджується християнською мораллю, яку вони сповідували. Проте очевидним є той факт, що, рішення про перехід у повстанське підпілля після 1946 року не могло прийматися насічі, необдумано. Адже такий крок здійснювався на тлі розгортання масових репресій з боку радянської влади, морального та фізичного тиску на мешканців західноукраїнського краю. Надто багато така людина ставила на терези: життя – не тільки своє майбутнє, але й долю близьких йому людей. Їхній вчинок підтверджує, що свобода завжди пов'язана з ризиком та відповідальністю, вона потребує від особи духовної мужності. Сили духу не можна навчити, її треба виховати власним прикладом, традиціями багатьох поколінь. Очевидно, що молоді хлопці, герої розповіді Степана Бабія, зуміли не тільки вивчити героїчну історію України, а й пройнятися її духом, усвідомити себе у ній, свою роль у її творенні.

Тема зрадництва є тією тіньовою стороною геройчного, без якої неможливо об'єктивно висвітлити повсякденність буття мешканця повстанського запілля в період підрядянської дійсності. Її торкаються практично всі автори спогадів, художніх та публіцистичних творів. Н. Крем'янчанка в одному зі своїх літературних етюдів наводить такий приклад: „Весною 1944 року дружина господаря хутора у Збаразькому районі на Тернопільщині, де знаходилася криївка районного проводу, за кілька днів до Великодня віддала її і всіх тринадцять повстанців, що там знаходилися, енкаведистам. Обіцяли їй енкаведисти дати золоту медаль

5 Державний архів Служби безпеки України –далі ДА СБУ–, ф. друк. вид. № 376, т. 62, арк. 78–80.

6 С. БАБІЙ, *Луни повстанського краю*, Рівне, 2002, с. 102.

і втроє побільшити господарства! Тільки не діждалася вона обіцяної медалі – замість цього нові „друзі” живцем спалили її в хаті.”⁷

Незаперечним залишається той факт, що з власної волі чи під зовнішнім тиском окремі люди погоджувалися на співпрацю з радянськими органами влади у ролі інформаторів та агентів.

Агентура проти ОУН і УПА завербовувалася в основному із середовища повстанського підпілля або симпатиків. Загальні найменування фігуранта цього типу – сексот („секретный сот рудник“). Морально-етичні традиції будь-якого народу засуджують зрадництво, доносицтво, розглядаючи їх, м’яко кажучи, як вияв слабодухості. Сільською українською громадою, яка в основі своїй була та-жок глибоко релігійною, споконвікові зрадники піддавалися осуду, моральному остракізму. Що ж спонукало набожного селянина всупереч своїм моральним принципам і переконанням обмовляти або зраджувати свого сусіда, товариша, родича?

Аналізуючи причини поширення сексотництва у повстанському запіллі, оунівські чинники зазначали, що „воно є вислідом: а) довгої роботи органів НКВД і НКГБ в напрямі організації агентурної стки сексотів і провокаторів; б) певної моральної депресії частини населення, що виникла внаслідок жахливого терору окупації. Така депресія породжує ґрунт для сексотництва.”⁸ Об’єктивна реальність засвідчила прямо пропорційну залежність кількості сексотів від масштабів опанування терену більшовиками. Найбільше їх з’являлося після великих облав. Мотиви, якими керувалися потенційні агенти радянських спецслужб, були різними. Наприклад, часто зголосувалися до цієї роботи ті, котрі хотіли помститися своїм односельчанам. Вони організовували їх засудження на вивіз або арешт. Якийсь „Ваколюк М. Г. відкрив таку тайну: коли прийшли со-віти минулого року (березень 1944 р.), він хотів помститися за свою жінку, що її знищило СБ в 1943 році в серпні, і видав станичного, старосту і члена СБ та розказав соvitам про всі діла, які вони робили в с. Пашова”.⁹ „13 жовтня 1945 року до с. Вибудів Козівського району приїхав місцевий хлопець з большевиками і сказав арештувати одну дівчину, водив їх ще до кількох господарів.“ Автор повідомлення зазначає, „що хлопець робив це з помсти за те, що попередньо пропав його батько“.¹⁰

Таких прикладів можна навести чимало, проте ми схильні вважати, що фактор помсти не був головним поштовхом до прийняття рішення стати сексотом. Одним із опосередкованих підтвердень сказаного є те, що навіть оунівське під-

7 Н. КРЕМ’ЯНЧАНКА, *Було в матері три сини*, Тернопіль, 1999, с. 158.

8 ДА СБУ, ф. друк. вид. № 376, т. 10, арк. 359.

9 Державний архів у Рівненській області, ф. Р-30, оп. 2, спр. 133, арк. 5.

10 ДА СБУ, ф. друк. вид. № 376, т. 75, арк. 242.

пілля „офіційно” поділяло їх на дві групи: активні і пасивні. „Перша група – це самий шкурницький елемент, це колишні агенти польські, німецькі, румунські, мадярські, лакомі на гріш, що продавали свій народ і свою душу і тепер зголосилися добровільно до співпраці з НКВС і НКГБ.”¹¹ З представниками цієї групи велася нещадна боротьба.

Дещо іншим було ставлення до представників другої групи, яку складали „люди, що змушені НКВС і НКГБ під терором і сильними побоями до співпраці з ними”.¹² Більшість людей ставало на шлях доносицтва і зради виключно перед небезпекою фізичного знищення, ув’язнення чи виселення на Сибір особисто його або родини. У ситуації, коли втратило цінність людське життя, відповідно переставала цінуватися і порядність і гуманність.

Проте варто підкреслити, що, незважаючи на всі єзуїтські зусилля офіційної влади, західноукраїнське село зуміло зберегти своє обличчя, в масі своїй залишаючись вірним християнським заповідям – „не вбий”, „не вкради”, „не лже-свідчи”. Для прикладу проаналізуємо інформацію, отриману з Рівненської області в березні 1945 року. Автор звіту повідомляє, що „Морочнівським РВ НКВС в с. Кухча було сконцентровано 147 сімей бандитів, яких мали відконвоювати до райцентру. Для проведення розкладницької роботи серед цих сімей було підготовлено 10 нелегалів, що з’явилися з повинною. Серед членів сімей було проведено збори і декілька бесід. Сім’ї 10 явилися з повинною і відразу були відпущені. В результаті цього заходу по шляху конвоювання сімей в райцентр добровільно з повинною з’явилося 27 бандитів, що склали зброю”.¹³ Якщо зважити на те, що з 27 повстанців, які прийшли з повинною, було щонайменше по 2 представники з однієї сім’ї (брати, батько і син тощо), можна вважати, що вони умовно представляли (з найбільшою похибкою) близько 15 сімей. Таким чином, найпростіші розрахунки дозволяють зробити такі висновки: зі 147 заарештованих сімей – 25–30 було відпущенено. Така кількість у відсотковому відношенні складає близько 20%. Отже 80% заарештованих (117–122 родин), виявили стійкість духу, відмовившись від ганебної співпраці у якості агентів НКВС, не зrekлися ідеалів національно-визвольної боротьби.

Підсумовуючи сказане, можна зробити висновок, що стан морально-психологічного клімату повстанського запілля визначався динамікою протікання військових та суспільно-політичних процесів у Західній Україні впродовж 1943–1950-х років. Суттєво позначились на морально-психологічному стані населення наслідки діяльності репресивно-карального апарату більшовицько-радянської

11 Там само, т. 3, арк. 464.

12 Там само.

13 Центральний державний архів громадських об’єднань України –далі ЦДАГОУ–, ф. 1, оп. 23, спр. 1700, арк. 111.

влади – масовий терор, постійні облави, тотальні арешти, вивезення цілих родин до Сибіру тощо. Почуття страху та підозри, підсилювані ще й діяльністю бандерівської СБ, набуло всеохоплюючих масштабів. Очевидним виявом деформації суспільної моралі стала поява сексотництва – суспільного явища, детермінованого виключно цілеспрямованою політикою радянської влади.

Насамкінець варто зауважити, що воєнне лихоліття жодним чином не могло заретушувати внутрішньо-чуттєві переживання і бійців УПА, і мешканців повстанського запілля. Вони продовжували залишатися людьми, які кохали, страждали та раділи, не зважаючи ні на що. У фондах центрального державного архіву громадських об'єднань України зберігається справа, в якій зібрані вірші, конфісковані в оунівців. Процитую один із них, під назвою „Зустріч”, написаний олівцем на звичайному листку паперу зі шкільного зошита:

„В заснулий мрійний сад непевною хodoю зійшла ти крадъкома з шумливої
веранди,

У серце кинувши блакить своїх очей, що вабила мене красою неземною.
Мовчала ніч. Купались в пахощах троянди, / з щастя журно десь смія вся
соловей.

На поклик твій захований і довгожданий душа полинула на крилах
раювання...

До ніг тобі поклав я серце–твій трофей, моливсь тобі, як ти шептала ,Мій
коханий'...

Мовчала ніч, благословляючи признання, над щастям десь ридав у співах
соловей.

Нас троє там було в гущавині дрімливій:
Я, ти, кохання і щастя вкупі з нами – Далеко од життя, далеко од людей...
А там над нами десь, у темрявій зрадливій,
свій журний сміх переплітаючи сльозами, заснулий сад будив подзвінням
соловей.”¹⁴

Цілком очевидно, що цей поетичний твір є далеким від досконалості з точки зору техніки написання робіт такого жанру. Але автору вірша вдалося вкласти у нього стільки чуттєвості, сподівання, віри і кохання, що його зміст не залишає байдужим читача. З іншого боку, він дає можливість побачити ще одну грань образу українського повстанця – людини чуттєвої, сентиментальної, широї у своїх почуттях до коханої.

Загалом, можна сказати, що запілля УПА в масі своїй складали селяни і, як підтверджують різнопланові джерела, далеко не заможні, а, в основному, із се-

14 ЦДАГОУ, ф. 57, оп. 4, спр. 384, арк. 59.

редніми статками. Траєкторія поведінки кожного з них визначалася моральними імперативами, закладеними як родинними традиціями, так і процесом їхнього громадсько-історичного розвитку. Події періоду національно-визвольних змагань поставили людину в умови екзистенційного вибору, детермінувавши тим самим вияв її морально-психологічної сутності. Час показав, що сутність людська була різною.

Socio-psychological portrait of a Peasant within the Ukrainian Insurgent Army (UPA)

The authors analyze behavioral peculiarities of peasants on the periphery of the UPA. He was usually a person of average wealth. His behavior was determined by a time proven set of morals, domestic traditions and habits. Most of the local inhabitants helped the UPA willingly as they saw hope of having an independent Ukrainian state. The authors try to explain complicated moral and psychological microclimate of the times when a person had to make a very difficult choice. Some sacrificed their live and risked fate of their families for the great idea while others betrayed their own friends and neighbors expecting rewards or saving their own live. The authors drew on number of literary works about UPA, which appeared in recent years and present a rich inner world of average people living on the periphery of insurgent struggles.

Sociálně-psychologický obraz rolníka v ilegalitě UPA

Autorky podrobně analyzují zvláštnosti v chování rolníků, kteří se pohybovali ve sféře Ukrajinské povstalecké armády. Rolníci byli většinou středně bohatí. Jejich chování bylo předurčeno navyklými morálními zásadami, domácími tradicemi a zvyky. Většina z nich pomáhala UPA ochotně, protože je přitahovala idea nezávislého ukrajinského státu. Autorky se pokusily vysvětlit morální a duševní mikroklima doby, kdy byli lidé nuceni dělat závažná rozhodnutí. Někteří obětovali život a riskovali osud svých rodin kvůli velké ideji, zatímco jiní udávali přátele a sousedy v očekávání odměny nebo záchrany vlastního života. Autorky použily k této analýze řadu literárních děl o UPA, jež vyšla v poslední době a zobrazila bohatý vnitřní svět lidí, kteří žili uprostřed povstaleckých bojů.

Нагороди УПА – унікальне явище у світовій фалеристиці

Віталій Манзуренко

Бойові нагороди Української Повстанської Армії займають особливе місце не тільки в українській, а й у світовій фалеристичній спадщині ХХ століття. Система надавання відзнак УПА була побудована за принципом відповідності класу і ступеня нагороди рівню заслуг нагородженого і передбачала вшанування як військових, так і цивільних осіб за їх особистий внесок у національно-визвольні змагання 1940-х–1950-х років на Україні. Найвищі нагороди мала право надавати Українська Головна Визвольна Рада (УГВР) – підпільний парламент, верховний орган ОУН і УПА. Саме завдяки цьому нагороди УПА зайніяли проміжне місце між нагородами певної військової формaciї та державними нагородами.

Затвердження наказом бойових нагород УПА в 1944 році та саме виготовлення реальних знаків через сім років (в 1951 році) в історії фалеристики вважається унікальним. У світовій практиці не було жодного аналога, щоб повстанська армія, яка протягом тривалого часу вела збройний опір у ворожому оточенні, мала власні багатоступеневі бойові нагороди для нагородження своїх вояків.

В науковій та історичній літературі перші відомості про нагороди УПА, а саме їх перелік та неякісне чорно-біле зображення, зустрічаються на Заході на початку 50-х років ХХ століття.¹ Українські нагороди, включно з відзнаками УПА, вперше систематизував відомий український дослідник та колекціонер Ярослав Семотюк з Торонто (Канада) лише в 1991 році. У складеному ним каталогі укрایнських військових відзнак подано зображення та описи нагород.²

Досить багато інформації про нагородну систему УПА знаходимо у двохтомному довіднику Українська Повстанчча Армія. 1943–49, виданому Петром Содолем в 1994–1995 роках (Нью-Йорк).³

1 П. МІРЧУК, Українська Повстанська армія 1942–1952, Мюнхен, 1953, с. 255, 278–279, 281.

2 Я. СЕМОТЮК, Українські військові нагороди, Торонто, 1991, с. 31–33.

3 П. СОДОЛЬ, Українська Повстанчча Армія. 1943–49, Нью-Йорк, 1995, ч. 2, с. 158, 162.

Мета даної розвідки - висвітлення історії створення та практики функціонування нагородної системи УПА, як унікального явища у світовій фалеристиці.

Перше документальне свідчення, з якого почалося встановлення бойових нагород УПА, це наказ Головного Командування УПА ч. 3/44 про встановлення й призначення військових відзначень, підписаний 27 січня 1944 року Головним Командиром УПА Романом Шухевичем – „Тарасом Чупринкою”. Цим наказом встановлювалася система відзначень, виділених в окремі групи: відзначення за боїові заслуги, за особливу працю для Українських Збройних сил і за поранення.

В наказі звертає увагу те, що в ньому згадується Українська Головна Визвольна Рада, яка на той час ще не існувала. Від часу підписання наказу (21 січня 1944) і до створення УГВР (15 липня 1944) мало пройти ще понад п'ять місяців. Напевно вже в січні 1944 року питання про створення УГВР було вирішene і тому, передбачаючи розвиток наступних подій, Роман Шухевич, як Головний Командир УПА, при підписанні наказу про встановлення бойових відзнак взяв на себе розподiл функцiональних прав мiж УГВР i командуванням УПА вiдносно майбутнiх вiдзначень нагородами. Виходячи з цього в наказi впевнено вказувалося, що вiйськову вiдзнаку Золотого Хреста бойової заслуги першого та другого класу надає Головна Визвольна Рада на внесок Головного Командира УПА. Також вказано, що вiдзначення цивiльних осiб Золотим та Срiбним Хрестами заслуги надає Головна Визвольна Рада на внесок Головного Командира УПА. Вiдзначення Срiбним Хрестом бойової заслуги 1-го i 2-го класу та Бронзовим Хрестом заслуги надає Головний Командир УПА на внесок Краєвого Командира УПА.

Виключення було зроблене лише для однієї нагороди – Бронзового Хреста бойової заслуги. Цією нагородою вiдзначав Краєвий Командир УПА на внесок Командира Воєнної Округи (Групи). Про це яскраво свiдчить наказ ч. 5/46 вiд 21 листопада 1946 року, пiдписаний командиром Групи „Сян” Мирославом Онишкевичем – „Олегом” про нагородження 22 стрiльцiв та молодших командирiв Бронзовим Хрестом бойової заслуги. Також Краєвий Командир УПА на внесок Командира Воєнної Округи надавав вiрiзnenня та похвалу.

Отже в січні 1944 року, ще до створення УГВР, вже були розподiленi функцiйнi права УГВР та командування УПА щодо майбутнiх вiдзначень бойовими нагородами.

Найпершу пiсьмову згадку про вiдзначення конкретної особи нагородою УПА знаходимо в посмертному листi кандидатiв на вiдзначення Хрестом Заслуги за працю вiд 4 листопада 1944 року, який пiдписав командир групи „Буг” Василь Левкович – „Чернець”. В ньому пропонується нагородити хорунжого Зеновiя Мазуркевича – „Нечипора”, начальника IV-ого вiддiлу Вiйськового Штабу ВО „Буг” Хрестом Заслуги за працю. В цьому вiдзначеннi чiтко ще не вказано, яким саме Хрестом Заслуги: Золотим, Срiбним чи Бронзовим має бути нагороджений хорунжий „Нечипiр”. Імовiрно, це питання мало вiзначенити вище командування.

Починаючи з 1945 року регулярно видаються постанови Української Головної

Визвольної Ради та накази вищих командирів УПА про нагородження Хрестами Заслуги і відзначеннями за рани.

В березні 1945 року Головний Командир УПА Роман Шухевич звернувся у справі представлення до найвищих нагород УПА до секретаря Президії УТВР Миколи Дужого, в той час найвищої особи підпільного парламенту, який самостійно або спільно з іншими членами УТВР (про це немає відомостей) прийняв рішення про нагородження 10 осіб та підвищення в званнях 2 осіб. Постанова УТВР, в якій вперше згадується про нагородження повстанців, датується 22 квітня 1945 року.

На основі вказаної постанови УТВР від 22 квітня 1945 року вже 25 квітня 1945 року Головний Військовий Штаб УПА видав наказ ч. 1/45, яким нагороджує 56 повстанців Хрестами УПА, зокрема: Золотим Хрестом бойової заслуги 1-го класу – 2, Золотим Хрестом бойової заслуги 2-го класу – 3, Срібним Хрестом бойової заслуги 1-го класу – 9, Срібним Хрестом бойової заслуги 2-го класу – 20, Срібним Хрестом заслуги – 5, Бронзовим Хрестом заслуги – 17 повстанців.

Найвищі нагороди отримали: Золотий Хрест бойової заслуги 1-го класу сотник „Яструб“ (Дмитро Карпенко) та хорунжий „Євшан“ (Дмитро Пелип), Золотий Хрест бойової заслуги 2-го класу майор „Поль“ (Федір Польовий), поручник „Гуцул“ (Іван Бутковський) та поручник „Різун“ (Василь Андрусяк). Згідно з тим самим наказом Срібний Хрест заслуги отримали – „Моряк“ (Ярослав Скаськів), „Калина“ (Катерина Зарицька), „Береговий“ (Вірлик), „Юрко“ (Михайло Хома) та „Іскра“ (Юрій Юрів). Бронзовий Хрест заслуги отримало сімнадцять повстанців. Наказ підписав Головний Командир УПА Тарас Чупринка.

Потрібно зауважити, що масовості в проведенні нагороджень не було. Вже в наступній Постанові УТВР від 7 жовтня 1946 року вказано лише три нагородження, а саме: „Золотим Хрестом Бойової Заслуги 1-ого класу – полковник „Грегіт“ (Василь Андрусяк), Золотим Хрестом Заслуги – „Стяг“ (Ярослав Старух), Срібним Хрестом Заслуги – „Зенон“ (Василь Галаса).“

Спочатку Хрестами бойової заслуги нагороджували виключно вояків УПА, рішенням УТВР від 30-го травня 1947 року було дозволено нагороджувати ними і цивільних осіб – учасників підпілля.

Отже, на самих початках від часу заснування нагород УПА нагородження ними проходить в досить рідкісних випадках. Це пояснюється високим статутом самих нагород.

Потрібно зауважити, що проблема відсутності знаків бойових нагород виникла вже на початках творення УПА. Михайло Данилюк – поручник УПА „Блакитний“ згадує, що 29 березня 1943 року він отримав записку від „Білого“ з Рівного датовану 25-м числом того ж місяця. В ній під донесенням „Білого“ було дописано: „Хоч від нас, кремінних крем'ячан, нічого іншого не можна й сподіватись, – все ж шкода, що в підпіллі ми не маємо медалів.“⁴

4 М. ДАНИЛЮК, *Повстанський записник*, Нью-Йорк, 1968, с. 153.

В архіві дослідника національно-визвольних змагань з Івано-Франківська Петра Арсенича знаходиться фотографія вояків УПА „Козачка“ та „Щупака“, датована 24 листопада 1948 року. Це одна з не багатьох фотографій, що демонструє саморобні військові відзнаки, які носили вояки УПА через відсутність офіційно встановлених нагород. На ній: у повстанця зліва на мундирі розміщена нагорода, схожа на російський Георгієвський хрест, повстанець справа має відзнаку, виготовлену з радянського ордену Слави, з якого зрізано два горизонтальних промені, що надало нагороді вигляд тризуба. На вказаних відзнаках, ймовірно кустарним способом, зображена українська символіка, а саме тризуб.

Відсутність реальних знаків бойових нагород в УПА не могла тривати так довго. Маючи наказ про встановлення й призначення військових відзначень командири УПА різних рівнів починають самі та за допомогою самобутніх митців, розробляти проекти нагород.

На протязі довгого часу питання виготовлення нагород для подальшого вруччення відзначеним неодразово виникало перед керівництвом УТВР і тільки в квітні 1950 року Ніл Хасевич подав до Головного Командування УПА супровідний лист з проектами нагород, виконаними ним на досить високому митецькому рівні. Не вдалося з'ясувати, чи мав митець особисте доручення щодо їх розробки, чи це була його власна ініціатива. Автор схильний до версії, що Н. Хасевич розробляв проекти за власною ініціативою і виявив власний погляд на систему нагород УПА, оскільки як митець і воїн УПА був безпосереднім учасником бойових подій і його, як активного участника підпілля, турбувало доля нагород для своїх побратимів по зброй.

В поданих проектах (фото 2, 3) Ніл Хасевич представив:

2 проекти Хреста Бойової Заслуги; 5 проєктів Хреста Заслуги; 3 проекти медалі „За боротьбу в особливо важких умовах“; 4 проекти відзнаки принадлежності до УПА; 2 проекти відзнаки 20-річчя ОУН.⁵

Посилаючись на наказ Головного Командування УПА від 27 січня 1944 року можна стверджувати, що митець особисто від себе чи маючи додаткові, невідомі нам розпорядження ддав до основного проекту проект відзнаки до 20-річчя ОУН, про яку не було згадки в цьому наказі.

Ніл Хасевич з надзвичайною відповідальністю поставився до розробки проектів нагород УПА. Такого детального документа, в якому передбачено щонайменші особливості виготовлення нагород, історія української фалеристики ще не знала. Він розробив велику кількість проектів виходячи з того, що нагороди будуть виготовлятися „кустарним“ способом, власними силами і в підпільних умовах. Відзнаки були спроектовані як барельєфи в металі та без емалі. Хасевич розумів, що емальовані відзнаки були б багатшими та ефектнішими, але влас-

5 Графіка в бункерах УПА, Філадельфія, 1952, с. 15–18.

ними силами без допомоги досвідченого ювеліра зробити це було неможливо. Тому розуміючи, що накладання емалі створює додаткові проблеми, митець – автор проекту пішов іншим шляхом. Він запропонував прикраси лише різьбярського характеру, тобто метод розбиття загальної площини на ряд менших, похилених у різні напрямки, площин. Якщо ж була можливість масового емалювання знаків, то це було легко зробити, у заглибини існуючих знаків треба було б покласти відповідного кольору емаль. Не подав Хасевич і девізів орденів. Тільки в проекті № 2 (фото 2) та в проекті № 1 жетону УПА були подані орієнтовні девізи. Автор проектів розумів, що в існуючих умовах було б надзвичайно тяжко виконати штамп для нагороди з девізом. Всі проекти до нагород УПА виконав Ніл Хасевич, крім проекту Хреста Заслуги № 3, який розробив учень Хасевича – „Свирид“. За свою видатну митецьку працю та боротьбу в тяжких умовах Ніл Хасевич був відзначений Срібним Хрестом заслуги.

Як приклад високомистецької праці зупинимося на проекті Хреста Заслуги № 1 за яким, згодом, додавши мечі, був виготовлений Хрест бойової заслуги. Автор розглядав варіант розміщення девізу на раменах хреста, але ставив умову, що девіз має бути короткий не більше 16 букв. Емаль, вказував Н. Хасевич, може бути двох кольорів: синя під тризуб і малинова на раменах хреста. Зірки-ромбики на стяжці означають клас ордена. Особисто автору подобався цей проект, як найбільш скромний і конструктивний з поміж усіх існуючих проектів. Виконати нагороду в металі способом відливання чи штампування не буде важко, – наголошував митець. Емаль, якщо буде можливість, краще давати тільки для найвищих класів. Для виготовлення відзнаки метал можна було взяти з артилерійських набоїв, або з більшовицьких орденів – вони мосяжні і легкоплавкі. Бронзові ордени краще було робити зі спеціального сплаву. У випадку коли було б неможливим виготовити нагороду, автор проекту рекомендував тимчасово виготовити самі лише стяжки з відповідними на них відзнаками для нагородження бійців УПА.

Врахувавши майже всі зауваження Н. Хасевича 30 червня 1950 року проекти нагород були затверджені УТВР. Та головна думка автора, одна фраза, яка була головною у супровідному листі – можливість виготовлення нагород „кустарним“ способом в умовах підпілля власними силами, не знайшла підтримки. Тому, зважаючи на важливість справи запровадження реальних знаків нагород, і виготовлення їх не „кустарним“, а належним чином, було прийнято рішення про виготовлення знаків нагород за межами України. У супровідному листі до проекту нагород він писав: „Хай наші підпільні орденоносці мають поки що бодай стяжки орденів. Чи носитимуть вони їх чи ні, це вже їхня справа, але дати їм треба було б. Це справить в кожному разі їм приємність і буде доказом, що справу цю Провід трактує поважно, що надає їй великого значення, що турбується їй дбає про це, що не забуває про заслужених навіть у сьогоднішніх найтяжчих обставинах і піклується про вирізnenня їх. Така моя думка, думка рядового підпільника. Слава Україні! Постій, квітень 1950 р.“

Вже наступного року в Західній Німеччині (Баварія) виготовляються Хрести бойової заслуги УПА (фото 4), Хрести заслуг УПА (фото 5) та медаль „За боротьбу в особливо важких умовах“ (фото 6). Яким ювеліром чи спеціалізованим закладом Західної Німеччини та в якій кількості були виготовлені ці нагороди, встановити не вдалося.

Система нагород УПА складалася з двох груп відзнак – Хрестів бойової заслуги і Хрестів заслуги. Кожна з них поділялася на Золоті, Срібні та Бронзові Хрести. Золоті та Срібні Хрести, крім того, мали ще й по два класи кожний.

Хрести бойової заслуги мали загальний дизайн і одинаковий розмір (27 x 27 мм). В основу відзнак покладено хрест з рівними кінцями, з-під яких вістрям униз виступають перехрещені мечі. В центрі хреста розташувався ромб з тризубом. Стрічка до хрестів – темно-червоного кольору з двома горизонтальними чорними смужками. Хрести носили на п'ятикутній колодці, обтягнутій стрічкою.

Знаки вищого класу того самого ступеня різнилися як кольоровим вирішенням, так і кількістю чотирикутних зірок на стрічці. Наприклад, знак Золотого Хреста бойової заслуги 1-го класу від знаку Хреста 2-го класу відрізнявся тим, що поле хреста і ромба вищого ступеня було заливим відповідно червоную та синюю емаллю, а крім того, наявністю золотих зірок на колодці. На стрічці Срібного Хреста бойової заслуги 1-го класу знаходилася одна срібна зірочка, а на стрічці 2-го класу – дві. Зауважимо, що хоч Бронзовий Хрест бойової заслуги на класи не поділявся, але на колодці мав одну бронзову зірочку.

За такою типологічною схемою будувалось розрізнення знаків Золотого, Срібного та Бронзового Хреста заслуги УПА. Замість зірочок використовувались відповідні кольори та кількості металеві пасики. Знаки Хрестів заслуги мають оригінальну форму: верхній кінець хреста – розширеній, бічні – опущені донизу, а нижній – видовжений та загострений.

Крім цих нагород вояків УПА відзначали Золотою та Срібною зіркою, яку надавали за поранення. Золоту зірку міг отримати той, хто мав п'ять та більше поранень.

Протягом декількох років, починаючи від 1944 року, відбулися значні зміни в тактиці боротьби УПА. Вже існуючі Хрести бойової заслуги та Хрести заслуги не могли передбачити всіх випадків для відзначення ними бійців і командирів УПА, тому 6 червня 1948 року Українська Головна Визвольна Рада видає постанову про встановлення медалі „За боротьбу в особливо важких умовах“. В ній було вказано:

„З уваги на те, що в різних районах України багато учасників українського визвольно-революційного руху веде боротьбу проти московсько-більшовицьких окупантів в незвичайно важких умовах, – в умовах, що вимагають від революціонерів і повстанців просто надлюдських фізичних і моральних зусиль, – для відзначення особливої мужності таких революціонерів і повстанців та їхніх особливих заслуг для справи визволення України встановити окрему медалю „За боротьбу в особливо важких умовах“.“

Інструкцію у справі цієї медалі видасть Головне Командування УПА. Визначену, наказів та постанов на нагородження медаллю „За боротьбу в особливо важких умовах” було видано багато. На них починаємо натрапляти, практично, відразу після затвердження самої медалі постановою УГВР в 1948 році. За свідченням останнього Головного Командира УПА Василя Кука, у 1952 році він мав при собі медалі „За боротьбу в особливо важких умовах” і ними нагороджував повстанців.

На думку автора вручення самих знаків нагород до 1952 року не відбувалося. Відзначеним тільки повідомлялось про нагородження через зв'язкових, або в окремих випадках, коли дозволяла бойова обстановка, зачитувався наказ про нагородження. Ветерани УПА стверджують, що якщо їм зустрічався повстанець з нагородою УПА, то вони були впевнені на сто процентів, що це перевдягнений емебіст. Чим мотивована така впевненість? Потрібно зауважити, що невеликими партіями нагороди на Україну з Заходу доставляли кур’єри закордонних центрів ОУН. У 1950–1953 роках органами радянської держбезпеки України було ліквідовано 15 та затримано 16 зв’язкових-парашутистів, затримано 4 кур’єрські групи (8 чол.) закордонних центрів ОУН. В архівах органів МДБ УРСР згадується про наявність у затриманих та вбитих кур’єрів нагород для подальшої їх передачі лідерам підпілля. Повний комплект нагород був вилучений 23 травня 1954 року при арешті Головного Командира УПА Василя Кука – „Леміша” на одній з його криївок. Подальша доля комплекту цих нагород невідома. Можливо вони були використані в оперативних цілях. На сьогодні це тільки єдиний документально зафікований факт наявності знаків бойових нагород у вищого керівництва УПА. В загальному провідники підпілля не мали при собі нагород для подальшого вручення. Про це свідчить і те, що керівника референтури пропаганди Проводу ОУН(б) на українських землях П. Федуна – „Полтаву” неодноразово відвідували закордонні кур’єри. 23 грудня 1951 року у Букачівському лісі на Рогатинщині бійці навчального загону внутрішніх військ МДБ Українського округу знайшли за виходом пари з вентиляційного отвору місце розташування бункера. Провідник та охорона пострілялися. Серед речей і документації „Полтави” немає ізгадки про наявність у нього нагород УПА.⁶

Після смерті Романа Шухевича, Василь Кук, як Головний Командир УПА не мав достатньої кількості нагород для їх подальшого вручення воякам, хоча представлення до нагородження продовжували постійно надходити до нього від повстанських командирів.

У жовтні 1952 року система нагород УПА поповнилася ще однією нагородою - медаллю „Х-річчя УПА”. Серед пропагандивших матеріалів, присвячених 10-річчю УПА, знаходиться наказ про заснування ювілейної медалі „Х-річчя УПА”.

6 Д. ВЕДЕНЄЕВ, До історії нагородної системи УПА, *Однострій*, Рівне, 2004, № 8, с. 37.

Цей наказ був підписаний Головним Командиром УПА „Василем Ковалем” (Василь Кук) 12 жовтня 1952 року на основі постанови УТВР від 10 жовтня 1952 року В ньому вказувалось про нагородження всіх учасників українського визвольного революційного підпілля, які на день 14 жовтня 1952 року активно боролися проти російсько-більшовицьких поневолювачів України. Право надання медалі мали виконуючі обов’язки командирів округів, а також включно від керівників підпілля до окружних провідників. Оскільки на той час не було жодного проекту медалі і не була виготовлена сама медаль, тому в наказі вказувалося про видання нагородженим тимчасового посвідчення про їх нагородження медаллю „Х-річчя УПА”.

У своїх спогадах „Тисяча доріг” Марія Савчин – „Марічка” (дружина Василя Галаси „Орлана” – члена УТВР і Проводу ОУН) згадує, що в кінці 1952 року було надіслано у пошті УТВР список повстанців, нагороджених з нагоди 10-ти річчя УПА медалею „За боротьбу в особливо важких умовах”. Нагороджені були всі живі повстанці на Кременеччині – тому що всі вони віддано боролися десять років у лавах УПА та підпілля. Були, як посмертні нагороди так і нагороди, призначенні цивільним особам за їхню боротьбу. „Орлана” і „Уліяна” УТВР нагородила Золотим Хрестом заслуг та медаллю „За боротьбу в особливо важких умовах”, на східних землях „Роман” і „Мороз” були нагороджені Срібним Хрестом заслуги. „У списку нагороджених було й мое ім’я – медаль „За боротьбу...”, срібна зірка за поранення і Бронзовий Хрест Заслуги в 10-ти річчя УПА. Медаллю „За боротьбу...” УТВР нагородила, здається, кожного повстанця в Краю, але не признала її ні кому, хто проживав поза його межами. У списку нагород були також імена осіб, які проживали поза батьківщиною. За їхню працю для визволення України їх нагороджувала УТВР Хрестами Заслуги різного ступеня.”

Далі Марія Савчин пише, що влітку 1953 року „...прийшли зв’язківці, але не принесли листа від „Кovalя” [Василь Кук – В. М.], тільки повідомили, що провідник живий і передали маленький пакунок, адресований до „Орлана”, в якому було з десяток відзнак на 10-річчя УПА, виготовлених з бронзи”.

Взявши це до уваги, можна стверджувати, що ювілейна медаль „Х-річчя УПА” була виготовлена навесні 1953 року власними силами і напевно „кустарним” способом, як про це у свій час писав Н. Хасевич. На час можливого виготовлення медалі „Х-річчя УПА” Н. Хасевича вже не було в живих [загинув 4 березня 1952 року – В. М.]. До нашого часу жодного з примірників цієї нагороди не дійшло. Очевидно, її випустили власними силами малим тиражем в підпільних умовах.

Представлені до нагород вищих класів, а саме Золотих Хрестів бойової заслуги 1-го та 2-го класів і Золотого Хреста заслуги було зроблено дуже мало. З часу першої письмової згадки про відзначення конкретної особи нагородою УПА (4 листопада 1944 р.) і до відомого останнього наказу № 2/52 Командування „УПА-Північ” (15 липня 1952 р.), тобто на протязі майже повних восьми років, Золотим Хрестом заслуг було нагороджено всього 22 повстанець, а Золотим Хрестом бойової заслуги I-го класу – 20. Отже, всього 42 бійці та командири

УПА за вісім років активної боротьби за незалежність України були відзначені найвищими бойовими нагородами – Золотими Хрестами.

Отже, останні відзначення були проведені в 1952 році. Інформації про нагородження бойовими нагородами УПА після 1952 року знайти не вдалося. На нашу думку, таких нагороджень взагалі не проводилося. Про це свідчить і те, що воїн УПА бельгієць Альберт Газенбрукс – „Західний” в 1967 році був нагороджений тільки пам'ятним Золотим Хрестом, виданим в честь 25-річчя створення УПА, а не бойовою нагорою.

Історично так скалось, що не всі повстанці вчасно отримали бойові нагороди УПА, хоча були ними нагороджені. Однак це не применшувало їх вартості для нагороджених. Саме оголошення про наказ щодо відзначення нагородою УПА було дуже важливим для них та підносило бойовий дух. Як згадує в своїх спогадах Марія Савчин – „Марічка”: „Хоч отримані нагороди не виблискували на наших зношених мундирах, ми заховали їх з вдячністю в серце, і вони скріпляли нас на тому найважчому етапі боротьби.”

Нагородна система УПА включила в себе, як нагороди за особливу працю в розбудові українських збройних сил так і за особисту вояцьку звитягу в боях. Було передбачено нагородження відзначених, як за боротьбу в особливо важких умовах так і за оперативне командування боєм. Ними нагороджувались реальні люди, а перед кінцем збройної боротьби були виготовлені нагородні знаки, які реально отримали деякі нагороджені. Хоча на той час Україна не існувала, як незалежна і самостійна держава, вона вже мала бойові багатоступеневі нагороди, що увійшли на рівних в існуючу світову фалеристичну систему.

Фотографія вояків УПА „Козачка” та „Щупака” [їх прізвищ не вдалося встановити – В. М.] датована 24 листопада 1948 року.

Знаходиться в домашньому архіві Петра Арсенича.

Проекти нагород поданих Нілом Хасевичем до Головного Командування УПА в квітні 1950 року.

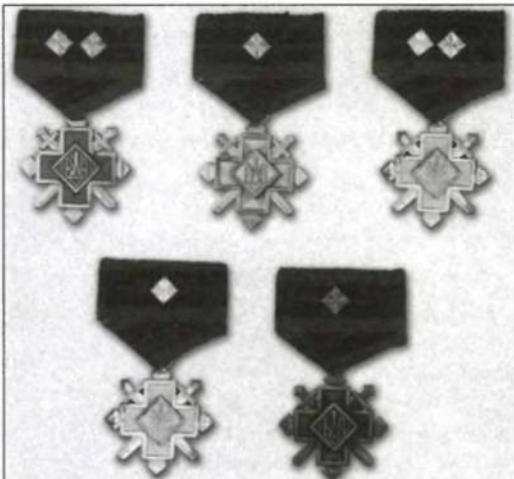
Графіка в бункерах УПА, Філадельфія, 1952, с. 67, 69.

Хрести бойових заслуг УПА
Хрести бойової заслуги (Золотий, Срібний і Бронзовий).

Виміри всіх хрестів: 27 x 27 мм.
 Стрічки червоні, з двома чорними смужками: 30 мм ширини. Хрести бойової заслуги одержували тільки вояки УПА.

Усі хрести встановлені наказом Головного Командування УПА 27 січня 1944 року та затверджені Українською Головною Визвольною Радою і виготовлені в Західній Німеччині.

Я. Семотюк, Українські військові нагороди, Торонто, 2004, с. 41, світлина 34–36.

Хрести заслуг УПА

Хрести Заслуги (Золотий, Срібний і Бронзовий). Для вояків УПА та цивільних осіб.

Виміри хрестів: 27 x 19 мм. Стрічки: 30 мм ширини, з двома чорними смужками по боках на червоному тлі.
 Усі хрести встановлені наказом Головного Командування УПА 27 січня 1944 року та затверджені Українською Головною Визвольною Радою і виготовлені в Західній Німеччині.

Я. Семотюк, Українські військові нагороди, Торонто, 2004, с. 42, світлина 37.

Медаль „За боротьбу в особливо важких умовах”

Виготовлена 6 червня 1948 року за постановою Української Головної Визвольної Ради.

Діаметр медалі: 30 мм. Стрічка: 30 мм ширини, з блакитними смужками на жовтому тлі.

Я. Семотюк, Українські військові нагороди, Торонто, 2004, с. 43, світлина 38.

Military Awards in the UPA – a Unique Facet in World Phaleristics

The author deals with the Ukrainian Insurgent Army (UPA) war medals, which have been considered exceptional in phaleristic heritage of the 20th century. He analyzes, in detail, the UPA honours system that also includes enlisted men and civilians for their contribution to the national liberation movement of the 1940's and 1950's in the Ukraine. The author pays special attention to Nil Khasevych, the honours first creator, and describes the difficulties of delivering awards to the honoured men.

Vyznamenání UPA – unikátní jev ve světové faleristice

Autor se zabývá válečnými medailemi UPA, které patří v oblasti faleristiky 20. století mezi výjimečné. Podrobně rozebírá systém udělování vyznamenání v UPA, která byla určena nejen vojákům, ale i civilistům za jejich odvahu v národním osvobozeneckém hnutí na Ukrajině ve čtyřicátých a padesátých letech minulého století. Zvláštní pozornost věnuje jejich prvnímu tvůrci Nilu Chasevyčovi a popisuje obtíže s doručením medailí vyznamenaným.

Жінки в Українській повстанській армії

Леся Онишко

Друга світова війна стала однією з найдраматичніших подій ХХ століття, перебіг і наслідки якої були доленочними для усіх народів. Перед українцями у ХХ столітті головним постало завдання вибороти державну незалежність та соборність своїх земель, повернутися у світове товариство самостійних демократичних країн, в „коло народів вільних”.

Безпосередніми реалізаторами ідеї виборювання незалежної української держави були учасники національно-визвольних змагань. В роки Другої світової війни та після її завершення територія західноукраїнських земель стала ареною запеклого протистояння між нацистським і радянським режимами та національно свідомими силами, які сформували Українську повстанську армію.

Протягом, майже усього повоєнного десятиліття УПА чинила опір радянській колонізації краю. Феномен УПА ще і до сьогодні є не до кінця вивченим, але усі науковці погоджуються з твердженням, що повстанська армія змогла так довго протистояти „чекістсько-військовим операціям“ НКВС і МДБ завдяки підтримці українського населення.

Поруч із чоловіками велику роль відігравало жіноцтво. Саме жінки мали винести основний тягар війни – бути „жінкою – підпільницею“ і „жінкою – українкою“.¹ В інтерпретації невідомої авторки статті *Жінка в українському визвольному русі* – Марти Н., українська „жінка – підпільниця“ і „жінка – українка“ є головною опорою українському „революційнику – підпільнику“, – повна посвяти і відданості ідеї визволення українського народу. На думку авторки, усе тодішнє жіноцтво ділилося на дві категорії – активних учасниць боротьби і жінок, прихильних до ідейних засад визвольного руху. А отже, друга категорія

1 Марта Н., Жінка в українському визвольному русі // УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942–1950 pp. (Збірка документів I), б. м. в., 1957, с. 88.

також опосередковано належала до учасників підпільної боротьби. Жінок, які не підтримували рух чи були залучені до визвольного руху примусово – не бралися до уваги. Вважаючи, мабуть, третю категорію або не вартою уваги, або не існуючою в апріорі.

Вивчаючи питання участі жінок в УПА, ставимо своїм завданням визначити ролі, які брали на себе жінки – активні учасниці боротьби. Предметом даної статті є безпосередня участь жінок в Українській повстанській армії.

Українська повстанська армія формувалася за зразком регулярної армії. УПА мала розгалужену структуру, інфраструктуру та допоміжні служби. На усіх рівнях в УПА поруч із чоловіками активно боролися жінки. Явище „війна і жінка“ – є феноменом. Українські жінки в УПА ставили збройну боротьбу за виборювання власної держави вище за сім'ю, заміжжя, продовження роду, професійну діяльність. І це є феноменом в історії України середини ХХ століття.

Структурами УПА, де працювали жінки, були підпільний Український червоний хрест, референтура пропаганди, господарча референтура, розвідка, військова референтура, зв'язківство та інші. Жінки в УПА виконували як традиційно жіночі „мирні ролі“ (лікарі, медсестри), „напівмирні ролі“ – друкарки, пропагандистки, зв'язкові, так і суто „воєнні ролі“ – розвідниці, члени боївок УПА, інколи й командини рою, чоти чи сотні. Однак, найбільша кількість жінок була задіяна саме у медичній службі УПА.

За наказом Дмитра Клячківського – „Клима Савура“ від 12 листопада 1943 року було впроваджено ряд заходів для забезпечення функціонування підпільного УЧХ при військових округах та групах УПА. При кожному нижчому штабі УПА (групах, куренях, загонах) створювалися санітарні відділи, які очолював старший лікар. Референтури УЧХ в УПА підпорядковувалися командирові Військового округу та керували жінками, які дбали про медичне обслуговування бійців.² Структурно УЧХ складався з відділів: медичного (Служби здоров'я), аптекарського, господарчого (кооперативного), суспільно-політичного, харитативного.

Медичний відділ відповідав за надання медичної допомоги пораненим у боях бійцям УПА, слідкував за дотриманням правил гігієни та відповідав за проведення курсів підготовки медичного персоналу (лікарів, фельдшерів, санітарок тощо). Місцеві дівчата, студенти середніх та вищих навчальних закладів – ось головний контингент, який поповнював медичні відділи УПА.

Аптекарський відділ займався заготівлею і сортуванням лікарських трав, медичних препаратів, організацією аптечних баз, зберіганням і переховуванням ліків, виготовленням лікарських препаратів та подібне.

2 Галузевий державний архів Служби безпеки України – далі ГДА СБУ – , спр. 372, т. 3, арк. 115–116.

Господарський відділ УЧХ відповідав за постачання лікарень продуктами харчування, постільною білизною, одягом тощо. Для господарських робіт при УЧХ організовували жінок, які займалися шиттям, в'язанням, пранням, прибиранням. Усі вони були підлеглими господарчого референта УЧХ.

До функцій суспільно-політичного відділу УЧХ входило налагодження просвітницько-виховної роботи серед бійців УПА. Найпоширенішими методами роботи цього відділу стали проведення різноманітних зборів і церковних відправ. Велике значення мало видання друкованих медичних матеріалів (книг, листівок), які рясніли практичними рекомендаціями. У друкованих матеріалах часто розміщували коротенькі нариси про необхідність та завдання визвольної боротьби, поради щодо превентивних медичних заходів та інструкції як протистояти хімічній та бактеріологічній атакам.³

Харитативний відділ УЧХ опікувався родичами заарештованих чи відправлених на заслання членів УПА, сиротами, яких влаштовували у сім'ї надійних прихильників підпільного руху, де ці діти виховувалися як рідні. На їх виховання часто виділялися організаційні кошти. Наприклад, після арешту Катерини Зарицької відділом НКВС командир УПА передав її батькам 10 тисяч рублів на виховання сина.⁴ До кола обов'язків зазначеної референтури входило також у разі загибелі вояка УПА повідомляти його родину про трагедію. Для родичів убитих у боях з відділами УПА було розроблене спеціальне повідомлення УЧХ (українською та польською мовами), завізоване печаткою УЧХ. У другій частині повідомлення висловлювалося співчуття родичам загиблого, який віддав своє життя ен за справу свого народу, а за інтереси більшовицьких окупантів.⁵

Найголовніше завдання УЧХ полягало в облаштуванні санітарних пунктів у лісових масивах чи селах, віддалених від головних доріг. За облаштування підпільних лікарень відповідали окружні лікарі. Вони також займалися навчанням медичного персоналу, який направлявся до діючих загонів УПА. На спеціально організованих медичних курсах санітарки та медсестри отримували не лише фахові медичні знання, а й проходили вишкільні курси з військової та організаційної справи. Це було вкрай необхідно в умовах визвольної боротьби. Часто в ході бою медсестри самі ставали його учасницям. Вони брали в руки зброю, відстрілюючись до передостаннього патрона, останній – залишали собі.

Збереглися численні документи, які висвітлюють участь жінок в роботі референтури пропаганди. Освіченні й талановиті жінки залучалися до творчої роботи – написання оповідань, нарисів, віршів про бойові дії УПА, редактування

3 Там само, спр. 376, т. 61, арк. 344.

4 Там само, спр. 75075-ФП. По звинуваченню Дидик Г. Т., т. 2, арк. 220.

5 Там само, спр. 376, т. 61, арк. 87.

та видання підпільної преси і літератури, а також пропагандистських творів, що висвітлювали і популяризували мету і завдання визвольного руху.

Жінки в референтурі пропаганди займалися не лише творчими, але й технічними роботами. Вони часто трудилися друкарками у спеціально обладнаних друкарнях із друкарськими верстатами та різографами (циклостилями). Жінки з філологічною освітою працювали коректорами та редакторами. Вони вичитували тексти, готували інформаційні матеріали та писали повідомлення. Часто їм доводилося працювати у підпільних друкарнях, розташованих під землею, що було зовсім нелегкою справою. „Воліла б була жити в холодному лісі, ніж у такій клітці. Постійно почувалася втомленою, боліла голова, не смакувала їжа. Від нафтової лямпи почевоніли очі, і я не могла навіть писати на машинці“ – так описувала своє перебування у крійці одна з друкарок.⁶

Дуже важливою ділянкою підпільної роботи жінок була розвідувальна діяльність. Жінки – розвідниці мали більше можливостей вести спостереження за діями ворога в населених пунктах: „Ти, мовляв, жінка, тобі ходити по селу споручніше,“ говорилося у таких випадках. І це часто використовували командири загонів. Зокрема, керівник розвідувальної групи УПА-Захід „Сергій“ весною 1944 року в Рогатинському районі Станіславської області організував спеціальні курси для майбутніх розвідниць УПА.⁷

Разом з бойовими відділами УПА жінки здійснювали кількамісячні рейди. Переодягнені селянками, вони могли відносно вільно ходити по окупованих більшовиками населених пунктах з метою отримання відомостей про ворожі сили та їх подальші дії. Під час облав жінки були чи не єдиними постачальниками необхідної інформації.

Важливу роль у підтримуванні зв'язку між розрізненими загонами УПА відігравали жінки – зв'язкові. Вони переносили листи, усні повідомлення, пропагандистські матеріали, долаючи пішки величезні відстані. Зв'язкові були своєрідними „кровоносними судинами“, які доставляли оперативну інформацію відділам УПА. На кожному організаційному рівні УПА працювали відповідні люди. Підтвердженням цьому факту слугить група особистих зв'язкових головного командира УПА Романа Шухевича „Тараса Чупринки“. До цієї групи входили Галина Дидик „Анна“, Одарка Гусяк „Нуся Чорна“, згодом Ольга Ільків „Роксоляна“. Усі вони підпорядковувалися довіреній особі командира – Катерині Зарицькій „Монеті“. Окрім завдань підтримувати зв'язок між чільниками УПА, вони стежили за виконанням доручень командира, контролювали надходження пошти, організовували крійки, підпільні „хати“, облаштовували місця постою командира усім необхідним для підпільної праці.

6 М. САВЧИН, Тисяча доріг // Літопис УПА, т. 28, с. 105.

7 ГДА СБУ, спр. 372, т. 2, арк. 202.

При кожному командирові УПА, у кожній сотні були жінки, які окрім покладених на них професійних обов'язків – друкарок, санітарок, господарок та подібне, виконували й інші функції – зв'язкових, розвідниць, пропагандисток, були об'єктом військових дій. Яскравим підтвердженням цьому факту є приклад Мирослави Гресько „Уляни“.

М. Гресько працювала медсестрою в сотні „Різун“. Протягом тривалого часу вона опікувалася хворими, витягувала з бою поранених, облаштовувала для них підпільні лікарні „шпиталики“. Влітку 1946 року поблизу містечка Комарно сотня зав'язала бій з військами НКВС. В ході бою командира було поранено, але бійці несли його на руках, відступаючи до лісу. Ситуація ускладнювалася ще й тим, що вояки не знали терену: спереду їх відтісняв ворог, ліворуч протікала ріка Дністер, а з іншого боку – річка Верещиця, а позаду було болото. „Уляна“ перев'язала пораненого командира, добре розуміючи, що необхідні радикальні дії, бо в іншому випадку – смерть. Підстрелили кулеметника, вороже кільце поступово стало звужуватися. „Різун“, щоб не потрапити до рук ворога, пустив собі кулю у скроню. Тоді „Уляна“ схопила кулемет і повела бійців за собою. Вона добре орієнтувалася у цьому лісі, бо не раз проходила тут, виконуючи таємні завдання командира по збору та передачі свідчень, пощти, продуктів та подібне. Бійці беззастережно пішли за нею, коли вона повела їх через трясовиння. Довкола усе шуміло й тріщало, „свистіли“ кулі, у кількох місцях вони „прошили“ одяг „Уляни“, але вона впевнено йшла вперед. Поступово усе почало стихати, але вони не зупинялися – йшли цілу ніч. На світанку прибули до місця постюю. У цьому бою загинуло 15 бійців разом з командиром, але решту – „Уляні“ вдалося врятувати. За мужність і безстрашність проявлені у бою, Мирославу Гресько „Уляну“ нагороджено Срібним Хрестом Боєвої Заслуги 2-го ступеня.⁸

Прикладом активної ролі жінок в якості командира боївки УПА може служити історія Ольги Горошко. Після смерті чоловіка – командира очолила повстанців. Вона ретельно вивчила методи ворога і розробила свою тактику боротьби. Вступала в бій з невеликим ворожим відділом (меншим десяти осіб), оточувала з обох боків, щоб узяти його в своєрідні „кілі“. І серед „хлопців“ ніхто навіть не сумнівався у її „компетентності“.⁹

Аналіз спогадів жінок, які були в УПА, показує, що жінки, окрім суто „професійних“ обов'язків виконували й допоміжні функції – прибирання, приготування їжі, прання білизни тощо. „Ми, жінки, крім цього, що працювали як машини

8 Л. ОНИШКО, Роля жінок в національно-визвольному русі середини ХХ століття, *Визвольний шлях* 10, 2002, с. 71.

9 М. СКОРУПСЬКИЙ, *Туди, де бій за волю*, Київ, 1992, с. 241–343.

ністки, прибиравали „хату”, прали білизну для усіх, а також час від часу займалися кухнею”, – згадувала одна з повстанок.¹⁰

Різноманітність „ролей” не обтяжувала жінок. Радше навпаки, вони були раді прислужитися, сприймаючи покладені на них додаткові обов’язки як своєрідний вклад у загальну справу. Наведені приклади підтверджують тезу М. Богачевської-Хом’як, що українські жінки приєднувалися до національно-визвольного руху, бо почувалися дискримінованими не як жінки, а як українки.¹¹

Погоджуючись з думкою М. Богачевської-Хом’як, зазначимо: жінки вступали до упівських загонів не сповідуючи феміністичних поглядів. Їх до цього спонукала тодішня дійсність. Нацистський та більшовицький режими вимагали покори і безжалісно розправлялися з тими, хто перечив їхній політиці. Репресії, депортациї, фізичні розправи з боку окупантів часто не залищали вибору жінкам. З іншого боку націоналістична ідеологія ставила інтереси держави вище за будь-які індивідуальні, навіть вище за власне життя. Жінкам доводилося робити вибір між ув’язненням і смертю, катуванням і підпільними невигодами, страхом за долю своїх рідних і життям у постійній напрузі. Вони приєднувалися до повстанців, щоб, з одного боку зберегти себе, а з іншого – прислужитися справі здобуття власної держави. Детальний аналіз мотивів їхнього вступу до лав УПА має стати предметом окремого дослідження.

Розглядаючи участь жінок в УПА, неможливо оминути питання їх чисельності. Відсутність достовірних статистичних даних ускладнює це завдання. У біографічному виданні *Українська жінка у визвольній боротьбі* (І та ІІ випуски), описано біографії близько 5 тисяч жінок, але це, звісно, незначна частина жіноцтва підпілля.¹²

Участь жінок у лавах УПА служить прикладом поєднання суто жіночих з не-жіночими „ролями” на війні. Перебуваючи в екстремальних обставинах, жінки в УПА не могли обмежуватися лише „мирними” ролями. Виклики часу змусили їх брати на себе „напівмирні” та „воєнні” ролі. Вони були залучені до різноманітних напрямків діяльності: медично-санітарного, господарського, пропагандистського, виховного, роботи в якості зв’язкових, розвідць, у бойових діях, участі в керівництві бойовими загонами та подібне. Робили вони це не через майбутні „дивіденди” з гендерної рівності, а, радше, через патріотичні мотиви, слугуючи сучасникам символами національної гідності та гордості.

10 В рядах УПА // Збірка споминів колишніх вояків УПА з терену Лемківщини й Перемишлі, Нью-Йорк, 1999, т. 2, с. 384.

11 М. БОГАЧЕВСЬКА-ХОМ’ЯК, *Білим по білому: жінки у громадському житті України 1884–1939*, Київ, 1995.

12 *Українська жінка у визвольній боротьбі 1940–1950 pp.: Біографічний довідник*, Львів, 2004, вип. 1; *Там само*, Львів, 2006, вип. 2.

Women in the Ukrainian Insurgent Army (UPA)

During WW II, the Ukrainian nationalistic forces organised the Ukrainian Insurgent Army (UPA), to fight against Nazi and Soviet regimes. Alongside the men, there were many women performing various duties. This article deals with the women's roles in the army where they served as doctors and nurses, typists, propagandists and contact officers. They also worked as secret service agents and excelled as members of the UPA detachments and sometimes as commanders of the UPA units. Most of them, however, were involved in the UPA medical service.

Today, their participation in the UPA struggle should be recognized as an example of national dignity and pride.

Ženy v Ukrajinské povstalecké armádě (UPA)

Během druhé světové války a po ní ukrajinští nacionalisté organizovali UPA, která bojovala proti nacistickému a sovětskému režimu. Spolu s muži se bojů zúčastnilo mnoho žen. Tento článek se zabývá jejich rolemi v armádě. Pracovaly jako lékařky, zdravotní sestry, písářky, členky propagandistického oddělení, kontaktní důstojníci. Byly agentkami tajných služeb a často vynikly jako členky různých jednotek, též velely oddílům UPA. Většina z nich ovšem působila v lékařských službách. Dnes by měla být jejich účast v bojích UPA oceněna jako příklad národní důstojnosti a pýchy.

Архітектура українського резистансу: криївки та бункера в контексті підпільної діяльності ОУН і УПА в 1940–1950 роках

Микола Посівнич

Діяльність Організації Українських Націоналістів та Української Повстанської Армії базувалася на прагненні народу здобути незалежність. Впродовж XX століття боротьба велася українським визвольним рухом, який змінював свої форми від національно-культурницьких до воєнно-політичних, підпільних і знову політичних. Одним із засобів в умовах Другої світової війни була саме збройна боротьба у формі повстанської війни, що велася ОУН і УПА із притаманною їй стратегією й тактикою.

Витоки її тактики беруть початки у традиціях визвольних змагань 1917–1921 років і проходять процес становлення у повстансько-підпільній боротьбі Української Військової Організації й революційно-підпільній діяльності ОУН. В рамках ідеї створення регулярної армії за сприятливого моменту ці організації мали намагалися організовувати власні збройні сили, які на початковому етапі створювалися у вигляді повстанських відділів.

У ході Другої світової війни ідею створення армії ОУН почала реалізовувати восени 1942 року, коли було прийнято рішення про створення УПА, як збройної сили. На її базі планувалося у майбутньому розгорнути регулярну армію. Поштовхом для ОУН до створення армії була ініціатива самого народу, який не хотів миритися з окупаційним режимом. Умови, в яких опинилися українці, показали, що створення повстанської армії – це оптимальний варіант організації боротьби за незалежність.

В ході підготовки, розгортання і бойових дій відбувалося остаточне становлення та удосконалення тактики ОУН і УПА. За формую вона була повстанська, а за методами партизанська. Основними засадами тактики УПА були дії відді-

лів кущової самооборони, на базі яких відбувалося розгортання бойових сотень та куренів. УПА діяла великими відділами (сотня, курінь, загін). Для виконання оперативних завдань відділи об'єднувалися в тимчасові з'єднання – оперативні групи. Успішність бойових дій повстанців залежали від наявності ворога і його сили, боєздатності відділів, рівня підтримки населення, відмінному орієнтуванню на місцевості, високому морально-етичному стані, відвазі й винахідливості. Вони вирізнялися різноманітністю в залежності від тактики ворожих військ і політичної ситуації. Бойові дії велися у формі рейдів, засідок, наскоків, диверсій, індивідуального терору, пропагандивної роботи.

Проблемою в бойовій діяльності, будь-якого повстанського руху, була відсутність добре забезпеченого запілля (тилу). Тому створення місця відпочинку для боївок ОУН і відділів УПА була першочерговим завданням. У будівництві сковищ в землі український народ мав багатовіковий досвід: починаючи від переховування від набігів степових кочівників та діяльності гайдамаків і опришків. Також багато бідних селян ще на початку ХХ століття проживала в землянках. Певний досвід при будівництві члени ОУН отримали під час служби в різних арміях, коли будували військові бункери, дзоти і бліндажі.

На початковому етапі боротьби проти нацистської окупації криївки використовувалися для зберігання необхідних матеріалів, зброї та харчів. Згодом в них почали розташовувати друкарні і шпиталі для поранених, повстанські штаби. З 1943 року ГК УПА видала наказ влаштовувати криївки та склади, а згодом інструкції по будівництві і конспірації. На початку вони були примітивними, однак з часом їх архітектура і обладнання ставали досить складними. Деякі з них в добром стані виявили в сучасну пору.

Умовно за функціональним призначенням і особливостями будівництва підземні сковищки поділяли на: місця тимчасового перебування (схрони), криївки та бункери. В переважній більшості схрони були тимчасовими (літніми і зимовими), а також в них переховувалися на певний період зброя та харчі. Вони розміщувалися під землею, горищах, криницях, стодолах, оборогах, копицях та кагатах тощо та були розраховані на перебування 1–5 осіб під час облави (максимум до одного дня). Також під час довготривалих боїв для повстанських відділів створювалися склади-арсенали, де зберігалася зброя, одяг та медикаменти і „харчові пункти“, в яких збирали продукти від місцевого населення.

Криївки – добре замасковані землянки, в переважній мірі, розміром – 2 × 2 м та 2 × 4 м, глибиною 2–4 м, висотою 1,5–2 м, де у ній перебувало в середньому, до 5 осіб. В селах Західної України могло бути в населеному пункті одночасно і 5 криївок. Їх споруджували в непримітних і недоступних місцях з добрим доступом до води і маскуючих матеріалів, а також в селянських хатах, стодолах, стайннях, півницях, подвір'ях. Під час перебування в криївці на зимовий період повстанці заготовляли продукти на цілу зиму. В ній мало находиться дві бочки – одна з бензіном і для туалету, двоярусні нари, примус тощо. Недоліком кри-

ївок було те, що з них, в переважній більшості, не можна було вільно виходити / заходити, щоб не виявити своє місце перебування.

Цей недолік компенсували бункери. Найчастіше криївки та бункери будували їх мешканці чи охоронці командирів / провідників відкритим способом (були випадки, що їх будували шахтним). Умови конспірації мали першочерговий пріоритет. Критерій вибору місця була неприступність і непомітність для ворога. Внутрішній інтер'єр маскування був різноманітний і залежав від місцевості, будівельників, кількості мешканців, наявності різного роду матеріалів. З протележного боку від входу проривався запасний тунель, як засний хід для відступу. Також підходи до бункеру майже постійно були замінованими. Особливу увагу при будівництві приділялося вентиляційній системі, яка дозволяла забезпечити життєдіяльність. Виходи з вентиляційних труб маскувалися в дуплах дерев і кущових заростях. Місце для туалету в переважній більшості відводилося в кутку, в проході до кімнати, де ставили відро чи бочку. Якщо недалеко була протічна вода, то нечистоти виводили нагору. Воду зберігали в біонах, а в більших бункерах робили невеличкий цементний басейн, або кернички.

Повстанці, які зимували в криївках та бункерах, займалися навчанням (вивчали військову справу, коснспірацію, ідеологічно-політичну підготовку) і готували численні підпільні видання (листівки, звернення, газети, журнали).

Найбільше тимчасових місць перебування (схронів), криївок та бункерів було виявлено на переломі 1944–45 років (внаслідок недостатньої конспірації) та в 1947–48 роках, коли відбувалася зміна повстанської тактики боротьби. Найчастіше схованки виявляли у жовтні (підготовка до зими і випадання першого снігу), січні-лютому (потрібно було виходити на зв'язок і закінчувалися продукти; наприклад з 18 січня по 10 лютого 1945 року ВВ НКВД виявили тільки в Станіславівській (нині Івано-Франківській) області 1115 криївок (повстанці були знесилені і виходили на зовні). В переважній більшості криївки, коли їх виявляли, ставали місцем останнього бою. Повстанці проводили завзятий бій до останнього, залишивши для себе останню кулю чи гранату.

Архітектура українського резистансу (криївки та бункера) без сумніву є одним з найяскравіших феноменів в підпільній діяльності. Їх винахідливість під час розміщення, будівництва та подальшого маскування до сьогодні викликає захоплення в істориків та подив у спеціалістів. Адже ці неймовірні споруди будувалися в несприятливих умовах та за короткий проміжок часу. На жаль, нам не відомі досі імена тих, без сумніву геніальних інженерів, які проєтували такі чудові архітектурні будівлі.

Architecture of the Ukrainian Resistance: Shelters and Bunkers in the Context of Illegal Activities of the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN) and Ukrainian Insurgent Army (UPA) between 1940 and 1950

This contribution analyzes the set up and development of shelters and bunkers in connection with illegal activities, preparation and onset of warfare by OUN and UPA in the Western Ukraine in 1940–1950. Underground dugouts can be divided according to their functions and particularities as places for temporary living quarters (shelters) and bunkers. Architecture of the Ukrainian insurgency is one of the most distinctive features of the movement. Ingenuity used in choosing positions and in building and camouflaging shelters has been greatly admired by professionals. They were built in dire conditions and within a very short time. The names of these resourceful engineers are, unfortunately, not known.

Architektura ukrajinského odboje: kryty a bunkry v kontextu ilegální činnosti OUN a UPA v letech 1940–1950

Příspěvek analyzuje vznik a vývoj krytů a bunkrů v souvislosti s ilegální činností, přípravou a zahájením bojových akcí Organizace ukrajinských nacionalistů a Ukrajinské povstalecké armády na západní Ukrajině v letech 1940–1950. Podzemní úkryty dělíme podle jejich funkci a zvláštnosti na místa přechodného bydlení (úkryty), kryty a bunkry. Architektura ukrajinského odboje je jedním z nejvýraznějších fenoménů jeho činnosti. Vynalézavost při umístění, výstavbě a maskování úkrytů vzbuzuje velký obdiv odborníků: vždyť se stavěly za nepříznivých podmínek a ve velmi krátkém čase. Jména oněch – bez nadsázky řečeno – geniálních inženýrů, kteří tyto stavby projektovali, nejsou známa.

Автори доповідей / Autoři příspěvků

Володимир Бойко – відділ історії визвольної боротьби України Львівського історичного музею
Львів, Україна

Даря Даревич – York University
Toronto, Canada

Олександр Лужницький – Українська Шкільна Рада на цілу Америку,
Філадельфійський Округ Енциклопедії Української Діаспори в США-НТШ
Moylan, Pennsylvania, USA

Віталій Манзуренко – редактор українського військово-історичного журналу
Однострій
Львів, Україна

Микола Мушинка – етнограф, історик, літературознавець
Prešov, Slovensko

Леся Онишко – Український інститут національної пам'яті
Київ, Україна

Георгій Папакін – Інститут історії України НАН України, Український
інститут національної пам'яті
Київ, Україна

Сергій Пахоменко – кафедра міжнародних відносин та зовнішньої політики
Маріупольського державного університету
Маріуполь, Україна

Оксана Пеленська – мистецтвознавець
Praha, Česká republika

Микола Посівнич – Інститут українознавства ім. I. Крип'якевича НАН
України
Львів, Україна

Наталія Пушкар – Волинський краєзнавчий музей
Луцьк, Україна

Галина Стародубець – Кафедра всесвітньої історії та правознавства,
Житомирський державний університет імені Івана Франка
Житомир, Україна

Христина Стародубець – студентка, Київський національний університет ім.
Т. Шевченка, Філософський факультет
Київ, Україна

Олександра Стасюк – Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН
України
Львів, Україна

Дагмаря Турчин-Дувірак – Maple Children's Montessori School; York University
Maple, Toronto, Canada

Тереза Хланьова – Ústav východoevropských studií, Filozofická fakulta
Univerzity Karlovy v Praze
Praha, Česká republika

Микола Чабан – журналіст, редактор газети *Зоря*
Дніпропетровськ, Україна

Микола Шафовал – Інститут німецько-українських відносин, Український
вільний університет
München, Deutschland

Іменний покажчик / Jmenný rejstřík

А

- Абумуслімов, Саїд-Хасан – 72
 Агаєва, В. – 147, 150
 Алтухов, В. – 141
 Андрусяк, Василь („Різун“, „Грегіт“) – 179
 Андрусяк, Микола – 63
 Антонович, Дмитро – 63, 65
 Антонович, Михайло – 63, 65
 Арсенич, Петро – 185
 Артем, псевд. – 76
 „Астра“ – 88

Б

- Бабій, Михайло – 101
 Бабій, О. – 17
 Бабій, Степан – 172
 Багряний, Іван (Ivan Bahriany) – 10, 46, 47
 „Базь“, псевд. див. Кузів, Василь – 7
 „Байда“ (Микола Савченко) – 50, 102
 Бандера Степан (S. Bandera) – 21, 38, 40–42, 51, 66, 67, 80, 131
 Бандрівський – 35
 „Батько“ див. Грабець, Омелян
 Бей-Зот, псевд. див. Хасевич, Ніл
 Бей, Д., псевд. див. Хасевич, Ніл
 Белів, П. – 101
 „Береговий“ див. Вірлик, Петро
 Березинський, Евген – 164
 Березівець, Василь – 63, 66
 „Беркут“ (Володимир Сорочак, „Berkut“) – 95, 103, 105, 106
 Бистряків, Олександр – 101
 Бичков, Сергій – 54
 Біба, Петро – 45
 Білаш, О. – 25
 „Білий“ – 179

- Білокінь, Сергій – 43, 44, 52
 „Блакитний“ див. Данилюк, Михайло
 Бобинський, О. – 21
 Богачевська-Хом’як, М. – 194
 Боєслав, Марко, псевд. див. Дяченко, Михайло
 Бойко, Володимир – 95
 Бойчук, Михайло – 51
 Боляновський, А. – 97
 Борець, Ю. – 105
 Боряк, Г. – 120
 Браун, А. – 110
 Бульба (Боровець), Тарас, Українська Повстанческая Армия Тараса Бульбы (Боровца) – 137
 Бутенко, І. – 58
 Бутковський, Іван – 12, 179
 Бучко, Іван – 101

В

- Ваколюк М. Г. – 173
 Василенко, Петро („Волош“, „Гетьманець“) – 84, 86
 Ватаманюк, Адріян – 147, 148, 150
 Вацулова, В’єра – 29
 Вахнянина, Наталя – 23
 Веденєєв, Д. – 183
 Витвицький, Степан – 96
 Вір, Марко – 163
 Вірлик, Петро („Береговий“) – 179
 Вітошинський, Б. – 159
 Вовк, О. – 113, 119
 „Волош“ див. Василенко, Петро
 Волошин, Люба – 99
 Волян, Луїс Гарсі – 13
 Воробйов, капітан – 65
 Вох, О. – 148, 152
 Вульф, Бернард – 161

- Г**
- Газенбрукс, Альберт („Західний“) – 185
- Гай, Марта, псевд. див.
Савицька-Голояд, Галина
- Гайворонський, М. – 17
- Гайдамак, Андрій – 32, 34
- Гайнє, Г. – 22
- Галаса, Василь („Орлан“, „Зенон“) – 81, 88, 92, 179, 184
- Галькович, Зенон – 32, 34
- Ганущевський, Б. – 101
- Гасин Олекса (Лицары) – 14
- Гернік, Іржі – 31
- Гернік, Петро – 31
„Гетьманець“ див. Василенко,
Петро
- Гірняк, Никифор – 96
- Гладченко, Трифон – 57
- Глинка, Антін – 101
- Гнатюк, Іван – 72, 73
- Голль (Charles De Gaulle, Шарль де-Голль) – 134
- Гомін, М., псевд. див. Дяченко,
Михайло
- Гончаров, Д. – 136
- Горбачів, Дмитро – 51
- Горбащевський, Іван – 46
- Гордеєва, Л. – 138
- Городенко, М. – 96
- Городецький, І. – 96
- Горошко, Ольга – 193
- Гошинська, Дарина – 147, 148, 151
- Грабець, Омелян („Батько“) – 14
„Грегіт“ див. Андрусяк, Василь
- Гресько, Мирослава („Уляна“) – 193
- Гриневич, Л. – 117
- Грицай, Дмитро (псевд. Перебийніс) – 14
- Громадюк, Олекса – 80
„Громенко“ (Михайло, Дуда,
„Hromenko“) – 95, 99, 102–105, 106
- Грушевський, М. С., Інститут
української археографії та
джерелознавства ім. М. С.
Грушевського НАНУ – 118, 121
- Губарєв, Олександр – 61, 62
- Гурейв, Олекса – 45, 53
- Гусаков, В. – 131
„Гуцул“ див. Бутковський, Іван
- Г**
- Гудзик, Василь („Opix“, „Orikh“, Vasył Hudzyk) – 27, 29, 34–36, 38, 39, 40–42
- Д**
- Дадо, Ф. – 56
- Даниленко, В. – 122
- Данилюк, Михайло („Блакитний“) – 179
- Даревич, Дарія – 75
- Даруся – 152, 153
- Дзюбан, О. – 108
- Дзьобак, В. – 116
- Демчук, Д. С. – 170
- Дем'ян Г. – 17
- Дмитерко, Ганна – 96
- Дмитренко, М., псевд. див. Світлик,
Богдана
- Дністрянська-Рудницька, Софія – 30
- Дністрянський, Станіслав – 30
- Добровольський, О. – 142
- Добрянський, Андрій – 101
- Довбуш, Олекса – 21
- Довган, Олена – 151
- Долежал, Ольдржіх – 29
- Дорошенко, Дмитро (Dmytro Doroshenko) – 10
- Доценко, Євгенія Миколаївна – 72
- Дубиняк, Роман – 72
- Дубинянська, Яна – 152
- Дуда, Михайло див. „Громенко“
- Дюков, Александр Р. – 111
- Дяченко, Михайло (псевд. Марко

- Б**
 Боеслав, М. Гомін, Славобор; Marko Bojeslav, Marko Bojeslav, Mykola Diachenko, Mykola Djachenko) – 84–86, 90, 93
 Дяченко, Святослав – 86
- Е**
 Етній, Ганна – 171
- Є**
 Євтухов, Б. – 52
 „Євшан” див. Пелип, Дмитро
 Єременко, Тетяна – 53
- Ж**
 Жаров, А. – 134
 Жердинівська, Маргарита – 10
 Жила, С. – 147
 Жилюк, В. – 122
 Житинський, Ю. – 139
- З**
 Забужко, Оксана – 145–147, 149, 150, 152–154, 156, 157
 Завгородній, Сергій – 53
 Зарицька, Катерина („Калина”) – 90, 179
 Захарчук, Петро – 68
 „Західний” див. Газенбрюкс, Альберт
 Звіробій, О., псевд. див. Ільків, Ольга
 Здіорук, О. – 117
 Здіорук, С. – 117
 Зеленчук, М. – 134
 „Зенон” див. Галаса, Василь
 Зілинський, Мирон – 101
 Зімунд, Олександр – 46
- И**
 Иванов, А. – 137, 139
- І**
 Іваницький, А. – 20
- Іванов, О. див. Иванов, А.
 Іванущенко, Г. – 114, 122
 Іванченко, В. – 86
 Івченко, Олекса – 32
 Ільків, Ольга (псевд. О. Звіробій) – 91
 „Ірина” див. Ровенчук, Марія
 Іщук, Олександр – 75, 81, 86, 112, 117
- К**
 Кагуй, П. – 118
 Казаков, Льоня – 62
 Калакура, Я. – 116
 „Калина” див. Зарицька, Катерина
 Каңдиба, Олег (псевд. Ольжич, Олег) – 84
 Кармелюк, Устим – 21
 Карнаухов, Михайло – 136
 Карпенко, Дмитро („Яструб”) – 179
 Карпінський, Осип – 97
 Касьянов, Г. – 124
 Кащенко, Адріан – 48
 Кентій, А. – 111, 112, 118
 Кирдода, Д. – 133
 Кіров, С. – 46
 Клименко, О. – 6, 78
 Клячківський, Дмитро („Клим Савур”, „Охрім”) – 12, 72, 73, 76, 79, 80, 190
 Коваль, Василь див. Кук, Василь
 Ковальчук, Володимир – 109, 116, 120
 Кодо, Енріке Мартінес (E. Martínez Codo) – 8, 9, 12, 13, 14, 15
 Кокін, С. – 119
 Колесник, Н. – 134, 135
 Колеснік, М. див. Колесник, Н.
 Колісник, Р. – 99
 Коновалець, Євген – 21, 48, 51, 65, 66
 Кононенко, Ю. – 137
 Костельник, Гаврило – 97
 Котович, В. – 96
 Козак, Е. – 101
 Козак, Микола – 80

- „Козачок” – 180, 185
 Кохта, Ладіслав – 29
 Кравців, Богдан – 43
 Кравченко, Охрім – 51
 Кравченко, Я. – 51
 Кравчук, Леонід – 142
 Краєвський, псевд. див. Шрамченко,
     Микола
 Крамар, Р. – 17
 Крамолішова, Мілена – 29
 Крем’янчанка, Н. – 172, 173
 Кривець, Юхим – 56
 Кривошия, Марина – 55
 Кругляк, В. – 137, 138
 „Крутій” – 105
 Кузів, Василь (псевд. „Базь”) – 7
 Кук, Василь (псевд. „Леміш”, Василь
     Коваль) – 7, 88, 112, 123, 183, 184
 Кулик, Іван („Сірий”) – 142
 Кулик, Микола – 46
 Кульчинський, О. – 142
 Купчинський, Р. – 17, 21
 Кузьменко, Микола – 60
 Кучер, Андрій – 101
 Кучма, Леонід – 142
 Кушнір, Василь – 101
 Кушнір, Мирослав (псевд. Лунь) – 84
 Кушнір, О. – 101
- Л**
 Лаба, Василь – 97–99
 Лабунька, Марія див. Ровенчук, Марія
 Лавришин, З. – 18, 24
 „Лагідний” (Лев Футала, Lahidnyi,
     Lahidnyj) – 95, 99, 103, 105, 106
 Ланге, обер-лейтенант – 65
 „Лев” – 105
 Лебедів, М. – 134
 Лебедович, І. – 96
 Лебедь, Микола – 11, 48, 123, 164
 Лейтес, А. – 56
 „Леміш”, псевд. див. Кук, Василь
- Ленін – 131
 Лепкий, Л. – 17
 Лех-Полянський, Юрій – 10
 Лико, Іван – 109
 Липинський, В'ячеслав – 5, 6
 Лисенко, О. – 117
 Литвинов, М. – 131
 Лицаръ див. Гасин, Олекса
 Лінинський, Петро (Petro Linyns’kyi)
     – 95, 106
 Лободич, Роман (Roman Lobodych,
     Roman Lobodyč) – 95–99, 105
 Лозинський, В. – 112
 Лужницький, Олександр – 159
 Лунь, псевд. див. Кушнір, Мирослав
 Луцік, Степан – 101
 Любів, Богуслав – 7
- М**
 Мазепа-Коваль, Галина – 10
 Мазуренко, Галія – 60
 Майборода, Платон – 24
 „Мак” – 38, 39
 Маковська, Н. – 122
 Максимець, Ганна (Ганка) – 51, 52
 Маланюк, Євген – 22
 Малахов, Сергей – 131
 Малецький, Микола – 12
 Малюца, Антін – 101
 Мандзій, Іван – 10
 Манза, Павло – 44
 Манзуренко, Віталій – 177
 Манило, Іван – 52
 „Марічка” див. Савчин, Марія
 Марта Н. – 189
 Мартинов, О. див. Мартынов, А.
 Мартынов, А. – 136, 139
 Марущенко, О. – 117
 Марченко, Т. – 132
 Марчук, Ігор – 75, 81
 Марчука, Андрей – 139
 Марчука, О. – 139

- Матіос, М. – 145, 147–149, 152, 153, 154,
156
- Матусевич, Влада – 151
- Мелешко – 55
- Мелешко, Матвій – 101
- Мерфенко, О. – 151
- Миколаєнко, Микола – 53
- Миркин, С. – 131, 134
- Мирон, псевд. Микола Дужий – 76
- Михайлів, Влас – 169
- Михайлова, Е. – 140
- Михайлівський, Леонід – 72
- Мінько, Микола – 55, 56, 57
- Мінько, Роман – 61, 62
- Мірчук, Іван (Mirchuk, Ivan) – 11
- Мірчук, П. – 177
- Міщенко, М. – 142
- „Мороз“ – 184
- Мороз, І. – 105
- Мороз, Михайло (Mykhailo Moroz)
– 95, 96, 99, 101–106
- „Моряк“ див. Скаськів, Ярослав
- Мудрий, В. – 102
- „Мус“ – 88
- Мушинка, Микола (M. Mušinka) – 27,
30, 32–36, 42, 54
- Н**
- Назаренко, Яков – 50
- Наленч, Д. – 120
- Нечай, Іван – 21
- Нирко, Олексій – 53
- Нитченко-Чуб, Дмитро – 52
- Ніколаєва, Н. – 112
- Ніяраді, Діоніз – 96
- Новак, Яків – 57
- Новаківський, Олекса (Oleksa Novakivskyj)
– 95, 96, 106
- О**
- Обаль, Петро – 88
- Оверко, Ліля – 29–34, 41, 42
- Одрач, Федор (Шоломницький) – 84
- Олейда, Алла – 20, 23
- Олесь, О. – 21
- Олещук, Теодор (Федор) – 32, 33
- Олійник, Михайло – 46
- Ольжич, Олег, псевд. див. Кандиба,
Олег
- Омелясік, П. – 113
- Онишкевич, Мирослав – 109, 112
- Онишко, Леся – 189, 193
- „Орест“, псевд. див. Чепіль, Лев
- „Оріх“ див. Гудзик, Василь
- „Орлан“ див. Галаса, Василь
- Осипа, Андрій – 63, 66, 68
- Островерха, Михайло – 96
- Охримович, Іван – 31
- „Охрім“ див. Клячківський, Дмитро
- П**
- Павличко, Дмитро – 147, 152, 153
- Павлюк, Є. – 164
- „Пальма“ – 88
- Папакін, Георгій – 107, 119
- Пахоменко, Сергій – 127
- Пекса, Томаш – 33, 41
- Пеленська, Оксана – 5
- Пелип, Дмитро („Євшан“) – 179
- Перебийніс, псевд. див. Грицай,
Дмитро
- Перелесник, псевд. див. Фоя,
Людмила
- Перун, Онуфрій (псевд. Сян) – 88
- Петлюра, Симон – 21, 22, 48, 50, 51,
65, 66
- Петро, псевд. див. Черешньовський,
Михайло
- Пігулевська, Лариса – 57, 60, 61
- Пігулевський, Роман – 57
- Подібайло, М. – 128
- Позичанюк, Йосип („Шугай“) – 84, 86
- Полтава, псевд. див. Федун, Петро

Полтава, Леонід – 43, 105
 „Поль” див. Польовий, Федір
 Польовий, Федір („Поль”) – 179
 Посівнич, Микола – 196
 Потапенко, Іван – 52, 53
 Потічний, Петро (P. Potichnyj) – 11, 29,
     81, 109, 123
 Пронченко, Алла – 53
 Пронченко, Анатолій – 53, 54
 Пронченко, Михайло (Mykhailo
     Pronchenko, Mychajlo Prončenko)
     – 43–53, 69
 Пушкар, Наталія – 71, 81

Р

Радиш, Степан (псевд. Сизий) – 88
 Радъє – 65
 Рапіч, Богдан – 40
 „Рибалка” – 38, 39
 Риков, Льоня – 62
 „Різун” див. Андрусяк, Василь
 Ровенчук Марія („Ірина”, Марія
     Лабунька) – 105
 „Роман” – 184
 Рудницький, Степан – 31
 Рябцев, Михайло – 63
 Ряпіч, Богдан – 34
 Ряпчук, Богдан – 36

С

Савицька-Голянд, Галина (псевд.
     Марта Гай) – 88
 Савур, Клім див. Клячківський,
     Дмитро
 Савчин, Марія („Марічка”) – 184, 185,
     192
 Савчук, М. – 86
 Сафонов, К. – 131
 Самійленко, Микола – 61
 Сверстюк, Євген – 142
 Свирид, псевд. – 76, 88, 181
 Світлик, Богдана (псевд. М.

Дмитренко, Доля) – 84, 87, 90
 Святослав, князь
 Свірчевський, Кароль (Karol
     Świerczewski, pseud. Walter) – 28
 Семенів, Зиновій, псевд. див. Соколюк,
     Зиновій
 Семенко, Юрій – 53
 Семенюк, Іван – 172
 Семотюк, Ярослав – 177, 187
 „Сергій” – 192
 Сидор, Василь (псевд. „Шелест”) – 7,
     14
 Сизий, псевд. див. Радиш, Степан
 Сімович, Василь – 55
 „Сірий” див. Кулик, Іван
 Сірко – 45
 Сірко, Іван – 49
 Скаськів, Ярослав („Моряк”) – 38, 179
 Скорупський, Максим – 193
 Скрипник, Микола – 45
 Славік, Франтішек – 39
 Славінський, М. – 22
 „Славобор”, псевд. див. Дяченко,
     Михайло
 Славутич, Яр – 52, 53
 Сліпий, Йосип – 96, 97
 Содоль, Петро (P. Sodol) – 11, 177
 Сокіл-Рудницька, Марія – 55
 Сокол, Василь – 56
 Соколюк, Зиновій (Семенів, Зиновій,
     псевд.) – 12
 Сорочак, Володимир див. „Беркут”
 Сосюра, Володимир – 46, 47
 Сохань, О. – 121
 Сталін, Йосип Віссаріонович – 169
 Старий, псевд. див. Ніл Хасевич
 Старицький, М. – 66
 Стародубець, Галина – 167
 Стародубець, Христина – 167
 Старух, Ярослав („Стяг”) – 179
 Стасюк, Олександра – 83
 Стахов, Євген – 53

- Стебельська-Шумовська, Аріядна – 29, 30
 Стебельський, Богдан – 34, 35
 Стебельський, Сергій – 29
 Стебельський, Степан („Хрін“, „Khrin“, Stepan Stebelskyi) – 12, 27–32, 34–42
 Степанко, С. – 134
 Степанович, М. – 101
 Стецько, Ярослав – 123
 Стешенко, Р. – 141
 „Стяг“ див. Старух, Ярослав
 Сулима, Вячеслав – 20, 23
- Т**
 Такач, Петро – 32
 Тебешевська-Качак, Т. – 150, 152
 Теліга, Олена – 60
 Терешовчин, Тарас – 31, 32, 33, 35
 Терлецька, Дарка – 51
 Тивонюк, Антон Якович – 169
 Тимошенко, Юлія – 133
 Тис-Крохмалюк, Юрій (Y. Tys-Krokhmaliuk) – 11, 12,
 Тиш, Марія – 27
 Тищенко, Юрій, видавництво – 63
 Толочко – 65
 Турчин-Дувірақ, Дагмара – 17
 „Туча“ див. Шухевич, Роман
- У**
 Українка, Леся – 22
 „Улян“ (Анатолій Маєвський) – 184
 „Уляна“ див. Гресько, Мирослава
- Ф**
 Фармазян, І. – 133
 Федоров, Володимир – 62, 63
 Федорчук, С. – 142
 Федун, Петро (псевд. Полтава) – 88, 183
 Філь, Р. – 132
- Філь, Я. – 105
 Фоменко, Юрій – 54
 Фостій, І. – 122
 Фоя, Людмила (псевд. Перелесник) – 86, 87
 Франко, І. – 22
 Футала, Лев див. „Лагідний“
- Х**
 Хазан, Михайло – 45
 Харкова, М. – 137, 138
 Харчук, Борис Микитович (Borys Charčuk, Borys Kharchuk) – 72, 74
 Харькова, М. див. Харкова, М.
 Хасевич, Анатолій – 72
 Хасевич, Ніл (псевд. Д. Бей, Бей-Зот, Старий, Майстер; ініціали Н. Х., Н. Хас.; Bei-Zot, Bej-Zot, Nil Chasevyc) – 6, 71, 72, 74–82, 88, 89, 93, 180, 181, 186, 188
 Хвильовий, М. – 45, 48
 Хланьова, Тереза – 145
 Хмельницький, Богдан – 21
 Холодний, Петро – 76
 Хома, Михайло („Юрко“) – 179
 Хом'як, В. – 131
 Хорват, Вігор, псевд. див. Шагало Володимир
 „Хрін“ див. Стебельський, Степан
- Ц**
 Цвичок, Іван – 154
- Ч**
 Чабан, Микола – 43, 53, 54
 Чапленко, Василь – 55
 Чапля, Григорій (Hryhorii Chaplia) – 63–69
 Чекутис, Р. – 83
 Чемберлен, Вілліям – 161
 Чемерис, В. – 45
 Чепіль, Лев (псевд. Орест) – 7

- Черешньовський, Михайло (псевд.
Петро) – 88
 Черненко, Ілля – 55
 „Чернець” див. Шухевич, Роман
 Черченко, Юрій – 123
 Чопівський, Андрій – 65
 Чорненький-Чарнецький, Іван – 10
 Чупринка, Грицько – 65
 Чупринка, Тарас див. Шухевич,
     Роман
- Ш**
- Шагало, Володимир (псевд. Вігор
     Хорват) – 88
 Шамо, Ігор – 24
 Шанковський, Лев – 12
 Шаповал, Юрій – 114, 115
 Шафовал, Микола – 8, 11
 „Шварний” („Švarnýj”) – 38, 42
 Шевченко, Тарас – 21, 51, 66, 68
 „Шелест”, псевд. див. Сидор, Василь
 Шептицький, Андрей (Андрій) – 95,
     96, 99
 Шерстюк, Сергій – 47, 52
 Шивандронов – 115
 Шнайдер – 46
 Шоломницький див. Одрач, Федор
 Шорник, Ярина – 55
 Шота (Wiesław Z. Szota) – 11
 Шотнар, Павел – 40
 Шпак, Михайло – 28, 30, 32– 35
 Шпата, Дмитро – 55
 Шпата, Єлизавета – 55, 56, 60
 Шпата, Олена (Olena Shpota, Olena
     Špota) – 43, 54–61, 69
 Шпата, Василь Микитович – 54
 Шрамченко, Микола (псевд.
     Краєвський, Kraevskyi, Krajevskyj,
     Mykola Shramchenko, Mykola
     Šramčenko) – 72–74
 Штендера, Євген – 11
 „Шугай” див. Позичанюк, Йосип

- Шум-Стебельська, Аріядна див.
 Стебельська-Шумовська, Аріядна
 Шумовська, Аріядна див.
 Стебельська-Шумовська, Аріядна
 Шутъ – 65
 Шухевич Роман („Тарас Чупринка”,
     „Чернець”, „Туча”, T. Chupryntka,
     Taras Čupryntka, Roman Shukhevych,
     Roman Šuchevyč) – 7, 12, 14, 21, 38,
     41, 42, 80, 90, 91, 95, 105, 106, 117, 131,
     137, 178, 179, 183, 192

- Щ**
- Шесняк (Antoni B. Szczęśniak) – 11
 „Щупак” – 180, 185

- Ю**
- Юргенс, комендант полковник – 64, 65
 Юрів, Юрій („Іскра”) – 179
 Юркевич, В. – 20
 „Юрко” див. Хома, Михайло
 Юхвід, Леонід – 45
 Юхновський, І. – 141
 Ющенко, Віктор – 129, 130, 133

- Я**
- Яворницький, Дмитро – 44, 45
 Яковлевич, Тимофей – 133
 Яремчук, Ірина – 85
 Ярко-Поштар, Л. – 102
 Ярославна, Ольга, псевд. див. Шпота,
     Олена
 „Яструб” див. Карпенко, Дмитро
 Яцишин, З. – 119
 Яшек, М. – 56

В

Bei-Zot, *viz* Хасевич, Ніл
 Bej-Zot *viz* Хасевич, Ніл
 Bahriany, Ivan *viz* Багряний, Іван
 Bandera, S. *viz* Бандера, Степан
 „Berkut“ *viz* „Беркут“
 Bojeslav, Marko *viz* Дяченко,
     Михайло
 Bojeslav, Marko *viz* Дяченко,
     Михайло

С

Chaplia, Hryhorii *viz* Чапля, Григорій
 Chuprynska, T. *viz* Шухевич, Роман

Č

Čuprynska, Taras *viz* Шухевич, Роман

Д

Doroshenko, Dmytro *viz* Дорошенко,
     Дмитро

Diachenko, Mykola *viz* Дяченко,
     Михайло

Djačenko, Mykola *viz* Дяченко,
     Михайло

Н

Hudzyk, Vasył' *viz* Гудзик, Василь
 „Hromenko“ *viz* „Громенко“

CH

Charčuk, Borys *viz* Харчук, Борис
     Микитович

Chasevych, Nil *viz* Хасевич, Ніл

Codó, Martínez E. *viz* Кодо, Енріке
     Мартінес

I

Iaroslavna, Ol'ha *viz* Шпата, Олена

J

Jaroslavna, Ol'ha (Olena Špota)

K

Kharchuk, Borys *viz* Харчук, Борис
     Микитович

Khasevych, Nil *viz* Хасевич, Ніл

Kraevskyi *viz* Шрамченко, Микола

Krajevskyj *viz* Шрамченко, Микола
 „Khrin“ *viz* Стебельський, Степан

L

„Lahidnyi“ *viz* „Лагідний“

„Lahidnyj“ *viz* „Лагідний“

Linyns'kyi, Petro *viz* Лінинський,
     Петро

Lobodych, Roman *viz* Лободич, Роман

Lobodyč, Roman *viz* Лободич, Роман

M

Mirchuk, Ivan *viz* Мірчук, Іван

Mušinka, M. *viz* Мушинка, Микола

Moroz, Mykhailo *viz* Мороз, Михайло

N

Novakivskyi, Oleksa *viz* Новаківський,
     Олекса

Novakivskyj, Oleksa *viz* Новаківський,
     Олекса

O

Overko, Eleonora *viz* Оверко, Ліля

„Orikh“ *viz* Гудзик, Василь

P

Potichnyj, P. *viz* Потічний, Петро

Pronchenko, Mykhailo *viz* Пронченко,
     Михайло

Prončenko, Mychajlo *viz* Пронченко,
     Михайло

S

Šhpota, Olena *viz* Шпата, Олена

Shramchenko, Mykola *viz* Шрамченко,

Микола

Shukhevych, Roman *viz* Шухевич,
 Роман
 Sodol, P. *viz* Содоль, Петро
 Stebelskyi, Stepan *viz* Стебельський,
 Степан
 Stebelskyj, Stěpan *viz* Стебельський,
 Степан
 Shukhevych, R. *viz* Шухевич, Роман

Š

Šuchevyc, Roman *viz* Шухевич, Роман
 „Švarnyj” *viz* „Шварний”
 Špota, Olena *viz* Шпота, Олена
 Šramčenko, Mykola *viz* Шрамченко,
 Микола

Т

Tys-Krokhmaliuk, Y. *viz*
 Тис-Крохмалюк, Юрій

**Українська Повстанська Армія інакше
(в літературі, мистецтві, культурі)**

**Ukrajinská povstalecká armáda jinak
(v literatuře, umění a kultuře)**

Упорядкувала Анастасія Лукачова

Технічна редакція: Марта Грабакова, Лукаш Бабка

Комп'ютерний набір та дизайн обкладинки: Ондржей Гулеш

Друк: VH print, Nové Město nad Metují

Коректори: Оксана Пеленська (український текст),
Даніела Легарова (чеський текст), Яна Калішова (англійський текст)

Видала Національна бібліотека ЧР – Слов'янська бібліотека

Видання перше

Прага 2011

Обкладинка: мотив із картини Михайла Мороза
Сотник „Громенко“, поручник „Лагідний“ та „Беркут“

Дистрибуція:

Národní knihovna ČR – Slovanská knihovna

Klementinum 190

110 00 Praha 1

E-mail: sluzby.sk@nkp.cz

Národní knihovna ČR

Oddělení odbytu

Sodomkova 2/1146

102 00 Praha 10

E-mail: maria.braunova@nkp.cz

9 788070 506028